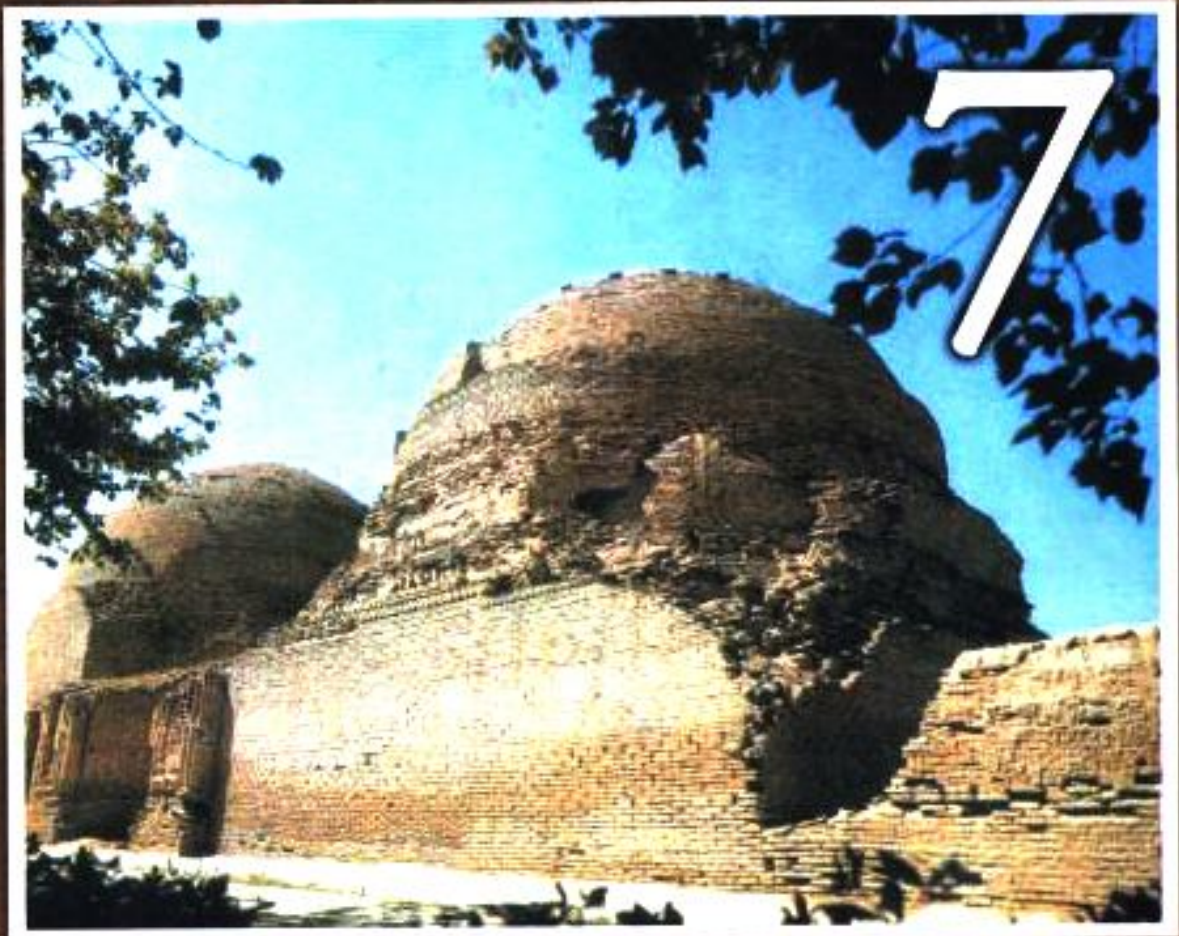

С. Хоҷаев

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

- 961** – ҳалок шудани Абдумалик ибни Нӯҳ ибни Наср. Ба тахт нишастанӣ бародараш Мансур ибни Нӯҳ
- 963** – ба давлати Ғазнавиён асосгузоштани лашкаркаш Сабуктегин
- 974** – вафоти Абӯалии Балъамӣ (вазири Сомониён)
- 976** – вафоти Мансури I ибни Нӯҳи I ва ба тахт нишастанӣ Нӯҳи II ибни Мансури I
- 992** – ба Бухоро баргаштани Нӯҳ ибни Мансур ва барқарор кардани давлати хеш
- 994** – ҷанги Нӯҳ ибни Мансур бо Абӯалии Симҷурӣ дар наздикии Ҳирот ва ғалабаи Нӯҳ
- 997** – вафоти Нӯҳи II ибни Мансури I
- 997** – ба тахти Давлати Сомониён нишастанӣ Мансури II ибни Нӯҳи II
- 998** – Ба тахт нишастанӣ писари Сабуктегин – Султон Маҳмуд
- 999** – ба ҷашми Мансури II ибни Нӯҳи II мил ҷашидан ва аз сари давлат дур кардани ӯ ба дасти Фоиқу Бектузун ва ба тахт нишастанӣ бародараш Абдумалик

САНАҲОИ МУҲИМИ ТАЪРИХӢ

- 23/10/999** – дохили Бухоро шудани Қарахониён
- 1004** – ҷанги Мунтасири Сомонӣ бо Насри Илекхон дар ҳудуди Самарқанд ва фирори Илекхон
- 1004-1005** – қатли Мунтасири Сомонӣ
- 1024** – Чағониён, Қубодиён ва Хатлонро забт кардани Султон Маҳмуд
- 1040** – задухӯрди шадид байни Салчукиён ва Ғазнавиён
- 1038-1063** – солҳои ҳукмронии саркардаи Салчукиён Тугрул
- 1072-1092** – солҳои ҳукмронии Ҷалолуддин Маликшоҳи Салҷуқӣ
- 1141** – ҷанги шадид байни лашкари Салҷукиён ва Қарахитойҳо дар дашти Катвон (наздикии Самарқанд)
- 1206-1207** – шӯриши Малик Санҷар дар Бухоро
- 1127-1156** – солҳои давлат рондани Отсиз
- 1172-1200** – солҳои ҳукмронии набераи Отсиз–Текеш
- 1200-1220** – солҳои салтанати Муҳаммади Хоразмшоҳ
- 1218** – бо амри Муҳаммади Хоразмшоҳ ба қатл расонда шудани 450 тоҷирони муғул ("Ғоҷиани Утрор")

ББК 63.3 (2 тоҷик) Я 72

X-79

Хочаев С.

Таърихи халқи тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи 7-ум.

“Сарпараст”, Душанбе, Соли 2002, 192 саҳифа.

Ин китоб аз тарафи Маркази татбиқи Лоихаи таҷдиди сектори иҷтимоӣ тавассути маблағҳои қарзи Банки Осӣёии Тараққиёт ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор гардидааст.

Ҷадвали истифодаи иҷоравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

Муаллимони мӯхтарам!

Хошишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмун китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айни, 45, Пажӯҳишгоҳи улуми педагогии Тоҷикистон ирсол намоед.

ISBN 1-931938-11-3

© “Сарпараст”, 2002

МУҚАДДИМА

Китоби дарсие, ки дар даст доред, зиёда аз панҷуним кариро дар бар мегирад: аз ибтидои асри IX – ба сари ҳокимият омадани сулолаи Тоҳириён (821–873), то миёнаи асри XIV – соҳиби тахт шудани хонадони Темуриҳо (1370 – 1507).

Шумо хангоми мутолиаи китоби дарсӣ бо меҳнат ва тарзи зиндагии аҷдоди дар ин асрҳо ҳаёт ба сар бурда шинос мешавед. Мефаҳмед, ки чӣ тавр халқи меҳнаткаши тоҷик ба муқобили аҷнабиён мубориза бурда, барои озодӣ шӯришҳо бардоштааст.

Дар тӯли ин асрҳо олимон, адибон, муаррихони гузаштаи мо садҳо китоб таълиф намудаанд, вале аксарияти халқамон аз онҳо баҳра набурдаанд, чунки «Таърихи халқи тоҷик» то солҳои охир, аниқтараш то соли 1989 дар мактабҳои ҷумҳуриамон ҳамчун фанни алоҳида омӯхта намешуд. Акнун ин фан аз синфи 5 сар карда то синфи 11 хеле пурра (назар ба гузашта) омӯхта мешавад. Хонандаро дар рӯҳияи беҳтарин хислатҳои инсонӣ–накӯкорӣ, озодихоҳӣ, сулҳпарварӣ, меҳнатдӯстӣ, ватанхоҳӣ, ҳурмату эҳтироми миллатҳои дигар тарбия мекунад.

Мардуми тоҷик ҳеҷ гоҳ дар таърихи чандинҳазорсолаи худ ба муқобили халқҳои дигар, барои забти замини бегона наҷангидааст. Тоҷикон танҳо сарзамин, шараф ва номи худро аз аҷнабиён ҳифз намудаанд.

Шумо тавассути ин китоб бо таърихи таъсис ёфтани давлатҳои тоҷикон – Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Гуриён, Мулуки Курти Ҳирот, Сарбадорон ва заволи ёфтани онҳо шинос мешавед. Инчунин дар якҷоягӣ таърихи давлатҳои Қарахониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён ва истилои муғулҳоро, то замони ба сари ҳокимият омадани сулолаи Темуриҳо (соли 1370) меомӯсед.

Шумо хоҳед донист, ки дар давраи вучудияти давлати мутамаркази пуриқтидори тоҷикон – Сомониён (875 – 999) савияи тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардуми тоҷик, махсусан адабиёту таърих ва фарҳанг ба пояи баланд расид, раванди ташаккули халқи тоҷик пурра анҷом ёфт, давлати он ба вучуд

омад, маданияти моддию маънавии халқ инкишоф ёфт. Ин давраи инкишофи шахрҳои қадимии Шарқ–Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Ҳирот, Балх, Хучанд, Бунҷикат, Ҳулбук ва ғайра буд. Аз байни тоҷикон фарзандони барӯманду мутафаккирони оламшумул, аз ҷумла Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Абӯалӣ ибни Сино, Абулқосими Фирдавсӣ ва дигарон баромаданд, ки бо асарҳои беэволи худ ба ҳазинаи тамаддуни ҷаҳон ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Инчунин шумо бо қаҳрамонию муборизаҳои озодихонаи фарзандони далеру шӯҷои миллати тоҷик бар зидди истилогарони аҷнабӣ шинос хоҳед шуд.

Дар зарфи чор соли охир, хусусан ба муносибати 1100-солагии давлати Сомониён, бисёр китобҳои нав дастраси хонанда гардиданд. Яке аз ин китобҳо Хрестоматияи «Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX – XIV» мебошад, ки мурағиб ва муҳаккики он Нурмуҳаммади Амиршохӣ аст.

Илова бар ин ҳангоми мутолиаи «Таърихи халқи тоҷик» шумо бо баъзе муаррихони машҳури гузашта шинос мешавед ва аз эҷодиёти онҳо – китобҳои таърихӣ порчаҳо кироат хоҳед кард. Ба ҷуз Абӯҷаъфар Табарӣ ва Абӯбақри Наршахӣ, ки барои шумо то андозае шиносанд, боз бо эҷодиёти бисёр муаррихони забардаст, аз ҷумла Абӯсаид Маҳмуди Гардезӣ, Абӯалӣ Ҳасан ибни Алиӣ Тӯсӣ, ки бо номи Низомулмулки Тӯсӣ машҳур аст, Байҳақӣ Абулфазл Муҳаммад, Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ, Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ, Сайфии Ҳиравӣ ва дигарон шинос мешавед.

Барои маълумоти фаровонтар гирифтани хонандагон дар бораи давлатдории тоҷикон боби “Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI – XIV” алоҳида ва васеътар дода шуда, аз хронология сарфи назар шудааст.

БОБИ

РАҲОӢ АЗ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 1. ОҒОЗИ МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАРОИ ХАЛОСӢ АЗ ИСТИЛОИ АРАБ

Авчи ҳаракатҳои зидди хилофат. Ҳанӯз аз аввали ҳокимияти сулолаи Умавиён (661) гурӯҳҳои алоҳида зидди сиёсати давлатдории онҳо баромаданд. Аҳволи мардуми заҳматкаш, хусусан кишоварзону пешаварон, сол аз сол бад мешуд. Ҳамаи ин боиси шӯришҳои пай дар пай мегардид. Ошӯби калонтарин, ки яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани сулолаи Умавиён гардид, шӯриши Абӯмуслим буд. Дар натиҷа сулолаи Аббосиён ҳокимиятро соли 750 ба даст даровард, вале аз ин аҳволи мардуми заҳматкаш беҳтар не, балки бадтар гардид. Сулолаи нав ваъдаҳои худро фаромӯш кард.

Аббосиён андозро зиёд карда, ҳатто баъзе солҳо аз кишоварзон ду маротиба андоз меситониданд. Аз заминҳои лалмӣ ними ҳосил ва аз заминҳои обӣ аз чоряк то сеяки ҳосил ба хазинаи Аббосиён медаромад. Ин буд, ки шӯришҳои мардуми камбағал дар замони салтанати Аббосиён афзуданд ва онҳо пояи давлатро заиф гардонданд. Калонтарини онҳо шӯриши Синдбоди Муғ (соли 755) дар Хуросон ва исёни Муқаннаъ (соли 776) дар Мовароуннаҳр буданд.

Аз охири асри VIII заифии хилофати араб аён шудан гирифт. Бисёр ашрофони маҳаллӣ аз ин истифода бурда, худро мустақил мешумурданд ва ҳатто лашкари алоҳида нигоҳ медоштанд. Ҳамаи ин шаҳодат меод, ки арабҳо ба воситаи қувваи лашкар дигар мамлакатро идора карда наметавонанд. Роҳи дигар ёфтани даркор буд. Чунин роҳро арабҳо ба воситаи ҷалб намудани ашрофи маҳаллӣ ба идораи давлат ёфтани шуданд. Онҳо бо ин рафторашон мехостанд дар мавридҳои зарурӣ барои паҳш намудани шӯришҳои халқӣ ашрофи соҳибмартабаи маҳаллиро истифода баранд.

Ҳукмронии хонадони Аббосиён дар замони халифаҳо Мансур (754 – 775), Маҳдӣ (775 – 785), Ҳорунаррашид

(780 – 809) ва Маъмун (813 – 833) ба авчи таракқиёти худ расид. Аммо ҳокимияти Аббосиён дар охири асри VIII тадричан рӯ ба инкироз ниҳод ва музофотҳои алохида аз тобеъияти он баромаданд. Бо вучуди ин ҳокимони маҳаллӣ ханӯз барои пур кардани хазинаи хилофат андоз чамъ мекарданд ва таъмини лашкар ба зиммаи мардуми камбағали маҳаллӣ буд. Тамоми замин мулки хусусии халифа ҳисоб мешуд. Онҳо заминро ба хешовандон ва одамони содики худ тақсим карда медоданд. Дар аҳди Аббосиён замин бойгарии асосӣ буда, онро акнун ба одамони ҳарбӣ ва ашроф медоданд. Чунин замин ба забони арабӣ «иктаъ» (китъа, пора) ном дошт ва соҳиби онро иктаъдор меномиданд. Ду шакли иктаъ вучуд дошт: иктаи тамлик (заминро ба ихтиёри касе додан) ва иктаи иҷора. Иктаи тамлик аз ҳисоби заминҳои бекорхобида ба муддати се сол иҷора дода мешуд ва соҳиби замин ба давлат андоз медод. Иктаи иҷора ҳамчун тӯхфа ба одамони ҳарбӣ ва ғайриҳарбӣ (ашроф) ба ҷои маош дода мешуд. Баробари таракқиёти чамъият моҳияти иктаъ ҳам тағйир меёфт.

Дар натиҷа синфи феодалон ба вучуд омад ва онҳо кишоварзонро дар итлоати худ нигоҳ медоштанд.

Дар Осиёи Марказӣ кишоварзӣ бо обёрӣ саҳт вобаста буд. Бо амри халифа меҳнати ҳазорон деҳқонони камбағал дар сохтмони каналҳои обёрӣ истифода бурда мешуд. Ҳам каналҳо ва ҳам сарбандҳои об аз он халифа ва феодалони калон буданд. Кишоварз барои заминашро обшор намудан андоз медод.

Шумораи гуломон дар хилофат ниҳоят бисёр буд ва онҳоро дар қорҳои вазнин истифода мебарданд. Масалан, гуломон дар қонҳо қор мекарданд, ботлоқзорҳоро меҳушқонданд, биноҳояу кӯшқҳо месохтанд ва дар қангҳои шадид дар сафи пеш мечангиданд.

Аз аввали асри IX раванди инкироз ва парокандашавии давлати Аббосиён пурзӯр гардид.

Бисёр мамлакатҳо ва сарзаминҳои алохидаи тобеъи хилофати араб, аз ҷумла Миср, Мовароуннаҳру Хуросон аз ҳайати хилофати араб баромада, истиқлолият ба даст дароварданд. Ниҳоят, дар Мовароуннаҳру Хуросон

давлатҳои нави маҳаллии феодалӣ, аз ҷумла давлатҳои Тоҳириён, Сафғориён ва Сомониён таъсис ёфтанд.

Дар натиҷаи шӯришҳои пайвастаи мардуми Захматқаш ва Пузӯр шудани мустақилияти ҳокимони маҳаллӣ ҳилофати араб инкироз ёфт.

Шӯриши соли 806 ва аҳамияти он. Баъд аз Осиёи Марказиро забт намудани арабҳо шӯришҳои халқӣ пай дар пай сар мезаданд. Соли 806 бо сардории Роғеъ ибни Лайс дар Самарқанд шӯриши нав ба амал омад. Худи Роғеъ лашкарқашӣ араб буд. Роғеъ ибни Лайс нағз медонист, ки аҳолии маҳаллӣ аз зулму бедодгарии арабҳо ба дод омадааст ва аз ин хеле моҳирона истифода бурд. Ӯ ба кӯшишу ҳаракати мардуми маҳаллӣ, хусусан ҷавонон таъя намуда, ба қушқи ҳокими Самарқанд ҳуҷум кард ва ҳокимро ба қатл расонда, шаҳро ба даст даровард. Шӯриш ба зудӣ Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Истаравшан, Хатлон, Хоразм, Фарғона, Балх, Таҳористон, Насаф ва дигар шаҳру ноҳияҳоро фаро гирифт. Роғеъ бародарашро ҳокими Бухоро таъин кард.

Дар байни шӯришчиён тарафдорони Муқаннаъ-сафедҷомагон бисёр буданд. Муборизаи диловаронаи шӯришчиёни Чоч (Тошқанд) намунаи ибрат буд. Аксарияти шӯришчиёни ин шаҳр иштирокчиёни исёни Муқаннаъ буданд. Ҳокими Чоч муборизи фаъоли зидди арабҳо ҳисоб меёфт ва яке аз аввалинҳо шуда бо дастаи ҷанговарони худ ба ёрии Роғеъ ибни Лайс ба Самарқанд омад. Дар ин вақт шӯришчиёни Насаф аз Роғеъ кӯмак талабиданд ва дастаи ҷанговарони аз Чоч омада ба ёрии насафиён раван шуд. Ба шӯришчиён туркони бодиянишин мадад мерасонданд.

Халифаи араб Ҳорунаррашид барои фуру нишондани шӯриш бо лашкари зиёд ба Тӯс (Машҳад) омад, вале соли 809 дар он ҷо вафот кард ва ба тахт писараш Маъмун нишаст. Маъмун назар ба халифаҳои пешина нисбатан адолатпарвар буд. Ӯ дар идоракунии давлат бештар ба ашрофи маҳаллӣ таъя мекард. Баъд аз байни ашрофи маҳаллӣ бисёр ходимони намоёни давлатӣ ва лашкарқашон баромаданд. Хусусан хонадонҳои Бармакиён ва Сомониён хеле нуфуз пайдо карданд ва намоёндагони онҳо то ба вазифаҳои вазирӣ расиданд.

Дар ҳайати лашкаре, ки халифа Маъмун барои фуру нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс ба Самарқанд фиристода буд, Асад ибни Сомон (писари Сомонхудот-асосгузори хонадони Сомониён) бо чор писараш мечангиданд. Дар ин асно рохбари шӯриш Рофеъ ибни Лайс ба шӯришчиён хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт ва соли 810 шӯриш фуру нишонда шуд. Баъд аз ин ҳам ҳар сари чанд вақт дар Сугд, Истаравшан ва Фарғона шӯришҳо сар мезаданд. Ин шӯришҳо гувоҳи он буданд, ки арабҳо дар Осиёи Марказӣ фақат бо қувваи силоҳ ҳукм меронанд.

Қувват гирифтани ашрофи маҳаллӣ. Бармакиён. Аз давраи ғасби Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо шӯришҳои халқӣ муттасил ба вуқӯъ меомаданд. Халифаҳои араб, чунон ки дар боло ёдовар шудем, барои паҳш кардани ин шӯришҳо аз нимаи дуюми асри VIII сар карда ашрофи маҳаллиро бо ҳар роҳ истифода мебуданд.

Дар байни хонадонҳои бонуфузи ҳамон давра хонадони Бармакиён аз ҳар ҷиҳат фарқ мекард. Бармакиҳо аз тоҷикони Балх буда, барои аз зулми арабҳо озод шудан хизмати босазое кардаанд. Ин сулола ғайриисламӣ худро аввал ҳамчун саркоҳини дайр (монастири буддоӣ) сар кардаанд ва минбаъд, чунон ки сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ханӯз дар давраи салтанати Сосониён (224–651) вазифаҳои баланди давлатиро соҳиб шуданд. Онҳо дар замони истилои арабҳо низ мансабдорони давлат ҳисоб меёфтанд. Яке аз Бармакиёни машҳур писари Бармак–Ҳолид (705–781) сардори девони лашкару хироч, вазир ва ҳокими Табаристон (яке аз музофотҳои таърихии Эрон) буд. Вай дар сохтмони шаҳри Бағдод ширкат варзидааст. Писари Ҳолид – Яҳё мураббии шоҳзода Ҳорунарашид буд ва бисёр вазифаҳои баланди замонашро ба ўҳда дошт. Аз байни хонадони Бармакиён шахси маъруфу донишманд ва сиёсатмадорони машҳур ба камол расида, дар ободони Хуросону Мовароуннаҳр ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

Бармакиҳо 50 сол дар идораҳои гуногуни хилофати араб хизмат карда, ҳукм рондаанд. Ниҳоят, халифа Ҳорунарашид аз нуфузу эътибори афзудаистодаи ин хонадон ба воҳима афтада, барои ба қатл расондани ин хонадон амр кард. Дар

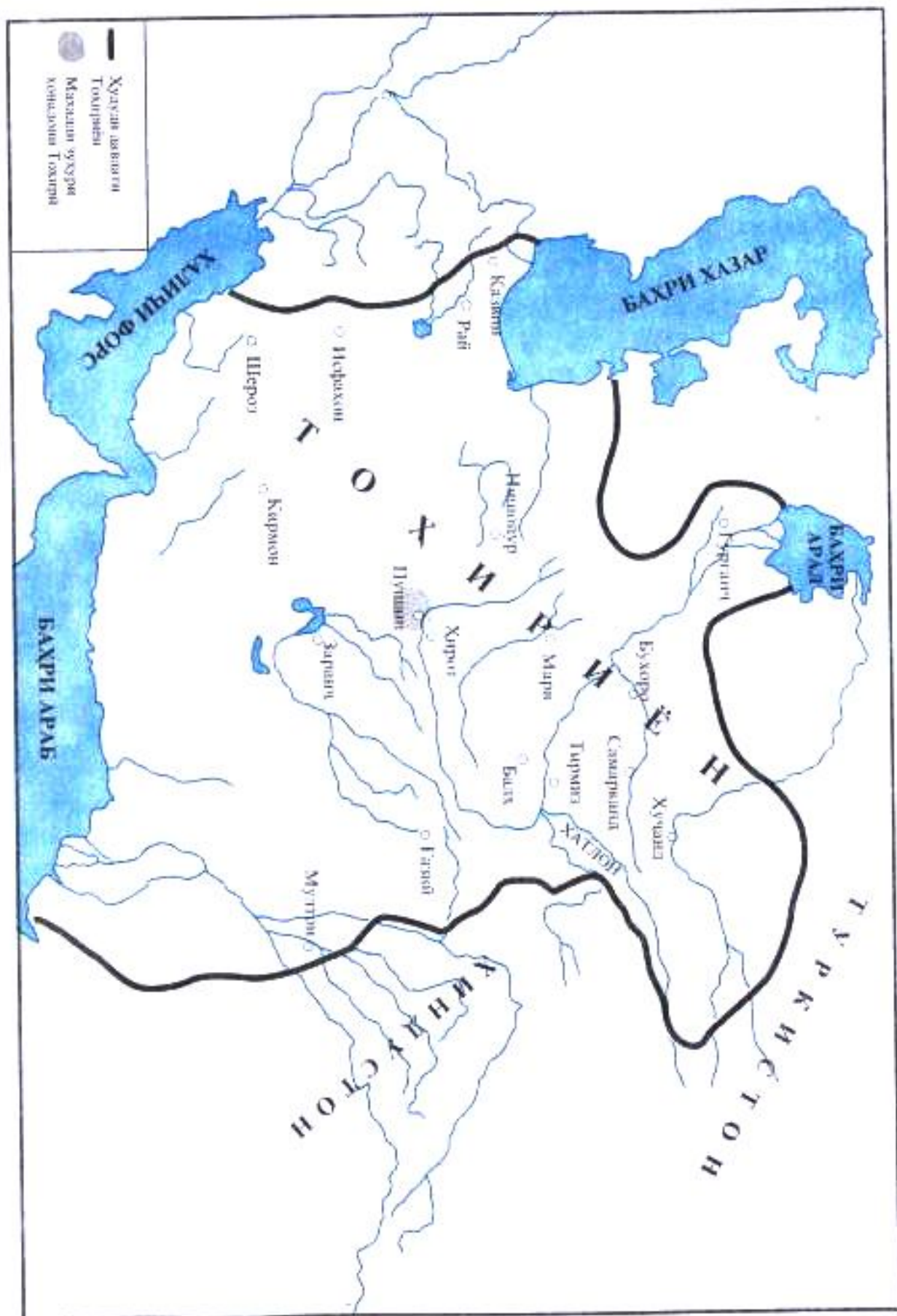
натича бисёр одамони машхури ин сулола кушта шуданд. Сарнавишти хонадони Бармакиён ба таври фоҷиавӣ анҷом ёфт. Соли 803 намоядаи Бармакиён Ҷаъфар кушта шуд. Яхё ва се писари ӯ – Фазл, Муҳаммад ва Мӯсо дар зиндон ба қатл расонида шуданд. Ин фоҷиа дар таърих бо номи «Накбати Бармакиҳо», яъне бадбахтии Бармакиҳо машхур аст. Бо вучуди кушта шудани бисёр намояндагони ин хонадон чанде аз онҳо минбаъд дар замони ҳукмронии сулолаҳои Сомониён ба мартабаҳои баланд соҳиб шуданд. Масалан, дар аҳди Сомониён Муҳаммади Бармакӣ вазир буд ва Ҳасани Бармакӣ дар замони Ғазнавиён мартабаи баландро соҳибӣ мекард.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои инқирози давлати Аббосиён кадомҳоянд?
2. Аҳволи мардуми заҳтаткаш дар давраи ҳукмронии Аббосиён чӣ хел буд?
3. Кадом шаклҳои иқтаъ амал мекарданд?
4. Меҳнати гуломонро дар кадом қорҳо истифода мебарданд?
5. Кадом давлату сарзаминҳо аз тобеияти хилофати араб баромаданд?
6. Дар Мовароуннаҳру Хуросон кадом давлатҳо таъсис ёфтанд?
7. Дар бораи шӯриши соли 806 нақл кунед.
8. Бармакиҳо киро буданд? Чаро халифа аз нуфузи ин хонадон ба таҳлука афтод?
9. Сарнавишти хонадони Бармакиён чӣ тавр анҷом ёфт?

§ 2. ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН

Давлати Тоҳириён дар асри IX дар Хуросон таъсис ёфтааст. Асосгузори ин сулола Тоҳир ибни Ҳусайн аз ашрофзодагони тоҷики шаҳри қадими Пушанги Ҳирот мебошад. Ин давлат бо вучуди муддати кӯтоҳи таърихӣ (821–873) вучуд доштан, дар сарнавишти таърихии мардуми Хуросону Мовароуннаҳр барои аз зулму бедодгариҳои аҷнабиён озод шудани он ва таъсис намудани давлати

Давлати Тоҷириён

муस्ताқили маҳаллӣ хизмати бузург кардааст. Бераҳмиҳои дар ҳақиқати хонадони Бармакиҳо кардаи Аббосиён ҳам пеши роҳи мардуми маҳаллиро гирифта натавонист. Намояндаи Тоҳириён Тоҳир ибни Ҳусайн яке аз музофотҳои Ҳиротро идора мекард. Вай ҳамчун лашкаркаши боистеъдод ва сиёсатмадори мохир дар дарбори халифаи араб – Маъмун соҳиби обрӯву шӯҳрат мешавад. Вақте ки соли 811 дар байни ду бародар – писарони Ҳорунаррашид – Амин ва Маъмун барои тахт ҷанг мешавад, Тоҳир ибни Ҳусайн лашкари Маъмунро сарварӣ намуда, галабаи комил ба даст мебарорад. Ӯ соли 818 шаҳри Бағдодро гасб намуда, барои ба сари тахт омадани Маъмун хизмати бузург мекунад. Маъмун ҳам некиҳои Тоҳир ибни Ҳусайнро қадрдонӣ карда, ӯро аввал ҳокими Алҷазира (шимоли Байнаннаҳрайн) ва баъд фармондеҳи қувваҳои ҳарбии пойтахти хилофат – шаҳри Бағдод, сардори девони андоз дар Ироқ таъин менамояд.

Соли 821 Тоҳир ибни Ҳусайн волии Ҳуросону Мовароуннаҳр таъин мешавад ва дигар ба хилофати араб итоат намекунад. Мувофиқи фармони Тоҳир хангоми хутбаи намози ҷумъа дигар номи халифаро ба забон намегирифтанд. Ин маънои қанда шудани робита бо Бағдодро дошт. Тоҳир ибни Ҳусайн соли 822 вафот кард. Ақидае вучуд дорад, ки ӯро захр дода куштаанд. Бо вучуди он ки баъди вафоти Тоҳир ибни Ҳусайн дар байни Тоҳириён ва халифа нохушия ба миён омад, халифа мачбуран писари Тоҳир – Талҳаро ба тахт (822) шинонд. Акнун давлат на аз Бағдод, чунон ки дар замони Тоҳир буд, балки аз Нишопур идора карда мешуд. Қариб тамоми қорҳои давлатӣ дар дасти Тоҳириён буданд, аммо андозу хирочи солони ба хазинаи халифа – ба Бағдод фиристода мешуд ва баъзан сипоҳиёни Тоҳириён дар лашкаркашиҳои халифа меҷангиданд.

Талҳа шӯриши дар Сиистон ба амал омадаро сарқӯб намуд. Баъд аз вафоти Талҳа Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828 – 844) бо амри халифа Маъмун соҳиби тахт шуд. Абдуллоҳ яке аз лашкаркашони машҳур буд. Ӯ дар гасб намудани Мисру Искандария қорнамоиҳо нишон дод, онҳоро ба қаламрави хилофат ҳамроҳ кард. Абдуллоҳ ибни Тоҳир бо диловариву нақӯқорӣ соҳиби шӯҳрат гардид. Соли

834 – 835 музофоти Сиистонро хушксолӣ фаро гирифт. ӯ барои наҷот додани мардум аз хазинаи давлат сесад хазор дирам ҷудо кард.

Абдуллоҳ ба худсариву бедодгарӣҳои ашрофи маҳаллӣ зарбаи сахт зад. Дар корҳои давлатдорӣ ба рӯхониёни ислом таъя менамуд. Худаш мисли падараш шоир буд. Вай бо ҳар восита мекӯшид, ки зулму фишори заминдорон нисбат ба барзгарон кам шавад. ӯ фармони маҳсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. Баъди Абдуллоҳ писараш Тоҳири II (844 – 862) ба сари қудрат омад. Вай соли 862 вафот кард. ӯ аз падараш бисёр корҳои давлатдориро омӯхта буд. Давраи салтанати падару писар давраи нашъунамои фарҳанги мардуми эронинаҷод маҳсуб мешавад. Дар мамлакат нисбатан тартибу интизом ҷорӣ гардида, кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ривҷ меёбанд, зулму худсарӣҳои ашрофу феодалон қадре суст мешавад ва илму маданият пеш меравад.

Аз ҷиҳати сиёсат душмани асосии Тоҳириён хилофати Аббосӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон вилоятҳои таъя мекарданд, ки аксари аҳолиашон форсизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳириён ба адибон, шоирон, хусусан ба пайравони ҷараёни муҳолиф (оппозитсия) – шуубиҳо рӯҳсат доданд, ки онд ба таърихи пеш аз дини ислом, мардуми эронинаҷод асарҳо офаранд, қаҳрамонону подшоҳони пешинаро васфу ситоиш кунанд ва онҳоро бо арбобони замони Тоҳириён қиёс намоянд.

Қаъи назар аз ин, аҳволи мардуми захиатқаш, хусусан кишоварзону ҳунармандон, тоқатфарсо буд. Андозҳои сершумор бори қароне буданд бар дӯши аҳоли. Ҳамаи ин боиси норозигии мардуми захиатқаш мегардид. Дар натиҷа ошӯбу шӯришҳо паси ҳам сар мезаданд, ки қалонтарини онҳо шӯриши кишоварзони Сиистон (музофот дар Афғонистон) буд.

Минбаъд дар заминаи давлатдории сулолаи Тоҳириён давлатҳои бузург, ба монанди давлатҳои Сомониёну Ғазнавиён, Қарахониёну Салҷуқиён ва Ғуриён ба вучуд омаданд.

Бо ҳамин ҳукмронии Тоҳириён дар Хуросону Мовароуннаҳр ва музофотҳои шарқии Эрон ба охир расид ва ба ҷои он соли 873 Саффорӣҳо ба сари қудрат омаданд, ки то соли 903 салтанат ронданд.

1. Дар асрҳои IX–X кадом хонаводаҳои заминдорони маҳаллӣ намоён шуданд?
2. Аз хусуси хонадони Бармакиҳо нақл кунед.
3. Сулолаи Тоҳирӣён кай ба сари ҳокимият омад ва нисбат ба халифаҳои араб чӣ гуна сиёсат пеш гирифта буд?
4. Дар бораи фаъолияти Абдуллоҳ ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Табарӣ»

Маъмун (халифаи Аббосӣён) тобистони соли 833 саҳт бемор шуд ва бародараш Абӯисҳоқро пеш хонд ва вақте буд, ки дардаш саҳт шуда буд ва ҳис карда буд, ки фармони Худо расида, бад-ӯ гуфт: «Эй Абӯисҳоқ паймону қарори Худо ва таъахҳуди (қореро ба зимма гирифтани) Паямбари Худо, салаллоҳу алайҳи вассалам ба гардани ту, ки ҳаққи миёни бандагони вай ба по дорӣ ва итоати вайро бар маъсият (гуноҳ) мураҷҷаҳ (бартар шумурда шуда) дорӣ, ки ман ин қорро аз дигаре ба ту интиқол додам... Бингар ҳар қасро шунидаӣ, ки ман ба забони хеш тақдим медиҳам, тақдими вайро ду баробар кун, Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба қораш воғузур ва таҳриқаш (игво қардан) мақун. Медонӣ, дар айёми зиндагии ман ва ба ҳузори ман миёни шумо чӣ рафта¹, бо вай ба дил меҳрубонӣ кун ва ӯро ҳосси некии хеш кун, ки талошу қорсозии вайро дар бораи бародарат донистай (10 августи соли 833 Маъмун аз дунё гузашт)...

Ва Абдуллоҳ (ибни Тоҳир)... муддати ҳукумати ӯ дар Хуросон ҳафдаҳ сол буд. Ва умуман ба қавле чихилу ҳафт сол буд. Адлу саҳоват бениҳоят дошт. Шуаро дар бораи ӯ маросӣ (марсия) гуфтаанд.

...Овардаанд, ки дар айёми ҳукумати Абдуллоҳ ибни Тоҳир чамъе маҷус (офтобпараст, оташпараст) дар Ҳирот муқорини (ба ҳам наздик) масҷиде оташқада доштанд ва чунон ки дар шаръ (онун тарикати ислом) муқаррар аст, қизя (андозе, ки дар мамлакатҳои мусулмонӣ аз ғайри мусулмонон гирифта мешуд) меоданд ва ҳеҷ қас муъризи эшон намешуд.

Рӯзе яке аз воизон, ки дар Қарияи Болон ваъз мегуфт, дар аснои суҳан фармуд, ки дар ин шаҳр мусулмонӣ заиф аст, муайиди (тақвиятдиҳанда) ин мақол, он ки масҷиде ва оташқада муттасили якдигар воқеъ шуда ва аҳли ислом дар дафъи ин сурат эҳмолу тағофул (саҳлангорӣ ва ҳудро ба водонӣ задан) менамоянд. Аз ин қалимот ирки ҳайияти мусулмонон дар ҳаракат омада, ҳалқе қасир (бисёр) иттифоқ қарданд ва чун шаб шуд, дар таҳриби (вайрон қардан) масҷиду оташқада саъй намуда ва аз иморати он ду мавзеъ асар нагузоштанд. Ва дар ҳамон шаб масҷиде қалид ба қои он масҷиду оташқада тарх (иморат сохтан) андохтанд.

¹ Мумкин дар байни онҳо ноҳушии ба миён омада бошад.

Маҷус чун сабоҳ сар аз хоби гафлат бардоштанд, аз масҷиди қадим ва оташкадаи хеш нишоне надиданд, дуди ҳайрат ба димоғи эшон роҳ ёфта, мутафаккири (таҳқиқкунанда) он қазия гаштанд. Ва чун аз ҳақиқати ҳол иттилоъ ёфтанд, аз Хирот ба Нишопур рафта, ба арзи Абдуллоҳ расониданд, ки дар айёми давлати ту чунин ҳайфе бар мо рафта, акнун ба тазаллум (шикоят аз зулм) омадаем ва умед мебарем, ки доди мо биситонӣ.

Абдуллоҳи Тохир фармон дод, ки аз ҳақиқати он муҳим истеълом (хабар додан) намоянд. Чун умано (вакил) дар мақоми тафтиш омаданд, чаҳор ҳазор пири муаммар (солхӯрда) аз нуфуси Хирот ва қурову балда (маҳали аҳолинишин) мучтамаъ (ҷамъшаванда) гашта, гувоҳӣ доданд, ки мо муддати исхивоти ин масҷидро ба ҳамин ҳайсиат (қудрату тавоноӣ), ки ҳоло воқеъ аст, дидаем ва қабл аз ин дар мавзъе на оташкада ва на биное дигар буда ва дар адои ин шаҳодат тамаъ савоб доштанд.

§ 3. ДАВЛАТИ САФФОРИЁН¹

Дар асрҳои IX–X монанди асрҳои пешина ҳукуматдорон барои муҳофизат намудани сарҳадҳои худ аз ҳуҷумҳои горагаронаи кӯчманчиён дастаҳои алоҳидаи мусаллаҳ ташкил менамуданд. Онҳоро ғозӣён, яъне муборизони роҳи дин меномиданд. Ин дастаҳои мусаллаҳ асосан аз кишоварзон, ҳунармандон ва дигар тоифаҳои хонахаробгашта иборат буданд. Қасби асосии ғозӣён ҷанг буд. Онҳо мебоист сарҳаду шаҳр ва воҳаҳои ободро аз бодиянишинон муҳофизат менамуданд, вале аксар вақт дар фӯрӯ нишодани шӯришҳои халқӣ, ки бар зидди ашрофу феодалон равона шуда буданд, ништирок мекарданд.

Тадриҷан дар охири асри IX ин дастаҳо – ғозӣён дар Хуросон ба қувваи тавоно табдил ёфтанд. Дар байни онҳо бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс бо қорнамоиҳои худ дар ноҳияву шаҳрҳои гирду атроф машҳур гаштанд. Асосгузори ин сулола Яъқуб ибни Лайс буд. Бародарон дастаҳои сершумори роҳзанон ташкил намуданд. Шумораи ҷанговаронашон рӯз аз рӯз меафзуд. Яъқуб ин қувваро истифода бурда, соли 861 ҳокими Сиистонро сарнагун намуд ва маркази он шаҳри Заранҷро гирифт. Дар даҳсолаи оянда воҳидҳои Кобул ва Синд, Кирмон ва Форсро тасарруф кард.

¹ Мувофиқи маълумоти Яъқуб мисғар, яъне саффор будааст ва барои ҳамин ин сулола номи саффорӣро гирифтааст.

Халифа Муътамид (870 – 892) ба Яъқуб вазифаи ҳокими Балх ва Тахористонро супурд. Халифа ва ашрофи араб мекӯшиданд бо ҳамин роҳ хонадони Тоҳириён ва Саффориёнро чанг андозад, то ки онҳо заифу нотавон гашта, дигар ба муқобили хилофат мубориза набаранд ва аз итоати хилофат гардан натовбанд. Ҳамаи ин ниятҳои арабҳо барбод рафтанд.

Соли 858 Яъқуб хоҳиши мардуми Сиистонро ба ҷо оварда, вазифаи ҳокимиро ба зимма гирифт. Солҳои 862 – 864 ду маротиба чангида, вилояти Бустро ба даст даровард. Соли 867 бо лашкари зиёд роҳи Хуросонро пеш гирифт ва чанд шахру музофотро гасб намуд. Ӯ аҳли хонадони Тоҳириёнро асир гирифт ва бо ҳамин ба сулолаи Тоҳириён хотима дод. Ин амалиёти Яъқуб қаҳру қазаби халифаро ба миён овард. Халифа аз афзудани обрӯи Яъқуб дар бим афтод ва соли 874 - 875 маҷбур шуд, ки Мовароуннаҳрро ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ пешкаш намояд, то ки Яъқуб онро ҳам гасб накунад. Дар ҳақиқат, дар он давра қуввае набуд, ки пеши роҳи Яъқубро бигирад ва хавфи аз миён рафтани хилофати Аббосиён ба миён омада буд.

Яъқуб ибни Лайс ҳангоми ба Бағдод бори дуюм лашкар кашиданаҷ ба хатои ҷиддӣ роҳ дод. Дар ҳамин солҳо зангиён бо сарвари Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай шӯриш бардошта буданд ва он қариб 14 сол (869 – 883) давом кард. Яъқуб аз кӯмаки пешниҳоднамудаи Бурқай даст кашид ва ин яке аз сабабҳои шикаст хӯрдани вай буд.

Қувваи Саффориён бо сарвари Яъқуб беш аз пеш меафзуд. Вай соли 873 ба лашкари Муҳаммад ибни Тоҳир зарбаи сахт зад ва худӣ ӯро асир гирифт. Пойтахти Тоҳириён шаҳри Нишопурро гасб намуд. Соли 874 халифа аз ноилҷӣ Хуросон, Табаристон, Ҷурҷон ва Райро ба ихтиёри Яъқуб дод. Яъқуб чанговари шучоъ ва хоксор буд. Ба сарулибос ва дабдабаи дарборӣ чандон аҳамият намедод. Вай дар байни чанговарон интизоми сахт ҷорӣ намуд ва ҳангоми муҳорибаҳо доим дар сафи пеш мечангид. Дар яке аз задухӯрдҳо сахт маҷрӯҳ шуд ва дар давоми бист рӯз танҳо ба воситаи найча ғизо меҳӯрд, вале ҳамин ки ба по хест, боз роҳи майдони муҳорибаро пеш гирифт. Яъқуб аввалин шахсе буд, ки орзуи ташкил кардани давлати тоҷиконро дошт. Яъқуб ифтихори халқаш буд.

Ҳангоми мухорибаҳо бештар ба қувваи асосии худ – «ихтиёриён» таъя менамуд, ки мардум онҳоро айёр, часур, чобук ном мебуданд. Онҳоро «муборизони роҳи дин» ҳам меномиданд. Сафи «ихтиёриён» аз ҳисоби кишоварзони безамин ва гурезаҳо меафзуд. Онҳо тахти сарвариин Яъқуб ибни Лайс бо рӯҳбаландии зиёд корнамоиҳо нишон меоданд. Ҳамроҳи айёрҳо фарзандони кишоварзон ва заминдорони калон ҳам мечангиданд, ки онҳо дар байни мардум бо номи «озодагон» машҳур буданд. Дар сафи лашкари Яъқуб гуломон низ хизмат мекарданд. Дар аввал Яъқуб 2-3 ҳазор лашкар дошт, вале солҳои 874 – 875 вай метавонист то 15 ҳазор аскарони савораро ба ҷанг дарорад.

Лашкари Саффорӣён мошинҳои деворшикан ва филҳои ҷангӣ дошт. Яъқуб ду маротиба ба муқобили хилофати араб ба Бағдод ҳучум овард. Бори якум ба шикаст дучор гардид, бори дуюм ба Бағдод нарасида касал шуд ва дар бозғашт соли 879 вафот кард.

Яъқуб барои забони тоҷикиро забони давлатӣ кунонидан бисёр заҳмат кашид. Бо амри Яъқуб шоирони форсу тоҷик, ки асосан ба забони арабӣ менавиштанд, акнун бо забони модариашон иншо мекардагӣ шуданд. Бисёр китобу дастурҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ гардонда шуданд. Баъди вафоти Яъқуб бародараш Амр ибни Лайс ба тахт нишаст. Ӯро ҷанговарони содиқаш соҳиби тахт карданд. Вай роҳи дӯстиро бо халифа Муътаид (870 – 892) пеш гирифт ва халифа бори дигар хонадони Саффорӣёнро ба расмият шинохт. Халифа ба Амр маншур (фармон)-и нав фиристода, ҷунин вилояту шаҳрҳоро ба ӯ дод: Порс, Кирмон, Исфохон, Кӯхистон, Гургон, Табаристон, Балху Кобул, Сисстону Синд, Мовароуннаҳр ва шаҳнагии (хокими шаҳр) Бағдод. Амр ҳар сол ба ҳазинаи халифа, ба Бағдод 20 миллион дирам, инҷунин дар мавридҳои зарурӣ гоҳ-гоҳ лашкар ҳам мефиристод. Ин дӯстии байни онҳо дер давом накард ва халифа ба ҷанги зидди Амр бархост. Дар ин мухорибаҳо Амр голиб омад. Халифа макру найрангро ба қор бурд. Вай Исмоили Сомониро ба муқобили Амр барангехт, вале аз ягон тараф задухӯрд нашуд ва ҳатто касе заҳм набардошт. Исмоили Сомонӣ ноилоч, гайри хоҳишаш

Амрро ба Бағдод фиристод ва ӯ дар зиндон ҳалок гардид. Аз рӯи сарчашмаҳо Амр сиёсатмадори мохир ва лашкаркаши боистеъдод будааст.

Пушту паноҳи Амр лашкар ва феодалони хурде буданд, ки манфиати онхоро харҷониба ҳимоя менамуд. Аз сиёсати Амр ашрофи олимартаба ва заминдорони калон норизо буданд. Дар натиҷа давлати Саффорӣён инқироз ёфт ва мулкҳои он ба итоати Давлати Сомонӣён гузашт.

Давлати Саффорӣён ҳамчун давлати мустақил ба зудӣ дар Эронзамин паҳн гашт ва исбот намуд, ки камбағалон ҳам метавонанд давлати мустақили худро бисозанд. Қариб аксарияти давлатдорони Саффорӣён аз тоҷикон буданд ва бисёриашон забони арабиро намедонистанд.

Маъхазҳои бозътимод исбот намудаанд, ки байни давлатҳои Саффорӣёну Сомонӣён ҳеҷ гуна душманӣ вучуд надошт, гарчанде Аббосӣён мехостанд онхоро ба муқобили ҳамдигар бархезонанд.

Савол ва супориш

1. Сулолаи Саффорӣён чӣ хел ба сари ҳокимият омад?
2. Оид ба қаҳрамонӣ ва қорнамоиҳои Яъқуб ибни Лайс ва бародараш Амр ибни Лайс нақл кунед.
3. Лашкари сулолаи Саффорӣён аз кӣҳо иборат буд?
4. Яъқуб ибни Лайс кадом шахру музофотҳоро гасб намуд?
5. Аз хусуси лашкаркашии Яъқуб ибни Лайс ба Бағдод ҳикоя кунед.
6. Муносибати Амр ибни Лайс бо халифа чӣ гуна буд ва оқибаташ чӣ хел шуд?
7. Дар аввал шумораи лашкари Яъқуб ибни Лайс чӣ қадар буд ва тадриҷан чӣ қадар лашкари савора дошт?
8. Мардум лашкари Саффорӣёноро чӣ хел ном мегирифтанд?
9. Амр ҳар сол ба халифа чӣ қадар дирам мефиристод?
10. Сабабҳои инқироз ёфтани давлати Саффорӣёноро гуед.

Халифа Муътаид (870 – 892) ба Яъқуб вазифаи ҳокими Балх ва Тахористонро супурд. Халифа ва ашрофи араб мекӯшиданд бо ҳамин роҳ хонадони Тоҳириён ва Саффориёнро чанг андозад, то ки онҳо заифу нотавон гашта, дигар ба муқобили хилофат мубориза набаранд ва аз итоати хилофат гардан натобанд. Ҳамаи ин ниятҳои арабҳо барбод рафтанд.

Соли 858 Яъқуб хоҳиши мардуми Сиистонро ба ҷо оварда, вазифаи ҳокимиро ба зимма гирифт. Солҳои 862 – 864 ду маротиба чангида, вилоти Бустро ба даст даровард. Соли 867 бо лашкари зиёд роҳи Хуросонро пеш гирифт ва чанд шахру музофотро гасб намуд. Ӯ аҳли хонадони Тоҳириёнро асир гирифт ва бо ҳамин ба сулолаи Тоҳириён хотима дод. Ин амалиёти Яъқуб қаҳру қазаби халифаро ба миён овард. Халифа аз афзудани обрӯи Яъқуб дар бим афтод ва соли 874 - 875 маҷбур шуд, ки Мовароуннаҳрро ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ пешкаш намояд, то ки Яъқуб онро ҳам гасб накунад. Дар ҳақиқат, дар он давра қуввае набуд, ки пеши роҳи Яъқубро бигирад ва хавфи аз миён рафтани хилофати Аббосиён ба миён омада буд.

Яъқуб ибни Лайс ҳангоми ба Бағдод бори дуюм лашкар кашиданад ба хатони ҷиддӣ роҳ дод. Дар ҳамин солҳо зангиён бо сарвари Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай шӯриш бардошта буданд ва он қариб 14 сол (869 – 883) давом кард. Яъқуб аз кӯмаки пешниҳоднамудаи Бурқай даст кашид ва ин яке аз сабабҳои шикаст хӯрдани вай буд.

Қувваи Саффориён бо сарвари Яъқуб беш аз пеш меафзуд. Вай соли 873 ба лашкари Муҳаммад ибни Тоҳир зарбаи сахт зад ва худи ӯро асир гирифт. Пойтахти Тоҳириён шаҳри Нишопурро гасб намуд. Соли 874 халифа аз ноилҷӣ Хуросон, Табаристон, Ҷурҷон ва Райро ба ихтиёри Яъқуб дод. Яъқуб чанговари шучоъ ва ҳоксор буд. Ба сарулибос ва дабдабаи дарборӣ чандон аҳамият намедод. Вай дар байни чанговарон интизоми сахт ҷорӣ намуд ва ҳангоми муқоробаҳо доим дар сафи пеш мечангид. Дар яке аз задухӯрдҳо сахт маҷрӯх шуд ва дар давоми бист рӯз танҳо ба воситаи найча ғизо мехӯрд, вале ҳамин ки ба по хест, боз роҳи майдони муқоробаро пеш гирифт. Яъқуб аввалин шахсе буд, ки орзуи ташкил кардани давлати тоҷиконро дошт. Яъқуб ифтихори халқаш буд.

БОБИИ

ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

§ 4. ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Баъди он ки арабҳо мардуми Мовароуннаҳр ва Хуросонро ба итоати худ дароварданд, шӯришҳои халқӣ низ паси ҳам ба вукӯъ меомаданд, ки калонтарини онҳо шӯришҳои Абӯмуслим, Муқаннаъ ва Рофеъ ибни Лайс буданд.

Барои фурӯ нишондани ин шӯришҳо халифаҳои араб ашрофу феодалони маҳаллиро истифода мебарданд. Чунон ки дар боби якум сухан рафт, соли 806 дар Самарқанд ва дар Сиистону Истаравшан шӯришҳои пурзӯр ба вукӯъ пайвастанд. Аз ин рӯ халифа мачбур буд, ки вазифаҳои давлатиро ба намояндагони мардуми маҳаллӣ супорад. Аз соли 821, вақте ки сулолаи маҳаллии Тоҳириён ва баъдтар сулолаҳои Саффориёну Сомониён ба сари ҳокимият омаданду Хуросону Мовароуннаҳрро мустақилона идора менамуданд, мавқеи ашрофи маҳаллӣ боз ҳам пайдортар гардид. Баъди сулолаҳои Тоҳириёну Саффориён обрӯи хонадони дигари тоҷикон – Сомониён дучанд мешавад. Ин хонадон дар фурӯ нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс, ки ба муқобили хилофат равона карда шуда буд, ғаълона иштирок намуд ва бисёр намояндагони ин хонадон соҳиби мартабаҳои баланд гардиданд.

Ниҳоят, умеди халифаҳои араб, ки меҳостанд бо роҳи чалб намудани феодалони маҳаллӣ мавқеи худро пурзӯр намоянд, барор нагирифт. Баръакс сулолаҳои маҳаллӣ бо тамоми ҷиддият мекушиданд, ки аз итоати хилофати араб пурра озод шаванд. Албатта, ин ба осонӣ ба даст наомад. Бисёр муборизон дар ин роҳ чун нисор карданд (фочиаи хонадони Бармакиҳоро ба хотир биёред). Сулолаи Тоҳириён ва Саффориён тавонистанд озодӣ ба даст дароранд, вале хонадони Сомониён бо хираду заковат ва маҳорати қордонӣ тавонистанд қомилан озод шаванд.

Ба сари ҳокимият омадани сулолаи Сомониён.
Бунёдгузори сулолаи Сомониён Сомонхудо (ҳокими Сомон)

мебошад. Мувофиқи сарчашмаҳо ҷои баромади оли Сомон музофоти Балх, ё наздикии Самарқанд ё Тирмиз аст. Ҳар сеи ин ноҳияву шаҳрҳо музофоти Сомонро ташкил меоданд.

Сомонхудо барои хизматҳои босазояш аз тарафи Асад ибни Абдуллоҳ, ки волии халифаи араб дар Хуросон буд, соҳиби мартабаи баланд мешавад. Сомон барои ҳурмату эҳтироми худ нисбат ба Асад ибни Абдуллоҳ ба писараш Асад ном мегузорад. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё, Илёс. Онҳо дар замони салтанати халифа Маъмун вазифаҳои баланди давлатӣ, аз ҷумла ҳокимии шаҳру музофотҳои алоҳидаро ба зимма доштанд. Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чоч ва Истаравшан, Илёс дар Ҳирот ҳоким буданд.

Набераи аз хама калони Нӯҳ соҳиби шӯхрати-зиёд мегардад. Вай дар хориҷи мамлакат мисли сардори сулола баромад мекард ва бародарони дигар аз ҳар ҷиҳат ҳурмату эҳтиромашро ба ӯ меоварданд. Ин бародарон бо номи худ танга сикка мезаданд, ҷанговаронро ҷамъ намуда, ба мулкҳои ҳамсоя лашкар мекашиданд. Гарҷанде дар итлоати сулолаи Тоҳириён буданд, рӯз аз рӯз бойтару тавонотар мегардиданд.

Баъди вафоти бародари калон Нӯҳ додари ӯ Аҳмад ҳокими Самарқанд ва сарвари хонадони Сомониён мешавад. Вай шахси оқилу доно буд ва дар пойдеории сулолаи Сомониён хизмати бузург дорад. Ҳангоми зинда буданаш ҳокимии Самарқандро ба писари калониаш Наср дода буд. Соли 875 халифаи араб Муътаид ба дасти Наср ҳуҷҷате дод, ки мувофиқи он тамоми Мовароуннаҳр ба итлоати Наср даромад ва ӯро ҳамчун сардори хонадони Сомониён эътироф намуд.

Дар ин вақт дар байни хонадони Сомониён ноҷурӣ ба миён омад. Баъзе аз бародарон ва ҳешу табор Насрро ҳамчун сарвари сулолаи Сомониён эътироф накарданд ва бо номи худ танга сикка мезаданд. Ин ноҳушӣ оқибат ба ҷанги бародарон оварда расонд. Хусусан муносибати Наср бо Исмоил ниҳоят тезтунд гашт.

Бухоро то соли 874 дар итлоати Сомониён набуд ва Исмоил тавонист мулки Бухороро бо оқиливу доноӣ, хираду заковати худ соҳиб шавад. Мулки Бухоро бой буд. Баъди он ки Исмоил худро тавоно ва мустаҳкам ҳис намуд, аз додани

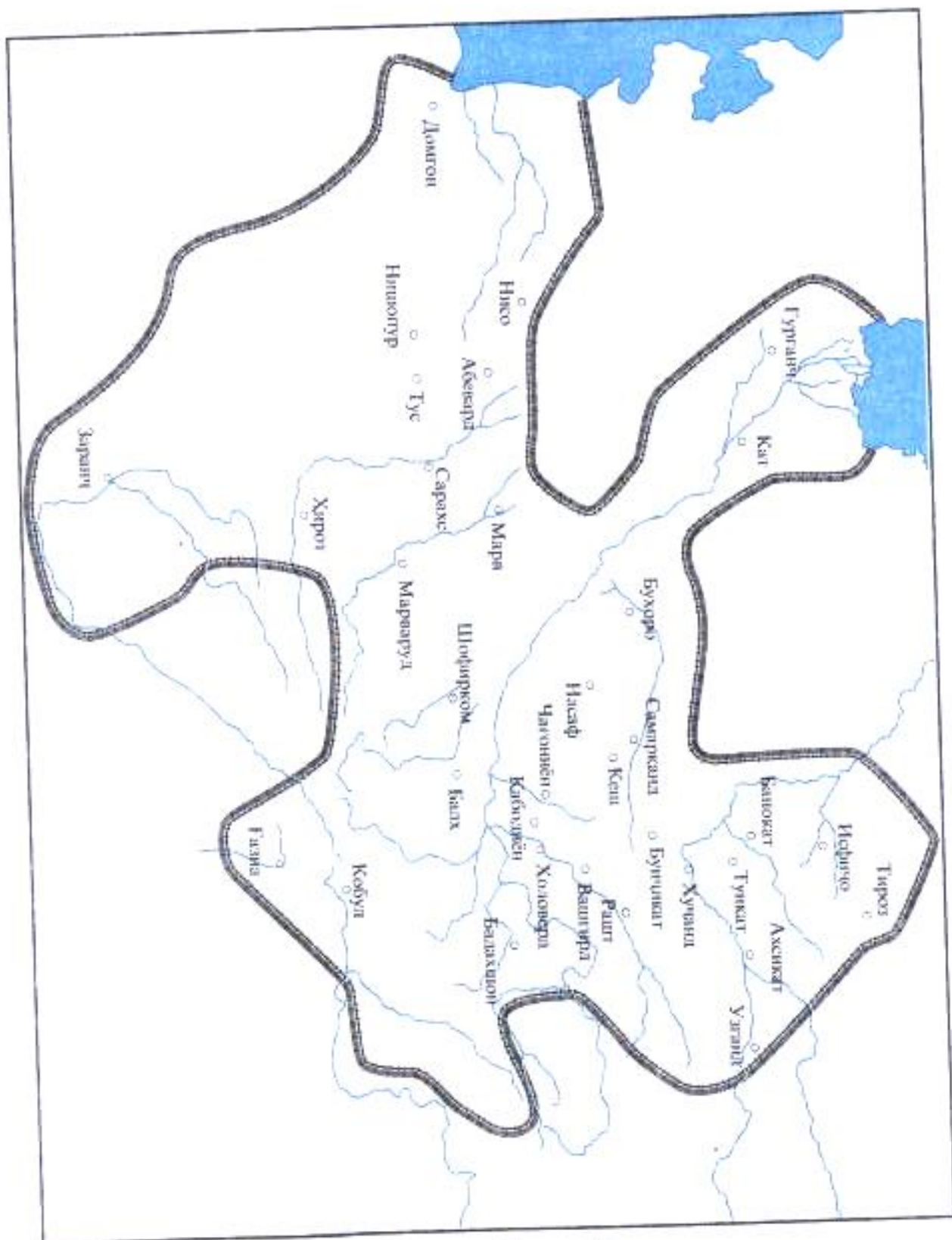
бочу хироч ба бародараш даст кашид ва ин рафтор боиси ҷанги бародарон гардид. Соли 888 ин амалиёт рӯй дод ва дар он Исмоил ғалабаи комил ба даст даровард. Наср асир афтод. Аммо Исмоили оқилу доно бародари калониашро на танҳо озод кард, балки ӯро дар вазифааш, яъне сарвари сулолаи Сомониён монд. Исмоил мехост Бухороро мустақилона идора кунад ва ба ин мақсадаш расид.

Наср соли 892 вафот кард ва Исмоили Сомонӣ то соли 907 амири давлати Сомониён шуда, Бухороро пойтахт қарор дод. Бо ҳамин ба сулолаи навбатии тоҷикон муяссар гашт, ки давлати худро дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон таъсис диҳад. Ин давлат аз соли 875 то соли 999 арзи вучуд дошт. Ин солҳо дар таърихи халқи тоҷик солҳои пешравии кишоварзӣ, пешаварӣ, тичорат, адабиёт, фарҳанг, санъат, бинокорӣ ва дигар ҷабҳаҳо ҳисоб меёбанд. Давраи ташаккули халқи тоҷик ба охир мерасад. Асосгузори давлати тоҷикон Исмоили Сомонӣ буд. Ин давлат ҳангоми салтанати Исмоил ба авҷи тарққиёти худ расид ва ҳамчун давлати мустақили мутамарказ шӯҳратманд гардид. Баъди поён ёфтани ҷангҳои байниҳудӣ ва нисбатан барқарор гардидани оромӣ, масъалаи беҳатарии давлат ба миён омад.

Васеъ шудани ҳудуди давлати Сомониён. Исмоили Сомонӣ дар байни авлоди худ аз ҳамаи ёру бародарон, ҳешу таборон марди ғаюртару ботадбиртар буд. Вай дар ҳунароҳои давлатдориву лашкаркашӣ ва дипломатӣ ҳамто надошт.

Исмоил баъди дар дохили давлати худ нисбатан барқарор намудани тинчиву оромӣ, мебоист онро аз ҳучумҳои аҷнабиён, қабилаҳои бодиянишин муҳофизат намояд. Ӯ соли 893 ба муқобили бодиянишинон, ки мардуми Бухоро аз дасти онҳо ба дод омада буданд, лашкар кашида, ғалабаи комил ба даст даровард ва хони бодиянишинонро бо даҳ ҳазор аскар асир гирифт. Баъди ин ғалаба бодиянишинон ба Мовароуннаҳр солҳои дароз дигар тохту тоз накарданд.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба водии Талас лашкар кашида, онро бо қонҳои бойи Шелҷӣ ба даст даровард. Ин қонҳо барои пешравии иқтисодиёти мамлакат аҳамияти бузург доштанд.

Давлати Сомониён

Хамон соли 893 Исмоил ба музофоти Истаравшан, ки мустакил буд ва яке аз музофотҳои пурқувват ҳисоб меёфт, ҳуҷум карда, онро ба тасарруфи худ даровард. Овозаи Исмоил ва давлати пурқуввати ӯ берун аз Мовароуннаҳр паҳн гашт ва ин боиси изтиробҳои хилофати араб шуд. Халифаи араб бо ҳар роҳ мекӯшид, ки давлати Сомониёнро заиф гардонад ва барои ба ин нияташ расидан тадбирҳои гуногунро ба кор мебард. Халифа ба ҳокими Хуросон Амр ибни Лайси Саффорӣ мактуб навишта, дар он ҳокими Мовароуннаҳр шудани ӯро ёд карда буд. Ӯ бо ин меҳост ҳокими Хуросонро бар зидди ҳокими Мовароуннаҳр Исмоили Сомонӣ бархезонад ва таъсири хилофати арабро дар Хуросону Мовароуннаҳр пойдор гардонад.

Баъди гирифтани мактуб ҳокими Хуросон Амр ба муқобили Исмоили Сомонӣ бархост. Исмоил, чунон ки муаррих Табарӣ менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ гардонда, ба пешвози Амр баромад ва роҳи Балхро пеш гирифт. Задухӯрди аввалини онҳо тирамоҳи соли 899 дар ҷанубтари дарёи Аму ба вуқӯъ пайваст. Дар ин муқороба Исмоили Сомонӣ санъати баланди ҷангӣ нишон дода, бар лашкари Амр ғалаба кард ва соҳиби асирони зиёде шуд. Ӯ ҳамаи асиронро озод кард. Ин рафтори олиҳимматонааш дӯстони ӯро дар байни лашкари Амр хеле зиёд намуд ва обрӯяш дучанд шуд.

Дар бораи мардуми авом ва ҳунармандонро мусаллаҳ намудани Исмоили Сомонӣ муаррих чунин менависад: «Исмоил Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки «Амр омадааст, ки Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро гулом гардонад».

Задухӯрди дуюм баҳори соли 900 дар наздикии Балх ба амал омад. Дар ин муқороба ҳам Исмоили Сомонӣ маҳорати баланди лашкаркашӣ ва диловарӣ нишон дода, ғалабаро ба нафъи худ ҳал намуд. Дар натиҷа тамоми замини давлати Саффорӣён ба итлоати Исмоили Сомонӣ гузашт. Дар ин муқороба ҳам мардуми авом ва ҳунармандон ёрии калон расонданд. Муаррих Наршаҳӣ хабар медиҳад, ки сабаби ғалабаи Исмоил он буд, ки вай тавонист ҳам ашроф, ҳам

авом ва ҳам пешаваронро бо аслиҳаи ҷангӣ мусаллаҳ гардонад ва ғалабаро бар нафъи худ таъмин кунад. Сабаби шикаст хӯрдани Амр он буд, ки – суханашро давом дода мегӯяд Наршахӣ– ин қувваи бузургро ба эътибор нагирифт. Дар ғалабаи Исмоил нақши асосиро оммаи меҳнаткаши камбағал бозид.

Ҳамин тариқ, баъди истилои арабҳо Исмоили Сомонӣ нахустин симои барҷастаест, ки ба туфайли ғалабаҳо бар бодиянишинон ва ҳокими Хуросон Амр Саффорӣ давлати пурқуввати мутамарказ ва аз хилофати араб мустақилро ташкил карда тавонист.

Давлати Сомониён пурқувваттарин давлати тоҷикон буд ва Мовароуннаҳру Хуросон, Хоразм, Сиистон, Ғазна, Помири Ғарбӣ, Қумис ва Райро дар бар мегирифт.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба корҳои дохили мамлакат, таъсиси идораҳои давлатӣ, ташкили лашкари пурзӯр ва ҳарҷониба мусаллаҳ, инкишофи иқтисодиёт, илму фарҳанг ва дигар корҳои давлатӣ машғул шуд.

Савол ва супориш

1. Чаро хилофати араб феодалони маҳаллиро ба корҳои идораи давлатӣ ҷалб мекард?
2. Сулолаи Сомониён бо кадом роҳ ба сари ҳокимият омад ва дар байни бародарони ин хонадон чӣ гуна мубориза мерафт?
3. Оид ба шахсияти Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
4. Исмоили Сомонӣ кадом шахрҳову музофотҳоро аз дасти бодиянишинон озод кард?
5. Барои чӣ халифаи араб ҳокими Хуросон Амр ибни Лайсо ба ҷанги зидди Исмоили Сомонӣ бархезонд?
6. Дар бораи ҷангҳо ва ғалабаи Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
7. Дар ин ҷангҳо нақши асосиро кадом табақаҳои аҳолии бозиданд?
8. Худуди давлати Сомониёнро аз харита нишон диҳед.

§ 5. ТАШКИЛИ ДАСТГОҲИ ИДОРА ВА ЛАШКАР

Дар давраи ҳукмронии Сомониён дар идораи давлатӣ дигаргунии кулӣ ба амал омад. Амир сардори давлат ҳисоб меёфт ва вилоятхоро ҳокимони аз тарафи амир таъйиншуда идора мекарданд. Исмоили Сомонӣ барои идораи тамоми қорҳои давлати бузурги марказиятнок зарурияти дастгоҳи давлатиро нағз мефаҳмид.

Дар ташкили чунин сохти давлатдорӣ ба ғайр аз Исмоили Сомонӣ боз наберааш Насри II Сомонӣ (914 – 943) низ нақши бузург бозидааст. Дар замони салтанати Насри II дар атрофи регистони Бухоро даҳ бинои азим сохта шуд, ки дар ҳар кадоми он девонҳои (идораҳои давлатӣ) алоҳида ҷой гирифтанд.

Девонҳо бори нахуст дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониёни Эрон (224 – 651) пайдо шуда буданд. Минбаъд онро халифаҳои Аббосиёни араб қабул карданд. Дар замони Сомониён девонҳо аз нав дар шакли хеле такмилёфта ба вуҷуд омаданд. Системаи девонҳо дар давраи Ғазнавиён ва Манғитҳои Бухоро низ амал мекард.

Девонҳои аҳди Сомониён чунин буданд:

Девони вазир ё хочиби бузург асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва ба қорҳои тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат мебуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё хочиби бузург, одатан яке аз намояндагони се хонаводаи машҳур: Ҷайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъйин мешуданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри хочиби бузург буд.

Девони соҳиб-ул-барид (идораи алоқа - почта) танҳо хизмати ҳукуматро ба ҷо меовард.

Девони муставфӣ ба қорҳои молия, харҷу дахли ҳазинаи давлатӣ назорат мекард.

Девони амидулмулк сардори қорҳои дипломатӣ ва ҳуҷҷатҳои муҳим буд. Онро девони иншо ҳам меномиданд.

Девони соҳибушрот ба лашкари Сомониён назорат бурда, онро бо силоҳ, озуқа, либос ва моҳона таъмин мекард.

Девони мӯхтасиб аз болои хариду фурӯши бозор, тарозу, молҳои ба савдо мерафтагии бозаргонон, ҳунармандон,

инчунин баъдтар ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли накардани машрубот назорат мебуд.

Девони мушриф (назораткунанда) ба корҳои давлатӣ, ба хароҷоту даромади хазинаҳо сарварӣ мекард.

Ба ҷуз инҳо боз **девори қозӣ**, **девори мулкҳои давлатӣ** ва **девори вақф** амал мекарданд.

Ҳамаи ин девонҳо, ба ҷуз девони соҳиб-ул-барид (сардори алоқа, почта) ба ҳокимони маҳаллӣ ва девонҳои марказӣ итоат менамуданд.

Ҳокимони музофотҳо бо тавсияи сарвазир ва ашрофи бонуфуз аз тарафи амирони Сомонӣ тасдиқ мешуданд. Аксар вақт ашрофони обрӯманд, ки солҳои зиёд ноҳияву музофотҳоро идора карда меомаданд, вазифаҳои худро ба меросхӯрон во мегузоштанд.

Дар пайдор гардондани давлати Сомониён сарвазирони донишманди он, ба монанди Абдуллоҳ Ҷайҳонӣ ва Абулфазли Балъамӣ хизмати босазое карданд. Амирони Сомонӣ хангоми таъйин намудани ҳокимони вилояту шаҳрҳо дар навбати аввал баромади иҷтимоии онҳоро ба назар мегирифтанд. Шахси ба мансаб пешбаришуда мебоист аз ашроф ва феодалон бошад. Ба замми ин шахси ба мансаб пешбаришуда мебоист забони тоҷикӣ ва арабиро хуб донанд. Қоидаҳои шариатро сармашқи амал қарор диҳад ва аз фарҳангу адабиёт бохабар бошад. Чунин одамони бомаърифат дар он замон бисёр буданд. Онҳо аксар вақт дабири (мирзо, котиб) мекарданд ва амалдорон аз ҳамин гурӯҳ таъйин мешуданд. Баъзан аз байни дабирон бисёр шахсон ба мансабҳои олӣ соҳиб мегардиданд.

Вазифаи асосии ҳокимони шаҳрҳо, музофотҳо, ноҳияҳо дар маҳалҳо аз ҷамъ кардани андозҳо ва сари вақт ба хазинаи давлат расондани онҳо иборат буд. Гарчанде давлати Сомониён нисбатан осудагиву оромиро ба вуҷуд овард, вале ҳокимони баъзе вилоятҳо ханӯз ҳам худро мустақил медонистанд. Вилоятҳои Хоразм, Ҷағониён, Хатлон, Ғазна, Сиистон ва дигарҳо ниммустақил буданд ва ба хазинаи Сомониён мунтазам хироч намедоданд.

Исмоили Сомонӣ лашкарро пушту паноҳи давлат медонист. Бинобар ин қувваҳои ҳарбӣ бевосита дар ихтиёри

сарвазир буданд. То давраи Сомониён қариб ҳар як феодал ва ҳоким дастаҳои ҷангии худро дошт ва хангоми ба сари давлат омадани хавфу хатар онҳо бо дастаҳои ҷангии худ ба марказ, ба назди амир ё ҳоким ҳозир мешуданд. Масалан, ҳокими Чағониён ба Сомониён пурра тобеъ набуд, вале дар мавридҳои зарурӣ то 10 ҳазор аскарро бо тамоми лавозимоти ҷангиаш ба дарбори Сомониён ҳозир мекард. Баробари таракқиёти феодализм, ривочу раванги шахрҳо, ҳунармандӣ, кишоварзӣ, пайдо шудани давлати пурзӯри марказиятноки феодалӣ барои таъсиси лашкари низомии кироя шароит муҳайё гардид.

Исмоили Сомонӣ ва дигар ворисони ӯ, хусусан наберааш Насри II (914 – 943), барои таъсиси лашкари доимии пурзӯр хизмати зиёде кардаанд. Лашкари Сомониён асосан аз гуломони турки музофотҳои гирду атрофи Мовароуннаҳр иборат буд ва онҳо дар таърихи давлати Сомониён нақши бағоят бузург бозидаанд. Бо кӯшишу гайрати лашкари доимӣ Сомониён тавонистанд бисёр шӯришу ошӯбҳоро паҳш намоянд. Сомониён ду хел лашкар доштанд: яқум лашкари низомии кироя, ки пурра дар таъминоти давлат буд ва барои хизматашон маош мегирифтанд; дуюм ҷанговароне, ки хангоми рӯй додани ноқомӣ ва ба мамлакат ҳуҷум кардани аҷнабиён ҳокимону феодалони калон барои ҷангидан омода мекарданд.

Аз байни ҷанговарони кироя бисёр лашкаркашонӣ машҳур баромада, соҳиби бойгариву мулкҳои калон шуданд. Сарлашкар ҳоҷиби бузург ном дошт ва Ғайр аз ҷангидан бар зидди аҷнабиён боз тамоми қасру девонҳо ва идораҳои давлатиро муҳофизат менамуд. Ҳоҷиби бузург яке аз унвоҳои баландтарини давлати Сомониён буд. Ҳоҷиби бузург қариб ба тамоми қорҳои давлатӣ даҳлат менамуд ва нуфузаш рӯз аз рӯз меафзуд. Минбаъд ҷандин гуломони пешинаи турк ба ин унво соҳиб шуданд. Яке аз онҳо Алптегин буд, ки дар синни 35-солагиаш чун лашкаркаши часур ва сиёсатмадори машҳур ном бароварда, ба мартабаи сипаҳсолорӣ (сарфармондеҳи лашкар) Хуросон расид. Вай дар ихтиёри худ 2700 гулом дошт, инчунин дар Мовароуннаҳру Хуросон сарвати зиёд ҷамъ карда буд. Дар замони Алптегин боз гуломи дигар Сабуктегин ба

майдон баромад. ӯ ҳам лашкаркаши бузург ҳисоб меёфт ва дар чандин муҳорибаҳо ғалаба ба даст оварда буд. Вай бо Алптегин риштаи хеширо пайваста, ҳокими Ғазна шуд ва баъд ба сулолаи Ғазнавиён асос гузошт. Умуман, Сомониён ба сипохиёни турк таъя менамуданд.

Савол ва супориш

1. Дастгоҳи идораи давлати Сомониён чӣ гуна буд?
2. Дар давраи Сомониён кадом девонҳо амал мекарданд?
3. Ҳочиби бузург аз намояндагони кадом хонаводаҳо таъйин мешуд?
4. Вазирони машҳури Сомониён кӣҳо буданд?
5. Ҳокимони вилояту шаҳрҳо аз кадом табақкаи аҳолии таъйин карда мешуданд ва нисбати онҳо кадом талаботҳо қарор буд?
6. Лашкари Сомониён асосан аз кӣҳо иборат буд?
7. Сомониён чанд хел лашкар доштанд?

§ 6. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Кишоварзӣ. Дар асрҳои IX–X дар Мовароуннахру Хуросон муносибатҳои ташаккулёфтаи феодалии пурра қарор шуданд. Худи давлати Сомониён давлати феодалии ҳисоб меёфт ва аслан манфиати ашроф, феодалон, тоҷирон ва рӯҳониёни калонро муҳофизат мекард. Замин, ки бойгарии асосӣ буд, дар дасти намояндагони сулолаи Сомониён, заминдорони калон, амалдорони давлатӣ, саркардаҳои ҳарбӣ ва рӯҳониён буд.

Феодалони калон ба ивази меҳнатшон ба деҳа, ноҳия ва вилоят соҳиб мешуданд. Онҳо аз мардуми соқини ин заминҳо, бочу хироч мегирифтанд. Феодалони калон мекӯшиданд, ки чунин заминҳоро меросӣ қарда, аз авлод ба авлод диҳанд. Баъзан ҳукумати марказӣ ба онҳо гузашт мекард. Дар натиҷа сулолаҳои меросӣ ба вучуд меомаданд ва онҳо мекӯшиданд, ки аз иттиҳоди ҳукумати марказӣ бароянд. Тадричан на танҳо замин, балки об ҳам, ки дар шароити Мовароуннахру Хуросон аҳамияти калон дошт, ба дасти давлат ва феодалони калон гузашт.

Дар замони салтанати Сомониён табакаи нави заминдорони калон, яъне сипохиён ба вучуд омаданд, ки онҳо асосан чанговарони назди дарбор ва аксарияташон аз гуломони турк буданд. Онҳо ба туфайли корнамонҳо дар майдонҳои чанг аз гуломӣ озод гашта, зина ба зина соҳиби мансаб мешуданд ва заминро об, деҳаю музофот ва шаҳрҳои бутунро бо сокинонашон тӯхфа мегиррифтанд. Гурӯҳи дигари дар замони Сомониён ба майдон омада, ин рӯхониёни феодал буданд, ки қувваи зиёд ва нуфузи калон доштанд. Дар натиҷа шумораи муассисаҳои дини ислом – масҷид, мадраса ва ғайра хеле афзуд. Рӯхониёни калон ба ҷуз заминро об, боз ба осеб ва обҷувоз соҳиб мешуданд.

Точирони давлатманд, ки табакаи синфи ҳукмронро ташкил менамуданд, на танҳо дар шаҳрҳо корвонсаройҳо, дуконҳо, биноҳои бохашамат доштанд, балки дар деҳаҳо китъаҳои заминро ба даст дароварда, боғоту осебҳо ва ғайра месохтанд. Мовароуннаҳру Хуросон асосан кишварҳои кишоварзӣ буданд ва мардумашон ба парвариши зироату чорво машғулият доштанд. Барои тараққӣ додани кишоварзӣ обёрии сунӣ аҳамияти бузург дошт. Каналҳои ҷӯйҳои пеш асосан дар замони ҳукмронии Абдуллоҳ ибни Тохир (828 – 844) сохта шуда, дорони аҳамият буданд.

Дарёҳои калонтарини Осиёи Марказӣ – Аму ва Сир барои обёрии сунӣ чандон истифода бурда намешуданд. Асосан шохобҳои онҳо – Сурхоб, Кофарниҳон, Вахш ва ғайра заминҳоро шодоб мегардонданд. Ин дарёҳо аҳамияти бузург доштанд ва аксари солҳо оби онҳо то дарёҳои Аму ва Сир рафта намерасид, чунки обашон пурра барои обёрӣ истифода мешуд. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Панҷакент ва ғайра аз оби дарёи Зарафшон пурра баҳра мебуданд.

Дар асри X мисли пештара дарготи Варағсари дарёи Зарафшон шабакаи асосӣ ҳисоб меёфт. Се канал ибтидои худро аз ҳамин даргот мегиррифтанд ва ҳамаи заминҳои ҷануби Самарқандро обшор менамуданд. Каналҳои, ки аз дарёи Зарафшон об мегиррифтанд, бисёр буданд ва онҳо асосан шаҳру деҳаҳоро бо об таъмин менамуданд. Мардуми Варағсар сарбанд ва иншоотҳои обёриро нигоҳубин мекарданд ва барои ин аз додани хироч озод буданд.

Дар асрҳои IX–X дар дараҳои Пасттоги каторкӯҳи Нурато сарбанд ва обанбори азиме сохта шуда буд, ки оби онро дар чиллаи тобистон истифода мебуданд. Дар Мовароуннахру Хуросон боз заминхоро ба воситаи корезҳо (чоҳҳои зерин замин) об меоданд. Заминҳои дар баландӣ бударо ба воситаи чигир (дӯли обкашӣ) обшор менамуданд ва ҷарҳи чигирро уштур мегардонд. Дар баъзе ҷойҳо оби чоҳхоро истифода мебуданд.

Заминҳои лалмӣ низ бисёр буданд, ки хосили онҳо дар таъмини галла нақши бузург мебозид. Кишоварзон дар заминҳои обӣ гандум, шолӣ, ҷав, лӯбиё, нахӯд ва дигар зироатҳо мепарвариданд. Пахтакорӣ дар водии Суғд, Фарғона, Марв хеле таракқӣ карда буд.

Боғу тоқпарварӣ, ки касби бобоии мардуми тоҷик буд, дар давран Сомониён хеле пеш рафт. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Панҷакент, музофотҳои Фарғона, Истаравшан ва дигарҳо бо ангур, себ, зардолу, шафтолу, бихӣ, гелос, олуболу, анор, анҷир, чормағз, бодом ва даҳҳо намудҳои дигари мевачоти лазизи худ шӯҳрат пайдо карда буданд.

Дар музофотҳои кӯҳӣ ва ҷӯлҳои Осиёи Марказӣ рамаҳои сершумори бузу гӯсфанд, галлаҳои аспу шугур ва дигар зотҳои ҷорвою ҳайвонот парвариш меёфтанд. Музофоти Хатлон бо аспҳои худ машҳур гашта буд ва онхоро берун аз мамлакат ба савдо мебуданд.

Дар баъзе вилоятҳои Хуросону Мовароуннахр, масалан, дар Марв кирмакпарварӣ, дар Хирот занбӯриасалпарварӣ, дар водии Вахш парвариши зотҳои махсуси асп ва дар Чағониён гӯсфандпарварӣ хеле таракқӣ карда буд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар асрҳои IX–X ин соҳа низ раванк ёфта буд. Дар ноҳияҳои музофотҳои Осиёи Марказӣ сарватҳои зиёди зеризаминӣ истихроҷ ва гудохта мешуданд. Дар наздикии Хучанд нукра ба даст оварда мешуд. Кӯҳҳои Горон аз сангҳои киматбаҳо, нукра, бечода (санги сурхранг ё зардранг), тилло, лочувард, булӯри кӯҳӣ ва сангпахта бой буданд. Аз кӯҳҳои Вахон ақик, хелҳои гуногуни лаъл, нукра, тилло истихроҷ карда мешуд.

Аз ноҳияҳои болооби Зарафшон охан, тилло, нукра, зок мегирифтанд. Дарвозу Рӯшону Шугнону Горон маркази истеҳсоли тилло, нукра, лаъл ва лочувард буданд. Дар ҳамон

асрҳо мардуми Чоч, Хучанд ва дигар шахрҳо бо намаки кони ноҳияи Ашти имрӯза таъмин мегардиданд. Дар Истаравшан маъдани зиёд истихроҷ ва дар худи ҳамон ҷо гудохта мешуд.

Ачибаш он аст, ки дар ҳамон давра қариб тамоми ҳудуди Осиёи Марказӣ тадқиқ шуда будааст. Дар Қаромазор (наздикии Хучанд) ба миқдори зиёд нукра истихроҷ мешуд. Сарчашмаҳои таърихӣ аз хусуси кони ангишти Исфара маълумоти муфассал медиҳанд. Дар Осиёи Марказӣ конҳои зиёде, ба монанди Кони Мансур, Кӯхи Сим, Консой ва ғайра истифода мешуданд. Дар Зарафшон конҳои Амондара, Киштутдара ва ғайра дар истифода буданд. Дар Истаравшан дар наздикии шаҳри Марсманда кони калони маъдани охан кор мекард, ки як қисмаш дар худи ҳамон ҷо гудохта мешуд. Маҳсулоти ин корро на танҳо дар шаҳру музофотҳои гирду атроф, балки дар Хуросону Ироқ дидан мумкин буд. Дар асрҳои IX–X ҳангоми ҷанг, инчунин муҳосира намудани шаҳру калъаҳо нефт ба кор бурда мешуд.

Конҳои калонтарини асрҳои IX–X конҳои нукраю сурби Кони Мансур буданд, ки дар наздикии деҳаи Қарамазори Тоҷикистон воқеъ гаштаанд. Кони Мансур чандин конҳо, аз ҷумла Ҷаркамар ва дигар конҳоро дар бар мегирифт.

Маданияти истифодаи конҳо барои ҳамон давра хеле баланд буд. Барои устувор шудани чоҳҳо ва нақбҳо (тунел) тиргакҳои ҷӯбин, танбаю болор ва сутунҳоро ба кор мебарданд. Ҷароғҳои сиёҳ, гарчанде хира бошанд ҳам, даруни конҳоро равшан менамуданд. Барои аз даруни конҳои чуқур баромадан нардбонҳои калони ҷӯбинро ба кор мебарданд. Кӯхканон дар хонаҳои тангу торики аксар вақт аз санг сохташуда ҳаёт мегузарониданд. Кони Ҷаркамари кӯхҳои Қарамазор қариб 150 кулба дошт. Дар онҳо 500 – 600 кӯхканон мезистанд. Истихроҷи маъдан дар ҳаёти иқтисодии Мовароуннаҳру Хуросон назаррас буд.

Сатҳи илму ҳунари маъданкани ва маъданшиносӣ дар аҳди Сомониён хеле баланд буд. Сарчашмаҳои хаттии ҳамон давра, осорҳои археологӣ, кӯраҳои маъдангудозӣ, таҳлили фулузоти тайёркардаи устоҳо ин фикрро пурра тасдиқ менамоянд. Мувофиқи маълумотҳои бостоншиносон кӯхкорони тоҷик дар ҳамон асрҳо конҳоеро кашф

намудаанд, ки ҳатто геологҳои имрӯза коил мешаванд. Асбобҳои кӯҳкании онҳо хеле оддӣ, аз фонаҳои чӯбину оҳанин, зогӯли дастадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға иборат буданд, вале барои ҳамон давра олотҳои мукамалтарин ҳисоб меёфтанд. Кӯҳканон аз чуқуриҳои калон маъданро ба воситаи сабаду халтаҳо берун мебароварданд. Баъзе конҳо то 250 метр чуқурӣ доштанд.

Археологҳо бисёр шишаҳои «томугули» ёфтанд, ки онҳо дар асрҳои IX–XII истехсол шудаанд. Шишаҳои маҳз ба асрҳои IX–X – давраи Сомониён дахлдошта асосан дар наздикии Самарқанд, Варахша ва Нисо (наздикии Ашқободи имрӯза) ба даст оварда шуданд. Зарфҳои аз шаҳрҳо пайдошуда зарфҳои рӯзгор ва атриётанд. Онҳо аз чому қадаҳо, кӯзаҳои гуногуни дастадору бедаста, косаву пиёла, дӯлчаҳои дастадор ва ғайра иборатанд.

Дар замони Сомониён шишагарони Осиёи Марказӣ тарзи бо усули дамидан тайёр намудани зарфҳои нозуку нафисро пурра омӯхта буданд. Дар ин давра зарфҳои шишагӣ на танҳо барои ашроф, балки барои мардуми захиаткаш низ тайёр карда мешуданд. Дар ин асрҳо шишагарон боз тарзи барои тирезаҳо тайёр кардани шишаро аз худ карда буданд. Намунаҳои шишаҳои тирезахоро археологҳои мо аз Нисо, Афросиёб (харобаҳои Самарқанди қадима) ва дигар шаҳрҳо ба даст даровардаанд. Шишаҳои тирезаҳо на танҳо аз хонаҳои ашроф, балки аз хонаҳои шаҳриёни оддӣ низ ёфт шудаанд. Истифодаи шишаи тиреза қадаме ба пеш буд.

Пешаварӣ. Афзоиши кишоварзӣ ва аз худ намудани сарватҳои зеризаминӣ боиси ривочу равнақи пешаварӣ гардид. Дар Мовароуннаҳру Хуросон одамони зиёде машғули касбу хунар буданд. Дар замони Сомониён маҳсулоти хунармандони Осиёи Марказӣ берун аз он шӯҳрат доштанд. Маъхазҳои зиёде гувоҳи онанд, ки мардуми ин кишвар молҳои гуногун истехсол менамуданд ва ҳатто қариб хочати аз дигар кишварҳо овардани ин молҳоро надоштанд. Дар байни хунарҳои гуногун касби бофандагӣ хеле таракқӣ карда буд. Пешаварон матоҳои гуногунро аз абрешим, пахта, катон (матҳои аз загир тайёршуда) мебофтанд. Дар ин сарзамин ҳатто истехсоли баъзе

матӯҳои хориҷӣ низ ба роҳ монда шуда буд. Шаҳрҳои деҳаҳои алоҳида бо матӯҳои худ берун аз мамлакат машҳур буданд, масалан, матои ведарӣ (деҳаи назди Самарқанд) ва матои деҳаи Зандана (нази Бухоро) бо маҳиниву харири, суфтагиву назаррабоии худ фарқ мекарданд. Ин матӯҳо дар Эрону Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва маркази хилофат – Бағдод харидорони зиёде доштанд. Дар Хуросон либоси аз матои ведарӣ дӯхтаро асосан амирон, ҳокимон, вазирон, козиҳо, давлатмандон мепошиданд, ки он нишонаи назокат ва зинат доништа мешуд. Ғайр аз Самарқанду Бухоро матӯҳои рангоранги маҳинро боз дар Насаф, Кеш, Дабусия (шаҳри миёни Самарқанду Бухоро) ва дигар шаҳрҳои истеҳсол менамуданд.

Маҳсулоти оҳанӣ ҳам хеле зиёд истеҳсол мешуд, ки на танҳо талаботи бозори дохилро қонеъ мегардонд, балки барои фурӯш ба дигар мамлакатҳо қашонда мешуд. Фулузоте, ки ба савдои мамлакатҳои берунӣ мерафтанд, инҳо буданд: фонусҳои мисини бухорӣ, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, деғҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, яроқу аслиҳаи Фарғонаю Исфичоб (шаҳр ва музофоти қадимаи Мовароуннаҳр). Ҳоло он ҷо шаҳри Сайрами Қазоқистон ҷой гирифтааст.

Дар Бухоро ва дигар шаҳрҳои аз пунба ва кунҷит равшан мегирифтанд. Ҳунари ордқашӣ ба роҳ монда шуда буд. Шумораи осиебҳои сангашон хоро меафзуд.

Ихтирои қоғаз саҳифаи дурахшони таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ мебошад, ки маркази асосии истеҳсоли он шаҳри Самарқанд аст. То истилои арабҳо ба ҷуз Самарқанд, боз дар шаҳрҳои Бухоро, Чорҷӯ, Балх, Хева ва сонитар Хуқанду Тошқанд қоғаз истеҳсол мекарданд. Баъди забти Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳои халифа Ҳорунарашид (786 – 809) фармони танҳо дар қоғаз навиштанро мебарорад. Баъди ин папирус (растани, ки аз он мисриёни қадим ва дигар халқҳо масолеҳи хатнависӣ тайёр мекарданд), ки дар он хат менавиштанд, аз байн меравад.

Дар ин миён шаҳри Самарқанд ягона шаҳре буд, ки тамоми давлатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин менамуд. Чунин вазифаи бузургро шаҳри Самарқанд аз нимаи дууми асри VIII то аввали асри IX иҷро кардааст.

Шӯхрати коғазӣ Самарқанд на танҳо дар мамлакатҳои хилофати араб, балки дар Ғарб ҳам паҳн гардида буд. Дар ҳамон давра шаш намуди коғаз истифода бурда мешуд.

Хунари кулолӣ на танҳо дар шаҳрҳои калонтарин, ба монанди Бухоро, Самарқанд, Марв, Тирмиз, Хучанд, Хулбук, Пайканд (шаҳри қадимаи назди Бухоро), балки дар ноҳияҳо низ ривож ёфта буд. Дар асрҳои IX–X усули сирдавонии зарфҳо кашф гардид, ки барои зебу зинат ва ороиши зарфҳо аҳамияти калон дошт.

Дар ҳамин асрҳо истехсоли шиша ва маснуоти шишагӣ хеле пеш меравад. Аз шиша чому қадахҳо, суроҳӣ, обдон, кӯзаҳои ҳархела, шишачаҳои базеби атр ва ғайра тайёр карда мешуд.

Хулоса, дар замони ҳукмронии Сомониён тамоми соҳаҳои хунармандии ҳамон давра хеле тараққӣ ёфта буд.

Савол ва супориш

1. Оид ба сохти феодалӣ дар давраи Сомониён нақл кунед.
2. Дар аҳли Сомониён кадом табақаи нави заминдорон ба вучуд омад?
3. Кадом дарёҳо барои обёрӣ бештар истифода мешуданд?
4. Кадом сарватҳои зеризаминӣ истихроҷ мешуданд? Дар бораи қонҳои қадима ва аҳолии кӯхкорон нақл кунед.
5. Кадом олатҳои меҳнатро медонед? Оид ба шишагарӣ чӣ медонед?
6. Кадом намудҳои хунармандӣ бештар тараққӣ карда буданд?
7. Кадом матоъ ва маснуоти Осӣи Марказӣ дар хориҷа паҳн гашта буданд?
8. Дар бораи кашфи коғаз хикоя кунед. Халифа Хорунарашид оид ба коғаз чӣ гуна фармон бароварда буд?

Аз «Таърихи Бухоро»

Амир Исмоил чун ба Бухоро расид, ахли Бухоро истикбол карданд ва ба эъзози (хурмату эҳтиром) тамом ўро ба шаҳр дароварданд. Ва яке аз дуздон халкери ба худ гирд карда буд ва аз авбошону риндони (ишратпарастӣ) русто (деха) чаҳор ҳазор мард чамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитану Баркат роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд. Амир Исмоил Ҳусайн ибни ал-Аълоро, ки сохибушрати ӯ буд, ... ба ҳарби ин дуздон фиристод ва аз ахли Бухоро бузургону меҳтарон (одами бузург) бо вай ёр шуданд ва рафтанд ҳарб карданд ва дуздонро ҳазимат (шикаст, мағлубият) карданд. Ва Ҳусайн... бар эшон нусрат (голиб омадан, зафар кардан) ёфт ва калонтари дуздонро бигирифт бидушт ва сари вайро биёвард. Ва ҷамоате аз онҳо, ки бо вай ёр буданд, бигирифт, амир Исмоил эшонро банд кард ва ба Самарқанд фиристод.

Ва чун аз ин кор фориг шуд, хабар доданд, ки Ҳусайн ибни Тоҳир боз бо ду ҳазор мард ба Омӯй омадааст ва қасди Бухоро карда. Амир Исмоил лашкар чамъ кард, он чӣ тавонист ва ба ҳарб рафт. Хабар доданд, ки Ҳусайн ибни Тоҳир аз Ҷайхун бигузашт бо ду ҳазор марди хоразмӣ. Амир Исмоил барнишаст (саворӣ) ва берун омад ва ҳарби сахт карданд. Ва Ҳусайн ибни Тоҳир ҳазимат шуд ва аз лашкари вай баъзе кушта шуданд ва баъзе ба об гарк шуданд. Ва ин ҳарби нахустини амир Исмоил буд ки, кард.

Чун бомдод шуд, амир асиронро бихонд ва ҳар мардери як ҷомаи карбос дод ва боз фиристод.

Ҳусайн ибни Тоҳир ба Марв рафт ва амир Исмоил ба Бухоро боз омад ва дар ҳоли мулк тааммул кард ва маълум кард, ки ўро бо меҳтарони Бухоро чандон ҳурмате зиёдат нест ва ба чашми эшон ҳайбате нест ва аз чамъ шудани эшон манфиате ба вай роҷеъ нахоҳад шуд, савоб чунин дид, ки ҷамоате аз меҳтарони Бухоро бихонду гуфт: ки аз баҳри ман ба Самарқанд равед ва пеш амир Наср бигӯед ва узр аз ман бихоҳед. Эшон гуфтанд: «Самъан ва тоъатан» (бо ҷону дил). Рӯзе чанд замон хостанд ва баъд аз он бирафтанд. Ва ин ҷамоат амрони Бухоро буданд пеш аз амир Исмоил, Абӯмуҳаммади Бухорхудот худ подшоҳи Бухоро буд ва Абӯҳотами Ясорӣ бағоят тавонгар буд ва ба сабаби бисёр эшонро тоат (фармонбардорӣ, итоат) надоштӣ. Бузургони Бухоро бо ин ҳар ду ба Самарқанд рафтанд. Амир Исмоил нома кард ба амир Наср, то эшонро банд кунад ва ба зиндон фиристад, то вай мулки Бухоро тавонад дошт.

Амир Наср ҳамчунон кард ва он кавми рӯзгоре дар он ҷо боздошт, то он гоҳ, ки Бухоро қарор гирифт. Амир Исмоил боз ба амир Наср нома кард ва эшонро талабид. Ва аз баъди он амир Исмоил эшонро некӯ доштӣ ва ҳоҷатҳои эшонро раво кардӣ ва риояти ҳуқуқи эшонро бар ҳештан вочиб дидӣ.

Ва Наср ибни Аҳмад бар Исмоил вазифа ниҳода буд аз амволи Бухоро дар соле панҷсад ҳазор дирам ва аз баъди он ўро ҳарбҳо афтод ва он мол ҳарч шуд ва натавонист фиристодан... Амир Наср қосидон фиристод ба талаби он мол ва вай нафиристод. Миёни эшон бад-ин сабаб нохушӣ падид омад. Амир Наср лашкар чамъ кард ва нома фиристод ба Фарғона ба наздики бародари худ – Абӯлашъас ва бихондаш бо лашкари бисёр. Ва номаи дигар ба Шош фиристод ба бародари дигар – Абӯюсуф Яъқуб ибни Аҳмад, то ба лашкари худ

биёд ва туркони Исфичобро низ биёранд. Ва лашкари азим чамъ карданд. Он гоҳ рӯй ба Бухоро ниҳода, дар мохи раҷаб, сол бар дувисту хафтоду ду (декабри 885 – январи 886) буд.

Чун амир Исмоил хабар ёфт, Бухоро холи кард ва ба Фароб рафт, хурмат дошт бародарро. Амир Наср ба Бухоро омад, чун амир Исмоилро наёфт, ба Беканд рафт ва он ҷо фуруд омад. Ахли Беканд истикболаш карданд ва зарру сим бар ӯ нисор карданд ва нузулҳо (зиёфат) бисёр берун оварданд.

Ва миёни Исмоил ва Рофеъ ибни Ҳарсама, бад-он таърих амири Хуросон буд, дӯстӣ буд. Амир Исмоил ба вай нома кард ва аз вай ёрӣ хост. Рофеъ бо лашкари худ биёмад ва Ҷайхун ях карда буд, аз рӯи ях бигузашт. Чун амир Наср хабари омадани Рофеъ ёфт, ба Бухоро бозомад. Ва амир Исмоил бо Рофеъ иттифок карданд, ки раванд ва Самарқандро бигиранд. Ин хабар ба амир Наср расид, ба таъчил ба Тавоис рафт ва сари роҳ бигирифт. Амир Исмоил бо Рофеъ ба роҳи биёбон рафтанд ва ҳама рустоҳои Бухоро ба тасарруфи амир Наср буд ва эшон андар биёбон таому алаф намеёфтанд ва он сол қаҳт буд ва кор бар эшон душвор шуд, то андар лашкари эшон як ман нон ба се дирам шуд. Ва ҳалқе азим аз лашкари Рофеъ ба гуруснагӣ ҳалок шуданд... Ту (Рофеъ) вилояти худ мондӣ ва ин ҷо омадӣ, агар эшон ҳар ду бародар бо якдигар бисозанд ва туро дар миён гиранд, ту чӣ тавонӣ кард? Рофеъ аз ин сухан тарсид ва расул (қосид) фиристод ба наздики амир Наср ва гуфт: «Ман ҳарб наёмадаам, бар он омадаам, то миёни шумо сулҳ кунам». Амир Насрро ин сухан хуш омад. Ва сулҳ карданд, бад-он ки амир касе дигар бувад Бухороро ва амир Исмоил омили (хироччин) хироч бувад ва амволи девон ва хутба ба номи вай набувад ва ҳар сола понсад ҳазор дирам бидиҳад...

§ 7. ИНКИШОФИ ТИҶОРАТИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНӢ

Қувват гирифтани муомилоти мол дар дохили кишвар. Дар аҳди Сомониён мардум нисбатан ҳаёти тинчу ором доштанд ва шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X ба марказҳои савдои дохилӣ табдил ёфта буданд. Ҳатто баъзе деҳаҳои гирду атрофи шаҳрҳо бозорҳои худро доштанд. Дар ин деҳаҳо дар як ҳафта як маротиба бозор мешуд ва харидорони зиёде чамъ меомаданд. Баъзе деҳаҳо бозорҳои солона ҳам доштанд, ки аз 10 то 20 рӯз тӯл мекашиданд. Ба чунин бозорҳо на танҳо мардум ва тоҷирони гирду атроф омада барои эҳтиёҷи худ мол мехариданд, балки савдогарони дигар шаҳру музофотҳои берун аз Осиёи Марказӣ ҳам меомаданд. Онҳо бештар газвор мехариданд, чунки дар бозорҳои мамлакатҳои хориҷӣ талабот ба газвор зиёд буд. Бозорҳои калонтарин дар сари роҳи тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ ҷой мегирифтанд.

Бозорҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Тирмиз, Балх аз ҷумлаи чунин бозорҳо буданд. Ин шаҳрҳо чандин бозор доштанд ва калонтарини онҳо бозорҳои Самарқанд ҳисоб меёфтанд. Ин шаҳр бозори Мовароуннаҳр доништа мешуд. Ҳар як бозори калон анборҳо ва қорвонсаройҳои худро дошт. Баъзан дар шаҳрҳои калонтарин якҷанд намуди маҳсулот бозори махсуси алоҳидаро ташкил менамуд. Дар давраҳои алоҳида бозорҳои шаҳрҳои наҷандон калон ҳам дорой аҳамияти бузург буданд. Масалан, бозори шаҳри Пайқанд (дар наздикии Бухоро) дар савдои дохилӣ ва берунӣ аҳамияти калон дошт. Тоҷирони он ба ҷуз савдо дар деҳаҳои гирду атроф, боз бо мамлакатҳои Чин, Русия ва музофотҳои назди Каспий ба воситаи роҳи обӣ тиҷорат доштанд. Қорвонсаройҳо ва меҳмонхонаҳои ин шаҳрча ба тоҷирон хизмат мекарданд.

Дар Осиёи Марказӣ бозорҳои мавсимӣ низ барпо мешуданд. Яке аз онҳо – бозори шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳамчун маркази истихроҷи оҳан ном бароварда буд. Дар бозорҳои ин шаҳр тоҷирони мамлакатҳои дурдаст мол меҳариданд ва мол мефурӯхтанд. Аз ин ҷо ба кишварҳои Хуросон, Ироқ ва шаҳри Бағдод силоҳҳои гуногун мебарданд, ки онҳо маҳсули дасти устоҳои маҳаллӣ буданд.

Инкишофи муомилоти мол байни шаҳру деҳот ва қабилҳои бодиянишин. Тараққиёти кишоварзӣ, кӯҳкорӣ ва хунармандӣ ба пешрабии савдои байни шаҳру қишлоқ кӯмак мекарданд. Бозорҳо маркази тиҷорат буданд. Кишоварзон маҳсулоти худ – ғалла, чорво ва ғайра оварда мефурӯхтанд ва ба ивазаш маҳсулоти истехсолкардаи пешаваронро меҳариданд. Тоҷирон аксар вақт маҳсулотро ба ҷӯлу биёбон, ба ҷойҳои суқунати қабилҳои бодиянишин мебарданд. Аз ин ҳар ду тараф нафъ меиданд. Чунин тиҷорат аҳамияти бузурги иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ дошт. Ҳар ду тараф ба тарзи зиндагии ҳамдигар шинос шуда, дӯстии байни онҳо пайдор мегардид. Тоҷирон аз бодиянишинон асал, чорво, пашм, пӯсти хом ва маҳсулоти гуногуни ширӣ меҳариданд. Бодиянишинон ғулом ҳам мефурӯхтанд. Онҳо аксарияти ғуломонро хангоми тохтутозҳо ва ҷангҳо асир мегрифтанд. Шаҳри Исфичоб маркази фурӯши ғуломон буд. Қабилҳои

бодиянишин матоъҳои пахтагин, пашмин, абрешим, ғалла, силоҳ ва ғайра мехариданд.

Тичорати қорвонӣ ба ҷанубу шарқи Европа, Мугулистон, Эрон ва Қафқоз. Дар асрҳои IX–X қорвонҳои сершумор дар байни роҳҳои тичорати Осиёи Марказӣ бо мамлакатҳои Европави Шарқӣ, Чин, Эрон, Қафқоз, кишварҳои араби Осиёи Пеш рафтуоӣ доштанд. Хуросон ва Мовароуннаҳр маркази роҳҳои қорвонгузари Шарқ ҳисоб меёфтанд. Онҳо ба Чин шиша, асп ва дигар молу ҳайвонот бурда, аз он ҷо молҳои ҳархелаи абрешимӣ меоварданд.

Дар давраи Сомониён робитаҳои Мовароуннаҳр бо Шарқи Ғарб, хусусан бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бодиянишинони Шимолу Шарқ ривҷ ёфта буд. Роҳи бузурги қорвонгузари мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Чин аз ҳудуди Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз байни кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ибтидо гирифта, аз Бағдод, Ҳамдон, Марв, Омул (Чорҷӯ) гузашта, воридаи Бухоро мешуд ва аз он ҷо ба тарафи Самарқанд, Шош (Тошқанд), Тароз (Ҷамбул), Баласогун ва ба соҳили ҷанубии Иссыккӯл мерасид ва баъд роҳи Мугулистонро пеш гирифта, ба Чин мерафт.

Қорвонҳо аз даҳҳо то ҳазорҳо сар асп ва шутурҳои боркашро дар бар мегирифтанд. Қорвонҳои тичорати аз ҳама калон қорвон буд, ки соли 922 аз тарафи халифа Муқтадир ба назди подшоҳи Булғор раҳсипор шуд. Ин қорвон 3 ҳазор асп ва шутури пур аз бор дошт, ки ба онҳо 5 ҳазор кас хизмат мерасонд. Ин аҳамияти ҳам иқтисодӣ ва ҳам иҷтимоӣ дошт. Қорвонҳое, ки ба мамлакатҳои ҳамсоя ё дурдаст мерафтанд, аз дусад ва сесад асп ва шутур иборат буданд. Ҳайати қорвон танҳо аз тоҷирон ва хизматчиён иборат набуд. Ба ҳайати қорвон дастаҳои посбонон, олимон, пешаварон, рассомон, сайёҳон ва аксар вақт сафирон ҳам дохил мешуданд. Вақтҳое мешуд, ки тоҷирон вазифаи сафириро адо менамуданд. Тоҷирон аз Бухоро матоъҳои ҳархела, шол, қолин, фонусҳои мисин, зертангҳои асп, пӯсти гӯсфанд, гӯшт, харбуза; аз Самарқанд зарбофт, матоъҳои симин, кимхоб, абрешим, матоъҳои абрешимӣ, хайма, когаз, шиша, дегҳои калони мисӣ, ҷомҳои нафис, узангу, охани лачом, тасма, чормағз; аз Хатлон аспҳои хушзоти даванд, ҳачир; аз

Бадахшон акики сурх, лочувард, нукра, тилло, булӯри кӯҳӣ; аз Кубодиён рӯян (гиёҳе, ки аз он ранги сурх тайёр мекарданд) ва ғайра мебурданд.

Робитаҳои тичоратӣ бо Руси Қадим. Дар аввали асри X роҳи нави савдо бо князиҳои Рус кушода мешавад. Тоҷирони Мовароуннаҳр бо ин роҳи нав ба кишвари Хазар ва шаҳри Итил ва аз он ҷо ба князиҳои Руси Қадим мерафтанд. Онҳо ба ин кишварҳо биринҷ, меваи хушк, матоъҳои пахтагин, пашмин ва абрешим мебурданд. Аз ин давлатҳо мӯина, чарм, чорво, асал, чормағз ва гулом меоварданд. Тангаҳои давлати Сомониён дар сарзамини Руси Қадим, мамлакатҳои назди Балтика, Финляндия, Дания ва ғайра ба микдори зиёд ёфт шудаанд, ки ин аз пешравиҳои тичорати давлати Сомониён гувоҳӣ медиҳад.

Дар ҳамон давра аз музофотҳои Бадахшон ва Вахон то Тибет ба Осиёи Марказӣ аtri мушқдор ва гулом меоварданд. Дар аҳди Сомониён ба ҷуз танга боз баротҳои (чек) махсус амал мекарданд. Масалан, дар як шаҳр пулро супурда барот мегирифтанд ва мувофиқи он дар шаҳри меҳостагӣ соҳиби он метавонист пулашро гирад.

Савол ва супориш

1. Дар бораи бозорҳо ҳикоя кунед. Оид ба Самарқанду Бухорову Пайканд чӣ медонед?
2. Дар бораи бозорҳои мавсимӣ шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳикоя кунед.
3. Тоҷирон ба назди қабилаҳои бодиянишин кадом молҳоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молҳоро меоварданд?
4. Бозорҳои Осиёи Марказӣ бо кадом мамлакатҳо тичорат доштанд?
5. Ба он мамлакатҳо кадом молҳоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молҳоро меоварданд?
6. Дар бораи раванки тичорати давлати Сомониён бо давлати Руси Қадим ҳикоя кунед.
7. Давлати Сомониён бо кадом давлатҳои Европаву Шарқӣ робитаи савдо дошт?

§ 8. УСТУВОРИИ СОХТИ ФЕОДАЛӢ

Шаклҳои заминдорӣ феодалӣ. Дар асри X феодализм ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расид. Давлати Сомониён ҳамчун давлати феодалӣ асосан манфиати феодалону тоҷирони калон ва ашрофро ҳимоя мекард. Дигаргуниҳои бузурге, ки дар давраи салтанати Сомониён ба амал омаданд, на барои бештар шудани аҳволи оммаи меҳнаткаш, балки бештар ба манфиати табақаҳои давлатманд равона шуда буданд.

Аз ин рӯ, бойгариҳои асосии он давра – замин ва об дар дасти давлат ва феодалони калон қарор гирифтанд. Дар ин давра чунин шаклҳои заминдорӣ ҷой доштанд: заминҳои давлатӣ, феодалӣ, мулкӣ ва вақф. Заминҳои давлатӣ хеле зиёд буданд ва онҳоро деҳқонон киштукор мекарданд. Заминҳои худи кишоварзон ҳам ба ҷумлаи заминҳои давлатӣ дохил мешуданд.

Заминҳои давлатӣ ва мулкӣ ба феодалони калон, баъзе авлоди Сомониён, сарварони дин, амалдорон, тоҷирони калон ва саркардаҳои лашкар тааллуқ доштанд.

Шакли чорум – замини вақф – аслан дар ихтиёри рӯҳониёни олимартаба буд, вале аз рӯи шариат ба муассисаҳои динӣ – масҷидҳо, мадрасаҳо ва хонақоҳҳо тааллуқ дошт.

Аз ҳамаи заминҳо, ба ғайр аз заминҳои соҳибонашон имтиёзи махсус дошта, ба ҳазинаи давлат хироч гирифта мешуд. Имомҳо, шайхҳо ва саидҳо, ки худро авлоди Муҳаммад пайғамбар меҳисобиданд, аз андоз озод буданд.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодалӣ низ мавҷуд буданд, ки бар ивази хизмате инъом мешуданд. Дар аҳди Сомониён дар Осиёи Марказӣ ду навъи инъомот – туъма ва иқтаъ вучуд дошт.

Туъма инъоме буд, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат туъмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард.

Иқтаъ инъоме буд, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва даврҳои минбаъда иқтаъ

расман инъоми даромади замин бошад ҳам, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқи калон молик гардид ва худ иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд.

Мансабдорон соҳиби замин шуда мекӯшиданд, ки на танҳо даромади заминро аз худ кунанд, балки кишоварзонро низ ба итоати худ дароваранд ва ин аксар вақт ба онҳо муяссар мегашт. Кишоварзон аз феодалон нисф, сеяк, чаҳоряк, даҳяк ва ҳатто дувоздаҳяки ҳосилро мегирифтанд. Кишоварзе, ки олати меҳнат, чорво, тухмӣ дошт, бештар ҳисса мегирифт, вале дар ҳамин сурат ҳам миқдори он аз се як, аз чор як, аз панҷ як ҳиссаи ҳосил зиёд набуд.

Илова бар ин кишоварз як қисми ҳосили гирифтаашро барои истифодаи об ба соҳиби об меод. Ба ҷуз хироч барзгар боз бисёр маҷбуриятҳои зиёд — кофтани каналҳои обёрӣ, сохтмону таъмири роҳҳо, пулҳо, масҷидҳо, корвонсаройҳо, қасрҳо, макбараҳо ва ғайраро ба ҷо меовард.

Андозҳои иқтаъро маъмури давлатӣ гун карда, ба иқтаъдор меоданд ва як қисми онро барои худ мемонданд. Иқтаъдорон метавонистанд аз сокинони деҳа ё вилоят то нисфи ҳосилро ҳамчун андоз бигиранд. Баъдтар худ иқтаъдорон андозро меситониданд. Акнун ба ҷои феодалони калони заминдор, ки дар он давра деҳқон ном доштанд, заминдорони нав, яъне иқтаъдорон омаданд. Аксарияти ашрофи туркҳои бодиянишин, ки ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, акнун соҳиби иқтаъ мешуданд.

Ривож ёфтани иқтаъ парокандагии мардуми Осиёи Марказиро дар асрҳои X–XII пурзӯр намуда, ба ҷангу низоъ ва истисмори кишоварзони камбағал оварда расонд. Ахволи кишоварзон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набуд. Онҳо ҳуқуқи аз як ҷо ба ҷои дигар рафтан надоштанд. Чунин шакли заминдорӣ ба пешрави мамлакат зарари калон меовард. Одамони пешқадам барои пешгирии он тадбирҳо меандешиданд, вале бо вучуди ин иқтаъ ҳарҷониба паҳн мешуд.

Зиддияти асосӣ дар давраи Сомониён дар байни ду синфи ба ҳам зид, яъне кишоварзону ҳунармандон, аз як тараф ва феодалону табақаҳои ҳукмрон, аз тарафи дигар, вучуд дошт.

Хулоса, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғайра) ва инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар давраҳои гуногун инъом шуданд, ки минбаъд ба мулкҳои саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Заминдорӣ рӯҳониён. Табақаҳои зиёди синфи феодалонро намоёндагони рӯҳониёни олимартаба ташкил менамуданд. Рӯҳониёни олимартаба аз ҳисоби заминҳои вақф (мулке, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса ва ғайра муайян шуда бошад, вале он набояд хариду фурӯш шавад) ба заминдорони калонтарин табдил ёфта буданд. Дар давраи Сомониён пойтахти он шаҳри Бухоро дар Шарк маркази дини ислом доништа мешуд. Бухоро соҳиби бисёр мактабҳои динӣ ва ҳатто мадраса ҳам шуда буд. Дар назди яке аз чунин мадрасаҳо китобхонаи калони китобҳои динӣ амал мекард.

Баробари афзудани шӯҳрати ашрофи динӣ, бойгариҳои онҳо низ афзудан гирифт. Аз рӯи гуфти муаррихи машҳур Муҳаммад Наршаҳӣ Исмоили Сомонӣ заминҳои ҳосилхезу обӣ ва лалмии деҳаи Афшанаи назди Бухороро харида, ба домуллобачаҳои мадраса вақф кард. Ин заминҳо даромади калон меоданд. Ба ҷуз ин Исмоили Сомонӣ боз заминҳои нав харида, ба Масҷиди ҷомеаи Бухоро вақф карда буд. Аз ҳамин мисолҳо фаҳмидан мумкин аст, ки муассисаҳои динӣ бо кадом роҳҳо замин ва дигар сарватҳоро ҷамъ меоварданд. Заминҳои вақф чунон зиёд буданд, ки барои идора намудани онҳо девони (назорат) махсус таъсис ёфта буд. Даромади ин заминҳо қисаи сарварони динро пур мекард. Ҳол он ки даромади заминҳои вақфшударо аз худ кардан мумкин набуд ва мувофиқи шариат он бояд ба камбағалон, муллобачаҳои кашшоқ ва мӯхтоҷон дода мешуд.

Ашрофони диндор дар шаҳрҳои феодалӣ ҳам таъсири калон доштанд. Ҳамаи масҷиду мадрасаҳо, хонакоҳҳо, қорвонсаройҳо, дуконҳои тоҷирӣ ва дигар муассисаҳои динии вақфшуда дар ихтиёри сарварони дин буданд.

Савол ва супориш

1. Сиёсати давлати Сомониён ба манфиати кадом табақаҳои аҳолии равона шуда буд?
2. Кадом шаклҳои заминдориро медонед?
3. Кадом заминҳо заминҳои вақф ҳисоб меёфтанд?
4. Кадом табақаи ашрофи диндор аз андоз озод буданд?
5. Кишоварзон аз заминҳои хўҷаинони худ чӣ қадар ҳақ мегирифтанд?
6. Барзгар боз кадом маҷбуриятҳоро адо менамуд?
7. Дар аҳди Сомониён кадом навъҳои инъомот вучуд дошт?
8. Иқтаъ чист? Дар бораи ривочи иқтаъ дар давраи Сомониён нақл кунед.
9. Аз даромади заминҳои вақф амалан кихо баҳра мебурданд?

§ 9. ШҶРИШҶОИ ХАЛҚИ

Аз ҷирифтани муҷбирани синфи Дар аҳди Сомониён харчанд назар ба давраи пеш муваффақиятҳои зиёдтаре ба даст оварда шуда бошад ҳам, вале истисмори оммаи захирақаш– кишоварзон ва хунармандон кам нагардид. Онҳо истехсолкунандагони неъматҳои моддӣ буданд, вале зиндагии қашшоқона ба сар мебурданд. Ба зами ин ҳаҷми андозу хироқ беш аз пеш меафзуд. Синфи ҳоким ва феодалони қалон маҳз аз рӯи меҳнати барзгарону пешаварон соҳиби бойгарӣ, қасру иморатҳо, мадрасаю масҷидҳо мешуданд. Ҳамаи ин зиддияти байни оммаи меҳнатқашу феодалонро тезутунд менамуд. Аз ҳамин сабаб ошӯбу шӯришҳои халқӣ дар давраи салтанати Сомониён низ сар мезаданд.

Шӯришҳо дар аҳди Сомониён. Дар давраи салтанати Сомониён шӯришҳои халқӣ ҷой доштанд. Шӯриши қалонтарин соли 874 дар Бухоро ва гирду атрофи он ба вуқӯъ пайваст, ки ба муқобили забтқориҳою худсарҳои Ҳусайн ибни Тоҳир ва дастаи қанговарони хоразмии ӯ равона шуда буд. Ҳусайн ибни Тоҳир дар шаҳр ва атрофи он тартиботи бераҳмона ҷорӣ намуд. Ӯ тамоми хироҷро аз

мардуми Бухоро ва гирду атрофи он бо дирхами камарзиш чамъ карда, мардуми шаҳри Бухороро маҷбур мекард, ки онро бо дирхами пурарзиши нукра иваз кунанд. Ин рафтори ношоистаи ӯ боиси сар задани шӯриш гардид. Мардуми захматкаш ба мубориза бархоста, қасрро ба даст дароварданд ва худи Хусайн ибни Тохирро аз Бухоро ронданд.

Дар ин асно сардори сулолаи Сомониён Наср соли 875 аз халифаи араб барои ба даст даровардани тамоми Мовароуннахр хуччат гирифт ва мувофиқи талаби ашрофи Бухоро бародараш Исмоили Сомонӣ ҳокими шаҳр таъйин шуд. Оммаи халқи захматкаш аз вай ҳам ҳеч сабуқӣ надид ва соли 875 шӯришро ба муқобили Исмоили Сомонӣ давом дод.

Чи тавре ки муаррих Наршаҳӣ менависад, яке аз сарварони шӯриш тавонист қариб 4 ҳазор кишоварзро муттаҳид намуда, худуди байни Баркат ва Рометанро ба итоати худ дарорад. Исмоили Сомонӣ дар ин маврид бо кӯмаку дастгирии заминдорону ашрофон ва мардонагиву оқилии худ тавонист шӯришро пахш кунад.

Баъди вафоти Исмоили Сомонӣ (907) шӯриши солҳои 913 – 914 дар Дайлам (Хуросон) шӯриши калонтарин ҳисоб меёбад. Шӯришчиён бар лашкари пурзӯри ҳокими Сомониён ғалаба карда, мехостанд ҳокимони мулкҳои авлоди Сомониёнро торумор кунанд ва дар баъзе ҷойҳо ба мақсадашон расиданд.

Дар худи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро соли 916 аҳолии камбизоати шаҳр балво бардошта, қасри амиро гонат карданд.

Соли 930, вақте ки амир Насри II дар Нишопур буд, бародарони ӯ аз ҳабс гурехта, дар Бухоро шӯриш бардоштанд. Сарвари ин шӯриш Абӯбакри нонвой, писари сипаҳсолори (лашкаркаш) сомонӣ ва роҳбари қарматҳои Хуросон Хусайни Марвазӣ буданд. Писари Марвазӣ Абӯбакрро хоинона ба ҳукуматдорон фурӯхт ва танҳо баъди ин шӯриш фурӯ нишонда шуд.

Аз шӯриши Муқаннаъ зиёда аз 180 сол гузашта бошад ҳам, дар байни мардуми захматкаши деҳоти Элок ва Чоч пайравони Муқаннаъ (сафедҷомагон) хеле бисёр буданд.

Шаҳри Самарқанд барои Сомониён шаҳри серташвиш хисоб меёфт. Дар он ҷо табақаҳои исёнгар бисёр буданд ва ба онҳо гозиёни сершумор низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо бисёртар бо шӯришчиён якҷоя шуда, ба муқобили Сомониён мечангиданд. Вақтҳои мешуд, ки худи Сомониён ин ошӯбу шӯришхоро ба мақсади худ истифода мебарданд. Масалан, Исҳоқ ибни Аҳмад – бародари Исмоли Сомонӣ дар муборизааш борҳо аз ин табақаҳои мардум истифода бурдааст.

Ҳаракати қарматия. Қарматия (як шоҳаи мазҳаби исмоилия) ҳамчун ташкилоти махфӣи дини ислом дар нимаи дуюми асри IX дар Ироқ ба вуҷуд омада, дар Мовароуннаҳру Хуросон дар нимаи якуми асри X паҳн шудааст. Қувваи асосии қарматихо кишоварзон ва қабилаҳои бодиянишин буданд, ки бар зидди зулми феодалӣ мубориза мебарданд. Қарматихо моликияти хусусӣ будани заминро рад намуда, ба ҷамоаи деҳот баргаштандро ташвиқу тарғиб менамуданд.

Онҳо тарафдори умумӣ гардондани моликият ва баробарии иҷтимоӣ буда, дар айни замон ба сохти гуломдорӣ даҳлат намекарданд. Кишоварзон, ки зери зулми заминдорони калон буданд, таълимоти қарматихоро бо хушнудӣ қабул карданд, хусусан баробарии ҷамоаи деҳотро. Мақсади охиринаи онҳо тақсими баробари воситаҳои истеҳсолот буд. Ба ин ҳаракат ашрофон ва феодалони зидди сиёсати ҳукумат ва хилофати Аббосиён низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо мекӯшиданд, ки ҳаракати қарматихоро ба муқобили ҳукумати марказӣ истифода баранд.

Дар аввал қарматихо дар музофотҳои Ҳирот, Ғур ва ғайра тарафдорони зиёде пайдо намуданд. Онҳо қариб 10 ҳазор пайравон доштанд ва сарварашон Абӯбилло буд. Ҳамаи онҳо соли 907 аз тарафи чанговарони Сомониён торумор гардиданд. Аммо қарматихо боз аз нав қомат рост карданд ва ин дафъа лашкаркаши намоён Ҳусайн ибни Марвазӣ пешвои онҳо шуда, дар Ҳироту Нишопур исён бардошт, вале шикаст хӯрд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ пешвои қарматихо Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ шуд ва

дар роҳи пешгирифтааш ба комёбиҳо ноил гашт. Бисёр мансабдорони машхури давлати Сомониён ба ин ҳаракат ҳамроҳ шуданд ва худи Нахшабӣ ба воситаи онҳо ба дарбори Сомониён роҳ ёфта, ҳатто амир Насри II-ро ба тарафи худ кашид. Ин норозигии зиёдеро ба миён овард.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Нӯҳ ибни Наср сардори қарматӣҳо Нахшабӣ бо гуноҳи аз худ намудани 40 ҳазор дирам айбдор карда, бо фармони Нӯҳ ба дор овехта шуд. Пас аз ин дар саросари мамлакат қатли оми қарматӣҳо ва мусодираи молу мулки онҳо сар шуд.

Ҳаракати қарматӣҳо дар Осиёи Марказӣ назар ба дигар музофотҳои давлати Сомониён сусттар реша давонда буд. Бо вучуди ин қарматӣҳо дар байни қисми зиёди кишоварзон, баъзе мансабдорони дарбор, зиёиён сазовори обрӯй гардида буданд. Дар Осиёи Марказӣ ҳаракатҳои халқии дар асрҳои IX–X бавучудода то дараҷае ба ҳаракати қарматӣҳо алоқаманд буданд.

Минбаъд қарматӣҳо дар Осиёи Марказӣ чун таълимоти махфӣ амал мекарданд. Чунин ашхоси муътабари илму адабиёт, ба монанди Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва дигарон ҷонибдори ин таълимот буданд, чунки он ба муқобили зулми феодалӣ равона шуда буд.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои асосии сар задани шӯришҳои халқӣ дар аҳди Сомониёнро гуед?
2. Дар аҳди Сомониён кадом шӯришҳо сар заданд?
3. Серташвиштарин шаҳри Сомониён кадом шаҳр буд?
4. Ҳаракати қарматӣя кай ва дар кучо сар зад ва пешвои он кӣ буд?
5. Пешвои ҳаракати қарматӣя дар Мовароуннаҳр кӣ буд ва ӯ чӣ тавр ба дарбори Сомониён роҳ ёфт?
6. Мақсади асосии қарматӣён чӣ буд?
7. Кадом шахсиятҳои маъруфи замон хайрхоҳу ҷонибдори ин таълимот буданд ва барои чӣ?

§ 10. АНЧОМИ ТАШАККУЛЁБИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА ДАВЛАТДОРИИ ОН

Таркиби этникӣ (наҷодӣ)-и халқи тоҷик. Дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон аз давраи қадим халқҳои ориёнаҷод: бохтариҳо, хоразмиён, тахориён, фарғониён, хиёниён ва сақоиҳо умр ба сар мебарданд.

Халқи тоҷик тадричан аз ҳамин халқҳои зикршуда ташаккул ёфтааст, ки онҳо дар водии Зарафшон, Истаравшан, Қашқадарё, Фарғона ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза, ҳавзаи Мурғоб ва дигар водию ноҳияҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳар кадоми ин ноҳияҳо лаҳҷаи алоҳидаи худро доштанд. Онҳо ба тӯфайли робитаҳои гуногун бо тарзи зиндагиву фарҳанги ҳамдигар хеле наздик буданд ва аз онҳо баҳравар мегардиданд. Халқҳои ноҳияҳои зикршуда асосан аз мардуми муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта, тоифаҳои ҳамзабон, ҳамфарҳанги Эрони Шарқиро дар бар мегирифтанд.

Ташаккули халқи тоҷик аз аввалҳои асри миёна сар шуда, дар асрҳои VI – VIII аввал дар шаҳру воҳаҳо, водии, сонитар дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон вусъат меёбад. Дар асрҳои IV – VI гурӯҳҳои дигари этникӣ – ҳайтолиён ва дар асрҳои VI – VIII туркҳо, баъд арабҳо ба ҳудуди ташаккули тоҷикон ҳамроҳ шуданд. Аз ин гурӯҳҳои этникӣ ҳайтолиёни бодиянишин ба Мовароуннаҳр омада, сарзамини бузургро – аз Хутан (Туркистони Шарқӣ – Синсзяни имрӯза, музофоти 19 мамлақати Чин) то Эрон ва аз Ҳафтрӯд то Ҳиндустон ба даст дароварданд.

Сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ менамоянд, ки ҳайтолиён гурӯҳҳои эриинаҷод буда, ба халқиятҳои Осиёи Марказӣ аз ҳар ҷиҳат шабоҳат доштанд.

Устод Садриддин Айни оид ба калимаи «тоҷик» чунин менависад: «Он халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон, ки онҳоро баъд аз исломият «тоҷик» ва забонашонро «форсӣ» ё ин ки «тоҷикӣ» номиданд, кӣҳо буданд? Инҳо ҳамон халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон буданд, ки чандин аср пеш аз исломият дар ин сарзамин ба тариқи муқимӣ – дар шаҳрҳо ва деҳаҳо ба хонаву ҷой зиндагӣ карда, бо зироат ва касбҳои дастӣ умргузаронӣ мекарданд – инҳо ҳамон сӯғдиён буданд,

ки дар шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр, дар канорҳо, водихо ва кӯҳҳои Зарафшон ва Бохтариёну Тахориён буданд, ки бо марказияти Балхи Қадим дар Хуросон ва Чағониён буданд, ки бо марказияти Тирмиз ва Ҳисори Шодмони имрӯза дар канорҳои рости дарёи Омуя зиндагӣ мекарданд».¹

Гуруҳҳои туркзабон бошанд, дар асрҳои VI – X дар сарзамини Сугд, Истаравшан, Фарғонаи Чанубӣ, Кеш бисёр набуданд. Муносибати ҳаматарафаи тоҷикон минбаъд бо тоифаҳои туркзабон ҳар чӣ бештар ривочу раванк мегирифт. Байни ин ду халқ муносибатҳои дӯстона ва хешу таборӣ инкишоф меёфт. Онҳо минбаъд дар тамоми давраҳои таърихӣ паҳлу ба паҳлу истода, ба муқобили аҷнабиён мубориза бурдаанд. Дӯстии ҳаммаи халқҳои Осиёи Марказӣ ва алалхусус тоҷикону ўзбекҳо решаҳои устувор дошт ва дорад.

Ташаккули забони адабии тоҷик. Чунон ки маъхазҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар асрҳои IV – VI дар Сугд, Кеш (Шахрисабзи ҳозира), Истаравшан забони асосӣ забони сугдӣ доништа мешуд. Мардуми ин музофот ба забони сугдӣ гап мезаданд ва бо он хат менавиштаанд. Ин забон ва хати он хатто дар асрҳои VII – VIII ҳам дар Чоч (Тошканд), Фарғона ва Ҳафтрӯд афзалият дошт.

Бешубҳа, пеш аз он ки мардуми сугдизабони Мовароуннаҳр ба забони форсӣ-тоҷикӣ гузарад ва ин забон дар байни аҳолии интишор ёбад, бояд давраи ду қароғозро тай намуд. Забони форсӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон, шаҳрҳои Марву Балх ва дигар шаҳрҳои маҷмууриву иқтисодӣ бештар паҳн гашта буд.

Он тадриҷан забонҳои сугдӣ, бохтарӣ ва дигарҳоро маҳдуд менамояд. Муаррихони машҳур Абӯбакри Наршахӣ ва Абӯчаъфар Табарӣ навиштаанд, ки дар нимаи якуми асри VIII дар Бухоро ва Самарқанд воизони дини ислом забони тоҷикиро (форсӣ-тоҷикӣ) паҳн менамуданд.

Дар қарнҳои VII – VIII забони форсӣ-тоҷикӣ дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, чануби Осиёи Марказӣ – чануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза хеле паҳн гашта буд. Ин забон охиста-охиста ҷои забонҳои сугдӣ, бохтарӣ

¹ “Тоҷикистони Советӣ”, 3 феввали соли 1989.

ва гайраро гирифт. Аз рӯи гуфти Наршахӣ ҳанӯз соли 713 дар Бухоро масҷиде бино гардида будааст, ки дар он воизон Қуръонро ба забони форсӣ қироат ва паҳну тарғиб менамуданд.

Вазъияти мусоид барои реша давондан, пойдор шудани забони форсӣ-тоҷикӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон ба миён омадааст. Дар давраи ҳукмронӣ ва давлатдорӣ мустақили сулолаҳои Тоҳириён, Саффорӣён ва хусусан Сомониён забони форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ ва адабӣ паҳн мегардад. Ин сулолаҳо бо ҳамин кӯшишҳои зиёд давлатдорӣ мустақили худро дар назди ҳилофати араб нишон доданд.

Аммо дар деҳаҳо музофотҳои дурдаст ва ҳатто баъзан дар шаҳрҳо ҳам, забони суғдӣ бартарӣ дошт. Чунин ҳолатро ҳатто дар деҳаҳои гирду атрофи Бухоро ҳам дидан мумкин буд. Мардуми баъзе деҳаҳо дар асри X ҳанӯз ба забони суғдӣ ҳарф мезаданд. Лаҳҷаи забони суғдӣ на танҳо дар тамоми асрҳои миёна, балки дар замони мо дар сарғаҳи дарёи Зарафшон, дар водии Ягноби ноҳияи Айнии имрӯза низ нигоҳ дошта шудааст.

Аз рӯи гуфти мутахассисон забони форсӣ-тоҷикӣ ибтидои паҳншавии худро дар Мовароуннаҳр аз асри VII мегирад. Аз асри X сар карда забони форсӣ-тоҷикӣ дар Помир, Рашт ва Дарвоз роҳ ёфта, шеваи сақонро (қабилҳои эронизабон) маҳдуд мегардонад.

Ташаккули халқи тоҷик дар асрҳои IX – X, дар замони салтанати Сомониён–давлати тоҷикон, вақте ки Сомониён Мовароуннаҳру Хуросонро ба иттиҳод худ дароварданд, ба охир мерасад. Дар аҳди Сомониён халқ номи **тоҷикро** гирифт ва забонаш – форсӣ-тоҷикӣ умумихалқӣ ва умумидавлатӣ шуд.

Ташаккули умумияти ҳудудии халқи тоҷик. Ривочу раванги робитаҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ, тижоратии халқҳои муқимӣ кӯшиши дар як халқият муттаҳид шуданро доштанд. Чунин майлу хошии халқҳои маҳаллӣ хеле пеш аз истилои Ӯсиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо сар шуда буд. Сарҳади мардумони соқини Мовароуннаҳру Хуросон ҳудуди қасноғузар набуд, балки баръакс, дар байни онҳо алоқаҳои гуногун вучуд дошт. Чунон ки дар боло гуфта шуд, ин халқиятҳо аз аҳолии муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта буданд.

Давлати Ҳайтолиён (асрҳои IV – VI) дар мустақкам намудани робитаҳои байни музофотҳои Мовароуннаҳр нақши мусбат бозидааст. Ин давлат дар солҳои 60-и асри VI дар задухӯрди шадид аз тарафи Хокони турк шикаст хӯрд ва музофотҳои калонтарин ба дасти туркҳо афтоданд. Қабिलाҳои туркзабон маҳз дар ҳамин давра хеле зиёд омада, дар Осиёи Марказӣ маскан гирифтанд.

Вақте ки арабҳо ба ҳудуди Тоҷикистони имрӯза ҳучум оварданд, дар ин ҷо чандин мулкҳои мустақил амал мекарданд. Чунин ҳолат барои арабҳо бисёр фоида овард. Истилои арабҳо дар аввал бисёр бадбахтиҳо оварда бошад ҳам, бо вучуди ин дини ислом, ки онро арабҳо ба Осиёи Марказӣ оварда буданд, гоҳҳои бародарӣ, баробарӣ, адолатпарварӣ ва ғайраро харҷониба ташвиқу тарғиб менамуд. Исломи ибтидоӣ зулму тааддӣ, риёкорӣ, ришвахӯрӣ ва дигар қорҳои ношоҷро ба зери танкид мегирифт ва аз ҳамин рӯ дар байни мардум ба зудӣ тарафдорони худро пайдо кард.

Аз ҳамин сабаб дар дохили хилофат қувваҳои нави муттаҳидсозандаи мардуми маҳаллӣ пайдо шуданд, ки натиҷаи он шӯришҳои пайдарпайи сугдиёни Зарафшон (солҳои 720 – 729), неҳзати халқии «Сафедҷомагон» бо сарвари Муканнаъ (соли 776), шӯриши Рофеъ ибни Лайс (дар солҳои 806 – 810) ва бисёр шӯришҳои дигар мебошанд. Ин шӯришҳо зарбаи сахте буданд бар арабҳо ва барои ба вучуд омадани давлатҳои маҳаллӣ кӯмаки бузург расониданд. Дар натиҷа давлатҳои мардуми маҳаллӣ, ба монанди давлатҳои Тоҳириён ва Сомониён ба вучуд омаданд. Давлати мутамаркази Сомониён аз ҳар ҷиҳат давлати пурзӯртарин буд. Он барои муттаҳид намудани тамоми халқиятҳои эронизабон кӯшишҳои зиёд ба харҷ дод ва дар давраи ҳукмронии зиёда аз яксаду бистсолаи худ ба пояи баланди тараккиёт расид.

Давлати Сомониён он ҳудудеро, ки аз қадим бо халқиятҳои эронизабон – аҷлоди тоҷикон мезистанд муттаҳид намуд.

1. Дар худуди Мовароуннахру Хуросон кадом халкиятҳо мезистанд?
2. Гузаштагони тоҷикон кадом халкиятҳоанд ва онҳо дар кучо ҳаёт ба сар мебурданд?
3. Оид ба давлати Ҳайтолиён чӣ медонед ва онҳо кадом худудхоро ба даст дароварда буданд?
4. Қабилаҳои Хокони турк ба Мовароуннахр аз кучо ҳучум карданд?
5. Оид ба дӯстии халкиятҳои тоҷику туркзабон ҳикоя кунед.
6. Устод Садриддин Айни дар бораи ташаккули халқи тоҷик чӣ гуфтааст?
7. Халкиятҳои сугдиён, бохтариҳо ва дигарон дар кадом музофоту шаҳрҳо ҷой гирифта буданд?
8. Дар бораи забони сугдӣ чӣ медонед ва он имрӯз дар кучо нигоҳ дошта шудааст?
9. Забони форсӣ-тоҷикӣ дар кадом музофотҳову шаҳрҳо паҳн шуда буд?
10. Арабҳо дар Мовароуннахр кадом ғояву шиорҳоро ба кор мебурданд? Оид ба шӯришҳои зидди арабҳо ҳикоя кунед.

§ 11. САБАБҲОИ ТАНАЗУЛИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Пурзӯршавии қувваҳои марказгурез ва кӯшишҳо барои мустақилият. Аз давраи салтанати Нӯҳ ибни Наср (943 – 954) сар карда нишонаҳои сустшавии давлати Сомониён ҳар чӣ бештар аён шудан гирифт. Ин заифӣ, хусусан, дар соҳаи молия бисёртар ҳис карда мешуд. Барои хотима додан ба чунин вазъият амир Нӯҳ ибни Наср дар як сол аз захираҳои ду маротиба андоз ситонд, вале ин ҳам натиҷаи дилхоҳ набахшид. Ҳатто сарбозон баъди вафоти Насри II ибни Аҳмад маош нагирифта буданд ва чунин аҳвол қаҳру ғазаби горди туркро ба миён овард. Онҳо бо сарварони рӯҳониён ва ашрофи дарбор забон як карда, роҳи сӯйқасдро пеш гирифтанд. Амир Нӯҳ ибни Наср барои пеши роҳи ин вазъияти муташанниҷро гирифтани вазирашро сабабгори ҳамаи ин бадбахтиҳо дониста,

ӯро ба қатл расонд, вале натиҷаи дилхоҳ ҳосил нашуд ва пояи давлат беш аз пеш беқувват гардид.

Дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то 959) вазифаи хоҷиби бузург чор бор аз як кас ба каси дигар гузашт, ки ин нишонаи заифшавии давлати Сомониён буд.

Ниҳоят, ин мартабаи баланд, яъне хоҷиби бузург, ба дасти Абӯалии Балъамӣ (писари Абулфазли Балъамӣ) расид. Абӯалии Балъамӣ дар аввал дӯсти наздики Алптегин буд ва ҳар дуяшон аҳду паймон карданд, ки тамоми корҳои давлатиро бо маслиҳати ҳамдигар ба субут мерасонанд. Аммо баъди чанде дар байнашон ноҳушӣ ба миён омад. Абӯалии Балъамӣ то охири умр – соли 974 ин мартабаи баландро ба зимма дошт.

Мамлакатро бесарусомонӣ фаро гирифта буд ва шӯришҳои мардуми захматкаш гоҳ дар ин музофот ва гоҳ дар музофоти дигар сар мезаданд. Ҳатто дар пойтахти давлат – шаҳри Бухоро чунин шӯриш ба вуқӯъ пайваста буд. Шӯришчиён касри амиро оташ заданд ва ғорат карданд.

Ҳангоми аз салтанат ронда шудани писари Нӯҳ-Абдумалики I (954 – 961) горди турк хеле қувват гирифта, тадричан қариб тамоми корҳои давлатдорӣ ба дасти он гузашт. Нуфузи сардори ин горд ва давлатманди калон Алптегин беш аз пеш меафзуд ва қор ба дараҷае расида буд, ки ҳуди амир ҳам бе руҳсати ӯ касеро аз вазифа гирифта ва ба вазифа таъйин кардан наметавонист.

Абдумалики I аз афзудани нуфузи Алптегин ба ташвиш афтада, роҳи аз пойтахт дур кардани ӯро пеш гирифт. Соли 961 ҳокими Хуросонро ба вай супурд. Ҳуди ҳамон сол Мансур ибни Нӯҳ (961 – 976) соҳиби тахт шуду ӯро аз вазифаи ҳокимӣ озод кард. Алптегин аз ин сар кашид ва соли 962 ба Балх ҳучум оварда, лашкари амиро шикаст дод. Сипас ба тарафи Афғонистон равон шуда, шаҳри Ғазна, инчунин якчанд вилоятҳои Афғонистон ва шимолу ғарбии Ҳиндустонро ба даст даровард ва соли 962 ҳокимияташро барқарор намуд. Танҳо баъди вафоташ (963) Амир Мансур ибни Нӯҳ тавонист шаҳри Ғазнаро боз ба иттиҳод худ дарорад.

Набудани ягонагӣ ва низоъҳои байниҳудӣ. Муборизан баъзе ҳокимон ва феодалони калон барои ҳокимият, исёнҳои

пай дар пай давлати Сомониёнро хеле суст карда буданд ва дар давраи ба тахт нишастани Нӯҳи II ибни Мансур (976 – 997) давлат рӯ ба таназул ниҳод. Нӯҳи II ҳатто ба муқобили душмани камқувваттарин ҳам мубориза бурда наметавонист. Ба зами ин фармонхояш ба иҷро намерасиданд. Умуман бесарусомонӣ ҳукм меронд. Ҳатто баъзе ҳокимон бо душманон забон як карда, силоҳашонро ба муқобили халқи худ менигарониданд. Масалан, ҳокими Хуросон Абӯалии Симчурӣ бо пешвои қарахониёни турк Бугроҳон аҳд карда, аз фиристодани лашкар ба Мовароуннаҳр даст кашид. Чунин мисолҳо бисёр буданд.

Дар чунин вазъияти душвор қабилаҳои бодиянишини турк – яғмоҳо, карлукҳо ва дигар қабилаҳо, ки дар Ҳафтрӯд ва Қошғар мезистанд, соли 992 аввалин бор ба давлати Сомониён ҳуҷум карданд. Саркардаҳои онҳо аз қабилаи яғмо буданд, ки дар таърих бо номи Қарахониён машҳуранд.

Ҷидду чаҳди Нӯҳи II натиҷае надод ва бисёр ҳокимон ва сархангҳо хиёнат карда, ба тарафи Қарахониён гузаштанд. Ҳокими Хуросон Абӯалии Симчурӣ ва сардори лашкар Фоиқ аз ҷумлаи чунин ҳоинон буданд. Онҳо бо саркардаи Қарахониён Бугроҳон забон як карда, ба ӯ дар забти Бухоро ёрии калон расонданд. Лашкари Қарахониён Бухороро талаву тороч карда, ба сахроҳои худ баромада рафт.

Баъди ин Нӯҳи II ба Бухоро баргашта, аз ҳокими Ғазна Сабуктегин кӯмак пурсид ва ӯ дарҳол кӯмак расонд. Сабуктегин аз авлоди ҳарбиёни туркҳои дарбор буда, яке аз ҳешони Алптегин ҳисоб меёфт ва баъди вафоти ӯ ҳокими Ғазна шуд. Худи Сабуктегин бо 20 ҳазор ҷанговар аз дарёи Аму гузашта, шаҳрҳои Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қарши)-ро ба итоат даровард. Баъди ин ҳамроҳи Нӯҳи II бар зидди Симчурӣ ва Фоиқ лашкар кашида, ба ҳардуяшон зарбаи сахт заданд. Барои корнамоӣ ва хизматхояш Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Ҳомин дин ва давлат»-ро дод. Писари ӯ Маҳмуд барои корнамоиҳояш лақаби «шамшери давлат»-ро гирифта, ба ҷои Абӯалии Симчурии ба Гургон гурехта ҳокими Хуросон таъйин шуд.

Нотинзиву бесарусомонӣ давлати Сомониёнро фаро гирифта буд. Ҳам ҳокимони алоҳида исён мебардоштанд ва ҳам туркони қарахонӣ майли забткориҳояшонро давом

доданӣ буданд. Ҳамаи ин ниятҳо бо ёрии Сабуктегин бартараф карда шуданд.

Соли 997 Нӯҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Мансури II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст. Таъсири Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба ӯ хеле зиёд буд. Душманони Мансури II ибни Нӯҳ аз ин дӯстӣ ба воҳима афтода, чашмони ӯро кӯр карданд ва ба ҷои ӯ бародараш Абдумалики II-ро соҳиби тахт намуданд.

Худуди давлати Сомониён тадричан танг мешуд ва оқибат танҳо Мовароуннаҳр дар ихтиёри Абдумалики Нӯҳи II монда буду халос. Аммо муддате гузашту 23 октябри соли 999 Қарахониён бо сардории Насри Илокхон ҳучум карда, пойтахти давлати Сомониён – Бухороро ғасб намуданд. Онҳо қасри Сомониёнро ба даст дароварда, бисёр намояндагони сулолаи Сомониёнро бо ҳамроҳии Абдумалики II ба ҳабс гирифтанд.

Муборизаи охирии сулолаи Сомониён. Ҳукмронии зиёда аз яксаду бистсолаи давлати тоҷикон – хонадони Сомониён хотима ёфт. Аммо баъди ин ҳам намояндаи Сомониён Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ аз маҳбас халос ёфта, ба муқобили Қарахониён қариб шаш сол мубориза бурд. Абӯиброҳими Сомонӣ дар Бухоро сар панох бурда, баъд ба Хоразм рафт ва аз ҷанговарони боқимонда ва тарафдорони Сомониён лашкар ҷамъ кард, то ки ба муқобили Қарахониён муборизаро давом диҳад. Вай дар задухӯрдҳои зидди Қарахониён шӯҳрат ёфта, аз ҷами сабаб ба гирифтани унвони «Мунтасир» («Фотех») сазово гардид.

Абӯиброҳим Мунтасир соли 1000 ба Бухоро лашкари қашида, онро ба даст даровард. Мардуми Бухоро ӯро гарм ҷӯшон истикбол карданд. Бо номи Мунтасир танга сикка зада шуд. Ӯ дар ҷанг барои озод намудани Самарқанд ҳам дастболо шуд. Баъди ин хони Қарахониён лашкари зиёду пурзӯри худро ба муқобили Мунтасир фиристод ва онҳо ба осонӣ шаҳрро ғасб карданд. Мунтасир роҳи Хуросонро пеш гирифт ва дар он ҷо ҳамроҳи ҳокими Хуросон Абӯалии Симҷурӣ ба ҷанги зидди Маҳмуди Ғазнавӣ бархост. Аз ин ҷанг мурода ҳосил нашуд. Ӯ соли 1003 ба Мовароуннаҳр баргашта, ҷанги зидди Қарахониёнро сар кард.

Дар муҳорибаҳои зидди Қарахониён ба Мунтасир кабилаҳои гузҳои туркзабон кӯмак расонданд, ки онҳо бештар дар наздикиҳои баҳри Каспий, Сирдарё ва гирду атрофи баҳри Арал мезистанд.

Муҳорибаҳои аввал ба нафъи Мунтасир анҷом ёфтанд. Қарахониён талафоти қалон доданд ва 18 нафар саркардаҳои лашкарашон асир афтоданд. Аммо дар ин вақт дар байни сарлашкарони худӣ Мунтасир ноҷури ба миён омад ва ӯ аз тарси сӯйқасд дар ҷустуҷӯи таҷягоҳи нав шуд. Вай ҳамроҳи 700 ҷанговар аз дарёи Аму гузашта, дар наздикии Ашқободи имрӯза аз лашкари Хоразмшоҳ шикаст хӯрд ва рӯ ба Мовароуннаҳр овард.

Мунтасир барои ба даст овардани Бухоро аз Маҳмуди Ғазнавӣ ёрӣ талабид ва онро сари вақт гирифт. Дар назди Дабусия ба лашкари Насри Илокхон зарба зад. Обруи Мунтасир рӯз аз рӯз меафзуд ва бисёр деҳаҳои шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба тарафдории барқарор гардидани сулолаи Сомониён бармехестанд. Саркардаи дастаҳои ғозиёни Самарқанд Хорис (бештар бо лақаби ибни Аламдо шӯҳрат ёфта буд) бо се ҳазор ҷанговар ба тарафи Мунтасир гузашт. Шайхҳои Самарқанд ба бисёр гуломон силоҳ дода, ба кӯмаки Мунтасир равон карданд. Худӣ гузҳо ба мадади Мунтасир расида омаданд ва соли 1004 дар назди Бурнамуд (ғарби Истаравшан) задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он ғалабаи комили Мунтасир бар Насри Илокхон таъмин гардид, вале Мунтасир онро мустақкам карда натавонист. Худӣ Насри Илокхон аз нав лашкар ҷамъ карда, дар байни ҷӯли Ҷизах ва Хавос ба ҳучум гузашт. Гузҳо, ки дар ҷангҳои пешин соҳиби ғанимати зиёд шуда буданд, майдони ҷангро монда, ба даштҳои худ равон шуданд. Ба замми ин дар лаҳзаҳои ҳалқунанда, яке аз сарлашкарони Мунтасир хиёнат карда, бо чор ҳазор ҷанговар ба тарафи Қарахониён гузашт. Ин хиёнат барои Мунтасир бисёр кимат афтод ва дигар ҷангро давом дода натавониста, ба Хуросон равон шуд.

Абӯиброҳими Мунтасир шикаст хӯрда бошад ҳам, аз нияти барқарор намудани сулолаи Сомониён барнагашт. Боз лашкар ҷамъ намуда, ба Мовароуннаҳр равон шуд. Лашкари Абӯиброҳим Мунтасир аз ин қадар оворагардию

чангҳои пай дар пай бемадор гашта буд. Хуллас, сарлашкаронаш боз роҳи хиёнатро пеш гирифтанд ва ӯ шикаст хӯрд. Худи Мунтасир соли 1005 аз дасти яке аз сардорони қабилаҳои араб хоинона кушта шуд.

Абӯиброҳими Мунтасир аз байни хонадони Сомониён ягона марди шучоъ буд, ки барои аз нав барқарор намудани давлати Сомониён дубора муборизаи пуршиддат бурдааст.

Савол ва супориш

1. Давлати Сомониён аз кадом давра рӯ ба таназзул ниҳод?
2. Оид ба горди турк чӣ медонед?
3. Кадом ҳокимони мулкҳои Сомониён хиёнат карда, ба тарафи душман Бугроҳон гузаштанд?
4. Абӯалии Балъамӣ кӣ буд?
5. Аз хусуси сарлашкарон Алптегин, Сабуктегин ва Султон Махмуд чӣ медонед?
6. Давлати Сомониён кадом сол барҳам хӯрд?
7. Абӯиброҳими Мунтасир кист ва ба муқобили кихо мубориза бурдааст? Дар бораи хизматҳои ӯ хикоя кунед.

§ 12. ТАРАҚҚИЁТИ ШАҲРҲОИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X, чунон ки маъхазҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд, назар ба шаҳрҳои Европави Ғарбӣ аз ҷиҳати ободонию тараққиёт қариб сад сол пеш рафта буданд. Шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар аҳди Сомониён хеле ободу кабудизор гашта, боғҳои сермеваю обашон мусафо доштанд. Шаҳрҳои Самарқанду Марв ва дигарҳоро боғот, ҳавзҳо, сардобаҳо, гулзорҳо, бозорҳо, корвонсаройҳо, масҷидҳо, мадрасаҳо зинат меоданд. Шаҳрҳои калонтарини давлати Сомониён Бухоро, Самарқанд, Марв ва ғайра буданд, ки оид ба ҳар кадомаш маълумоти мухтасар медиҳем.

Бухоро пойтахти давлати Сомониён ҳисоб меёфт. Бухоро дар замони ҳукмронии арабҳо мисли дигар шаҳрҳои

Мовароуннахру Хуросон борхо хароб гардида буд. Арабхо соли 709 Бухороро забт намуда, ними хавлиҳои сокинони Бухороро зӯран кашада гирифтанд ва хатто мардуми зиёди шаҳрро ронда, ба ҷои онҳо қабिलाҳои арабро шинонданд. Умуман дар бисёр шаҳрҳои давлати Сомониён арабхо зӯран маскан гирифтанд. Аммо дар аҳди Сомониён вазъият тағйир ёфт. Ба тӯфайли робитаҳои тиҷоратӣ ва аз ҳар ҷиҳат тараққӣ ёфтани давлат ҳаёт нисбатан оромӣ пайдо гардид.

Боқимондаҳои девори Бухоро

Шаҳрҳо ба шаҳрҳои ободӣ феодалии табдил меёфтанд. Бухоро чун дигар шаҳрҳои қадими тоҷикнишини Осиёи Марказӣ ба се қисм ҷудо мешуд: 1. Арк – қухандиз (қалъа), ҷои зисти шох, 2. Шаҳристон – ҷои зисти табақаҳои гуногуни мардуми шаҳр, 3. Рабаз – маҳалли тиҷорату хунармандӣ. Аксар вақт шаҳристони он маркази иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр дониста мешуд, вале баъзан чунин бартарихоро аз даст медод. Дар Шаҳристон ва гирду атрофи он бозорҳои гузаргоҳҳо, дуконҳои қорвонсаройҳо ҷой мегирифтанд. Ин шаҳр дар асри IX ёздаҳ дарвоза дошт. Дар он қасрҳо, биноҳои бошукӯҳи аъёну ашроф, маҳаллаи ободу зебои хушманзараи Ҷӯи Мулиён воқеъ гашта буданд. Дар марказ бозорҳо, қорвонсаройҳо, дукондорон ва пешаварон ҷой доштанд.

Шаҳр дар замони Сомониён хеле раванк ёфта буд. Он дорон қушқҳо, меҳмонхонаҳо, қорвонсаройҳо, богҳои сардобаҳо ва хавзо гардид. Исмоили Сомонӣ қасри бошукӯҳе бино намуд ва дигар ашрофу давлатмандон ба ӯ пайравӣ карда, қасрҳо, масҷидҳо, қушқҳо бино намуданд. Бухоро маркази дини ислом ҳисоб меёфт. Бухоро дар байни мамлакатҳои Осиёи Пеш яке аз шаҳрҳои буд, ки дар он бори нахуст мактаби олии мусулмонӣ – мадраса бино ёфтааст.

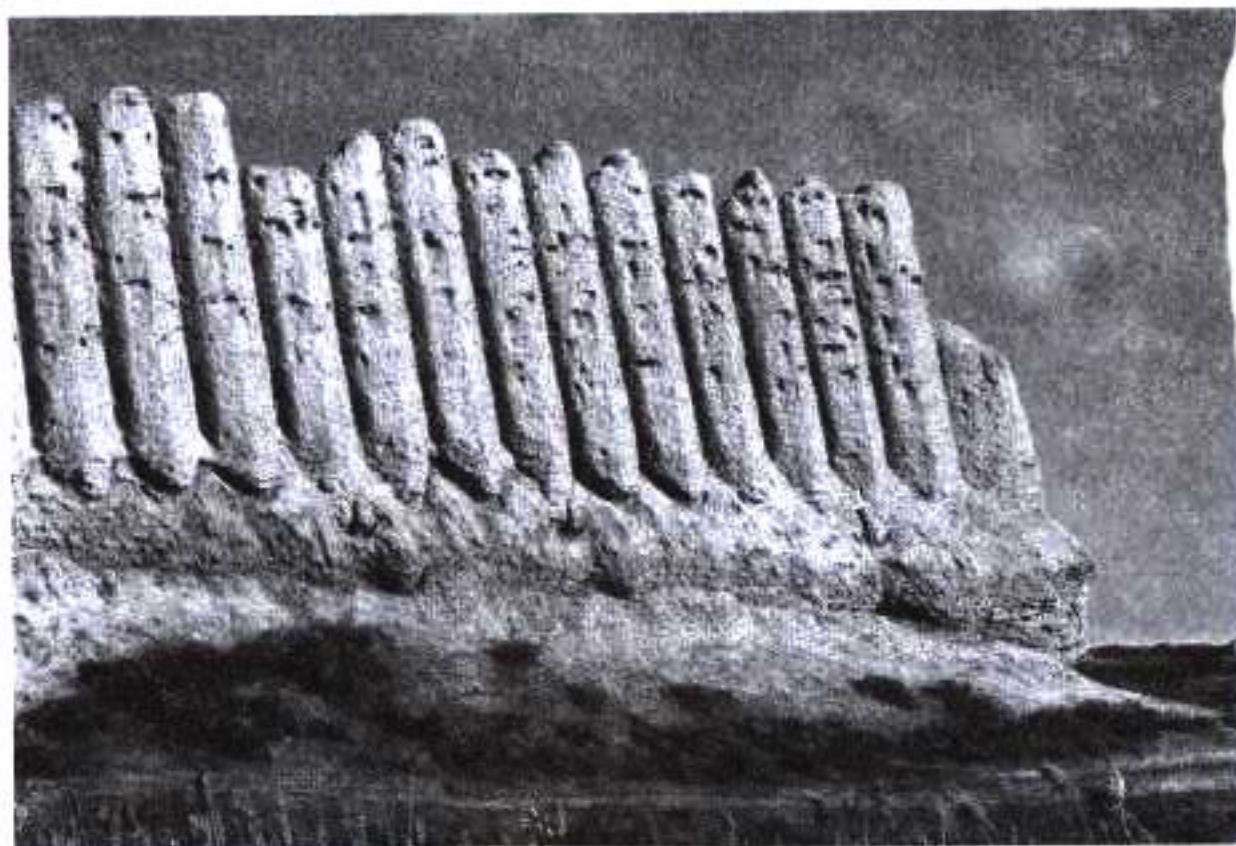
Самарқанд шаҳри қалонтарини давлати Сомониён дониста мешуд. Барои тараққиёти он мавқеи географияш аз

хар чихат мусоидат мекард. Шаҳр дар чорроҳаи тичорат ҷой гирифта буд. Қариб ҳар як ҳавлии Самарқанд боғ доштааст. Кӯчаҳои Самарқанд сангфарш буданд. Худи Самарқанд қариб 2 ҳазор сардоба доштааст. Самарқанд бо оби дарёи Зарафшон таъмин мешуд ва барои ин аз новаҳо, корезҳо, ҳавзҳо, сардобаҳо, чоҳҳо, кубурҳои сафолӣ истифода мебуданд.

Заминдорон, тоҷирон, диндорони ашроф, амалдорони давлатӣ дар қасрҳою бӯстонсаройҳо мезистанд. Заминдорони калон дуконҳо, корвонсаройҳои худро дар бозорҳо месохтанд. Тоҷирон гарчанде машғули тичорат буданд, дар шаҳрҳо ва деҳаҳо замин доштанд. Дар шаҳр рӯхониёни калон (муфтиҳо, қозиҳо, шайхҳо ва дигарон) соҳиби обрӯи зиёд буданд.

Самарқанд масҷиду хонақоҳ ва мақбара – мазорҳои бисёр ва барои пиёдагардон роҳи зеризаминӣ дошт. Дар шаҳр биноҳои ду-сеошёнаро дидан мумкин будааст. Хусусан дар замони Сомониён Самарқанд хеле пеш рафта буд ва баъди Бухоро маркази фарҳанги тоҷик ҳисоб меёфт. Дар асри X шаҳр қариб 200 ҳазор аҳоли доштааст.

Марв шаҳри ободтарини давлати Сомониён ҳисоб меёфт (ҳоло шаҳри Марии Туркманистон). Шаҳр дар

Харобаҳои Марв

поёноби дарёи Мурғоб, дар сари рохи тичоратии Фарбу Шарк ҷой гирифта буд. Тоҷирон аз Марв ба Самарқанду Бухоро ва сонӣ ба Чин раҳсипор мешуданд. Рохи дигари Марв тоҷиронро ба сӯи Балх, Ҳиндустон ва Тибет мебард. Дар аҳди Сомониён шаҳр ба самти ғарб васеъ шуда, дар он бисёр соҳаҳои пешаварӣ тараққӣ карданд. Шаҳр ва музофоти Марв аз чор канали аз дарёи Мурғоб кандашуда бо об таъмин мегардиданд. Марв дар асрҳои IX–X шаҳри сараҳолитарин ҳисоб меёфт. Дар шаҳр миқдори биноҳои боҳашамати аз хишти пухта сохташуда сол аз сол меафзуд, ки дар онҳо ашроф ва давлатмандон мезистанд. Музофоти Марв шаҳру деҳаҳои зиёдеро муттаҳид менамуд.

Нишопур. Ин шаҳр ҳанӯз дар замони ҳукмронии сулолаҳои Тоҳириён ва Сафғориён пойтахти тамоми Хуросон буд. Нишопур дар сари рохи қорвонгузар ҷой гирифта, молҳои аз халиҷи Форс ва аз шаҳрҳои Кирмон, Рай, Гургон ва Хуросон оварда дар ҳамин ҷо ҷамъ мешуданд, ки барои пешравии иқтисодиёти шаҳр ва раванг ёфтани пешаварӣ аҳамияти бузург дошт.

Хучанд. Шаҳр дар доманаи водии Фарғона ҷой гирифта буд ва масоҳаташ 6x8 километрро дар бар мегирифт. Аз байни шаҳр канали қалон мегузашт ва он шаҳриёнро бо об таъмин менамуд. Шаҳр дар ихотаи боғоту ангурзор буда, бо меваҳои лазизи шакаринаш фарқ мекард. Аз шаҳр роҳҳои тичорат ба Сугд ва Чоч гузашта, тоҷиронро ба Чину Эрону мамлакатҳои Европа мебарданд. Устод Садриддин Айний дар бораи ин шаҳр чунин навиштааст: «Анӣ, ҳамин вазъияти табиӣ дар замонҳои қадим ҳам Хучандро яке аз ободтарин ва пурсарваттарини шаҳрҳои Осиёи Марказӣ гардонда буд. Бинобар ин аст, ки география ва таърихнависони қадим ин шаҳрро «арӯси дунё» ё ин ки «тирози ҷаҳон» номидаанд, ки зинат ва ороиши ҷаҳон гуфтаи аст.»¹

Хулбук – шаҳри қадима ва пойтахти музофоти Хуталон (собик вилояти Кӯлоб) дар ҳудуди деҳаи Қурбоншаҳиди ноҳияи Восеъ ҷой гирифта будааст. Шаҳри қадима будани Хулбукро бостоншиносон исбот намудаанд.

¹ С. Айний . Кудлиёт, ҷилди 5, саҳ 125.

Шаҳри Хулбук ҳам кухандиз, шаҳристон ва рабаз доштааст. Дар асрҳои IX–X Хулбук бо ҳунармандони худ – кулолон, шишагарон ва ғайра шӯҳрат доштааст. Кулолгарон барои рӯзгор зарфҳои ҳархела–хум, кӯза, табак месохтанд. Шишагарон зарфҳои гуногуни шишагини нақшдор тайёр мекарданд.

Дар Хулбук биноҳои бошукӯҳи аз хишти пухта ва хом сохта кам набуданд. Кӯчаҳои васеъ ва сангфарш доштааст. Ба воситаи кубурҳои сафолени дар зери замин хобонда биноҳо бо об таъмин мешуданд. Бостоншиносон дар Хулбук ба миқдори зиёд зарфҳои биринҷӣ, сафолӣ ва шишагӣ, донаҳои шатранҷи аз устухони фил сохта пайдо кардаанд.

Бунҷикат пойтахти давлати асримиёнагии Истаравшан ҳисоб меёфтааст ва он дар байни Суғду Хучанд воқеъ будааст. Иқлими он мусоид ва форам буда, шаҳр қасрҳо, ҳавлиҳо ва боғоту тоқзорҳои зиёд доштааст. Дар шаҳр қариб 20 ҳазор қас мезистааст. Дар шаҳр қасбҳои оҳангарӣ, рехтагарӣ, бофандагӣ, кулолӣ, ордқашӣ, меъмориву нақшунигори девор, кандакорӣ, бинокорӣ ва ғайра тараққӣ карда будааст. Бостоншиносон бисёр ёдгориҳои қадима, аз ҷумла биноҳо, кушкҳои бисёррошӯна, ибодатхонаҳо ва ғайраро пайдо кардаанд.

Балх. Шаҳри Балх (дар шимоли Афғонистони имрӯза) хеле қадима буда, ханӯз дар асрҳои VI–IV пеш аз милод сохта шудааст. То замони Сомониён бисёр давраҳои фочиавиро аз сар гузаронидааст. Яке аз онҳо ҳучуми арабҳо мебошад. Арабҳо шаҳрро ба ҳок яқсон карда буданд. Соли 785 аз нав бунёд гардида, ба маркази тичорату фарҳанг табдил ёфтааст. Дар барқарор намудани ин шаҳри бостонӣ хизмати хонадони Бармакиён бағоят бузург аст. Дар аҳди Сомониён шаҳри Балх (номи музофот ҳам Балх аст) ба яке аз шаҳрҳои тараққикарда табдил ёфтааст. Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ музофоти Балх 47 шаҳр доштааст. Шумораи сокинони Балх қариб ба Бухоро баробар будааст. Соли 742 дар маркази шаҳр масҷиди калонтарин бино ёфтааст.

Ба воситаи шаҳри Балх роҳҳои савдо ба Ҳиндустон, Бадахшон ва аз он ҷо ба Тибет вучуд доштаанд. Тоҷирон аз Балх гузашта, молҳояшонро ба Бомиён (шаҳри қадима дар шимолу ғарбтари Кобул), Ғазна ва ғайра мебурдаанд.

Хирот. Ин шаҳр дар шимоли Афғонистони имрӯза ҷой гирифтааст. Номи шаҳру вилоят як аст. Ҳирот шаҳри қадима буда, гӯё дар замони Искандари Мақдунӣ (охирҳои асри IV пеш аз милод) бунёд шудааст ва бо номи Искандарияи Ориёӣ машҳур будааст. Номи Ҳиротро дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониён (асрҳои III–VII милод) ба худ гирифтааст.

Ҳирот дар давраи ҳукмронии сулолаи Тоҳириён ва Сомониён шаҳри ободтарин ҳисоб меёфтааст. Исмоили Сомонӣ соли 900 музофоти Хуросонро ба даст мебарорад ва дар ин вақт Ҳирот шаҳри бузургтарину ободтарин будааст. Шаҳрро дарёи Ҳарирӯд бо об таъмин мекардааст. Дар давраи Сомониён шаҳр чор дарвоза доштааст. Сайёҳон ва тоҷирон аз Ҳирот баромада, ба шаҳрҳои Балх, Сиистон (вилоят дар Афғонистону Эрон), Нишопур роҳ мепаймудаанд. Шаҳр бисёр қорвонсаройҳо, бозорҳо, меҳмонхонаҳо, масҷидҳо доштааст.

Ҳокими шаҳр берун аз он дар маҳаллаи Ҳуснобод мезистааст. Дар шаҳр ба ҷуз масҷидҳои мусулмонӣ боз оташкадаи зардуштиён ва қалисои масеҳӣ амал мекарданд.

Савол ва супориш

1. Қадом шаҳрҳои Осиёи Марказӣ назар ба шаҳрҳои Европайи Ғарбӣ сараҳолитар буданд?
2. Оид ба шаҳри Бухоро чӣ медонед?
3. Дар бораи Самарқанди асри IX–X ҳикоя кунед. Шаҳрҳои қалонтарини давраи Сомониёнро ба хотир биёред.
4. Ахволи ҳунармандони шаҳр чӣ хел буд ва онҳо чӣ истеҳсол мекарданд?
5. Имрӯз шаҳрҳои Марв, Нишопур, Балх ва Ҳирот дар қадом давлатҳо воқеъ гаштаанд?
6. Оид ба шаҳри Ҳулбук ва Бунҷикат чӣ медонед?

§ 13. ИНКИШОФИ АДАБИЁТ ВА МУСИҚӢ

Нашъунамо ва расман эътироф шудани адабиёти форс-тоҷик. Асрҳои IX–X барои пешраваи адабиёти китобии тоҷик, ки аз эҷодиёти даҳанакии халқ баҳра мегирифт,

шароити хеле мусоид муҳайё кард. Давлати Сомониён давраи тавлиди адабиёти форс-тоҷик не, балки давраи нашъунамои он ҳисоб меёбад. То замони Сомониён ҳам ба забони форсӣ-тоҷикӣ адабиёти бадеӣ вучуд дошт ва шоирону олимони дар асрҳои IX–X ба забони форсӣ-тоҷикӣ асарҳо офарида буданд. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абулҳасани Балхӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абулхусайни Бухорӣ, Аббоси Самарқандӣ, Шокири Бухорӣ ва даҳҳо дигарон аз ҷумлаи онҳоянд. Он даврае буд, ки ба ҷуз адабиёти ба забони тоҷикӣ эҷодшуда, боз бисёр шоирону олимони Мовароуннаҳр, хусусан онҳое, ки ба дарбор наздик буданд, ба забони арабӣ низ асарҳо таълиф менамуданд.

Сомониён дар таърих ҳамчун пушту паноҳи олимону шоирон ва аҳли илму адаб, фарҳанг ва санъати нафис шӯҳрат пайдо кардаанд. Дар ин ҷабҳа саҳми вазирони ботадбир Абулфазли Балъамӣ ва Абӯабдуллоҳи Ҷайхонӣ хеле бузург аст. Сомониён бо ин меҳостанд истиклолияти миллии худро намоиш диҳанд ва гурури арабҳои хавобаландро паст кунанд, то онҳо дарк намоянд, ки тамаддуни мардуми форс-тоҷик аз онҳо ҳеч камӣ надорад.

Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ. Сомониён барои шӯҳрати худро афзун гардондан шоирону олиморо ба дарбори худ даъват менамуданд. Яке аз чунин шоирони мумтоз ва сарояндаву навозандаи номӣ Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд, ки соли 858 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷакенти имрӯза таваллуд ёфтааст. Вай сардафтари адабиёти классикии форс-тоҷик мебошад. Баъди шӯҳратманд гаштанаш аз тарафи амири Сомониён Насри II ба дарбор даъват карда мешавад. Қариб тамоми умраш дар Бухоро мегузарад. Абулфазли Балъамӣ яке аз дӯстон ва таъҷогоҳи Рӯдакӣ буд. Вай дар ҳақиқи Рӯдакӣ чунин гуфтааст: «На дар Араб на дар Аҷам шоире, ки ба ӯ баробар шуда тавонад, нест». Рӯдакӣ дар дарбори Сомониён соҳиби шӯҳрату бойгарӣ шуд, вале дар пиронсолиаш ӯро барои ба ҳаракати халқии қарматихо мутааллиқ буданаш аз дарбор ронданд ва мувофиқи ривоятҳо ба ҷашмонаш мил кашада, кӯр карданд. Ӯ дар чунин ҳолат ба зодгоҳаш равои шуд ва дере нагузашта, дар деҳааш Панҷрӯди имрӯза соли 941 вафот кард.

Аз эҷодиёти бой ва гуногуни ӯ танҳо зиёда аз як ҳазор байт то давраи мо расидааст, ки онҳо аз маҳорату санъати баланди шоирии вай шаҳодат медиҳанд.

Шоир мардумро ба нақӯкорӣ, андӯхтани дониш, аз саҳтиҳои зиндагӣ дилхунук нашудан даъват мекунад:

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

Шоир донишомӯзиро яке аз сарватҳои бузургтарини инсонӣ медонад ва онро ин тавр тараннум намудааст:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Қас набуд аз рози дониш бениёз...
Дониш андар дил ҷароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

Бисёр шоирони номии замони Рӯдакӣ ва баъдина ӯро «Устоди шоирони ҷаҳон», «Соҳибқирони шоирӣ» ном бурда, бо ҳурмату эҳтироми зиёд ёдовар мешаванд. Осори Рӯдакӣ барои бисёр шоирони забардасти классик чун мактаб хизмат кардааст.

Бостоншиносони машҳури Европа Рӯдакиро ба Гомери Юнон баробар кардаанд.

Қарнҳо гузаштанд ва боз мегузаранд, вале шӯҳрати шоири безавол дар дили хонандагони бешумор беш аз пеш ҷо мегирад.

Соли 1958 дар сар то сари Тоҷикистон 1100-солагии зодрӯзи шоир чашн гирифта шуд ва дар он намояндагони собиқ ҷумҳуриҳои Шӯравӣ ва бисёр намояндагони мамлакатҳои хориҷӣ иштирок доштанд. Барои хотираи шоирро абадӣ гардондан дар деҳаи Панҷрӯд ҳайкали шоир гузошта шуд. Дар ноҳияи Панҷакент музей ба номи шоир ба қор сар кард. Майдони назди Донишгоҳи аграрии ҷумҳуриаморо ҳайкали Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ зинат медиҳад. Ҳоло Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Академияи улуми Тоҷикистон, Донишгоҳи педагогии Кӯлоб, мактабҳо ба худ номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакиро гирифтаанд.

Ҷумхуриямон барои асарҳои арзандаи бадеӣ Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ таъсис намудааст.

Дар асри X бисёр шоирони барҷаста, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дакиқӣ ва дигарон ҳаёт ба сар бурдаанд.

Соли таваллуди **Абӯмансур Дакиқӣ** номаълум, вафоташ тахминан соли 977 аст. Тазкиранависон ҷои таваллуди ӯро тахминан шаҳри Тӯс (дар Хуросон) ё Самарқанд ва ё Бухоро гуфтаанд. Эҷодиёти шоир аз дарбори ҳокими музофоти Чағониён, ки яке аз музофотҳои ободи давлати Сомониён буд, сар шудааст. Сипас ӯ ба дарбори Сомониён даъват шуда, бо супориши амир Нӯҳи II Сомонӣ ба офаридани «Шоҳнома» шурӯъ мекунад. Аммо онро ба поён расонда наметавонад, зеро аз тарафи гуломаш кушта мешавад.

Баъд аз ӯ Абулқосими Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашида, ҳазор байти навиштаи Дакиқиро низ ба он ҳамроҳ мекунад. Ба қалами Дакиқӣ боз қасида, ғазал, байтҳо тааллуқ доранд. Бисёр шоирони забардасти форс-тоҷик—Фарруҳӣ, Сӯзанӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва дигарон ӯро бо эҳтиром ёд кардаанд.

Мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Созмони Милали Муттаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва маданият) соли 1978 1000-солагии Абӯмансур Дакиқӣ ҷашн гирифта шуд.

Абулқосими Фирдавсӣ. Шоири бузурги мумтози он даврон, классики адабиёти форс-тоҷик Абулқосими Фирдавсӣ миёни солҳои 934 – 941 дар деҳаи Боҷи наздикии Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Ӯ соҳиби маълумоти хубе мешавад ва ҷуз забони модариаш форсӣ-тоҷикӣ боз забони арабиро аз худ мекунад. Ҷавони шоир дар замони ривочу равнақи давлати Сомониён ва ташаккули халқияти тоҷик гузаштааст. Фирдавсӣ аз айёми ҷавонӣ дар орзуи гирд овардани қиссаи ривоятҳои қадимаи ниёгони худ буд. Ӯ барои амалӣ гардондани нияташ ба маркази давлати Сомониён – Бухоро, дигар шаҳру музофотҳо сафар карда, оид ба таърихи гузаштаи халқҳои эронинаҷод маълумоти зиёде ба даст меоварад ва дар синни 35-солагӣ ба таълифи «Шоҳнома» шурӯъ мекунад. Шоир дар ин асар ғалабаи некиро бар бадӣ нишон дода, қахрамонию ватандӯстии халқи мазлуми меҳнатиро тасвир

намудааст. ӯ мардуми эронинаждро ба муборизаи зидди ачнабиён даъват мекунад. Фирдавсӣ баъди меҳнати тӯлонӣ асари оламшумули «Шоҳнома» - ро соли 994 ба поён мерасонад, вале дар ин вақт давлати Сомониён бағоят заиф шуда, рӯ ба инқироз ниҳода буд.

Ба ҷои Сомониён сулолаи нав – Ғазнавиёни туркнажд бо сардории Султон Маҳмуд ба сари ҳокимият омаданд. Шоир «Шоҳнома» - ро ба Султон Маҳмуд тақдим кард, вале Султон Маҳмуду дарбориёнаш ба қадри ин асари безавол нарасиданд ва ба шоир рӯи хуш надоданд. Ба замми ин, шоирро таъкиб намуда, бо амри Султон Маҳмуд хостанд ӯро ба зери пой фил андозанд. Фирдавсии бузург аз ин нияти бадкирдоронаш огоҳ гашта, ба Ҳирот гурехт. ӯ дар айёми пирӣ ба зодгоҳаш–шаҳри Тӯс баргашта, солҳои охири умрашро дар қашшоқиву маҳрумиятҳо гузаронд ва соли 1020 (мувофиқи баъзе маълумотҳо соли 1025) вафот кард. Рӯҳониён Фирдавсиро кофир хонда, нагузоштанд, ки дар қабристони мусулмонон дафн кунанд. Ҷасади шоир дар боғи худаш ба хок супурда шуд.

Солҳо, қарнҳо гузаштанд, номи Фирдавсӣ ҷовид монд. Суханҳои хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гарданд хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.
Намирам аз ин пас ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.

Фирдавсӣ ба ҷуз «Шоҳнома» боз газал, қасида ва рубоӣ ҳам офаридааст. Шоири инсонпарвару ватандӯст дар таърихи адабиёти форс-тоҷик яке аз бузургтарин шоирон ба шумор меравад. Асари ҷовидонии ӯ «Шоҳнома» дар ҳазинаи фарҳанги ҷаҳонӣ абадӣ ҷо гирифтааст.

«Шоҳнома» ба чандин забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст. Дар ҷумҳуриямон дostonҳои алоҳидаи он борҳо ҷоп шудаанд.

Соли 1965 нашри пурраи «Шохнома» дар 9 ҷилд бо хуруфи кириллӣ дастраси хонандагон гардид. Эҷодиёти шоирро дар мактабҳои миёнаву олии ҷумҳуриамон меомӯзанд. Ба Китобхонаи давлатии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Абулқосими Фирдавсии бузург дода шудааст.

Дар аҳди Сомониён боз бисёр шоирони соҳибдевор, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ, Робиан Балхӣ ва дигарон низ зиндагӣ ва эҷод карданд.

Порчаҳо аз романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улугзода.

Ҳамон рӯз баъд аз пешин Фирдавсӣ «Шохнома»-и рӯмолпеч дар бағал бо ҳамроҳи Маншурӣ (як аз шоирони ҳамон давра) ба сарои маликушшуаро равон шуд... Унсурӣ дар сахни сарой меҳмонро истикбол ва оғӯш кушода бо вай вохӯрдӣ кард...

Араби мӯйсафед, дандонҳояш ягон-ягон, аз афзалияти забони арабӣ сухан меронд.

– Шумо, ки арабиро мисли як олим ё шоири араб медонед, чаро ашъори арабӣ намегӯед? – пурсид ӯ аз Фирдавсӣ.

– Хочат набуд, – гуфт Фирдавсӣ, – меҳостам ашъори маро ҳаммеҳанони (ҳамватанон) ман, ки ҳама гайр аз иддаи олимону фозилон арабӣ намедонанд, бихонанд ва бифаҳманд.

– Охир гайр аз ҳамин олимону фозилони аҷамӣ дигар ҳаммеҳанони шумо ҳама бесавод ва чоҳиланд, магар шумо барои бесаводон ва чоҳилон шеър мегӯед?

– Ҳаммеҳанони ман агарчи бесавод бошанд ҳам, чоҳил нестанд, дар олами худ доноянд. Арабони бесавод ашъори арабиро ҳар қадар мефаҳмида бошанд, ҳаммеҳанони ман сухани шоирони ҳамзабонашонро ҳамон қадар ва балки хубтар мефаҳманд.

– Хубтар? – истехзоомез хандид Мутаваъӣ. – Ин дар ҳаққи арабон ихсонат (тӯхмат) аст. Шумо мехоҳед бигӯед, ки аҷамӣ ба фаҳму фаросат аз араб, ки ҳамнажоди расулиллоҳ аст ва Қуръони маҷид бо лисони (забон) вай нозил шудааст, бартарӣ дорад? Ҳошо!

Мутаваъӣ мунозираро ба заминаи дин кӯчонд, зеро бад-ин восита забони ҳарифро бастан осонтар менамуд.

Баҳс на дар бораи наҷод, балки дар бораи забон аст, – ҷавоб гардонд ӯ. – Қуръонро ҳам ба миён кашидан бемавқеъ аст. Шуморо забони модарии худатон хуш аст, маро забони модарии худам. Дар арабӣ ман ҳеҷ бартарие бар форсӣ намебинам. Ба балогату фасоҳат ва баёни маъниҳои борику баланд форсии дарӣ аз арабӣ ҳеҷ камӣ надорад, инро Рӯдакӣ, Дакиқӣ, Абӯшақури Балхӣ ва амсоли инҳе шуарои бузурги форсизабон собит кардаанд. Билохир, «Шохнома»-и банда ҳам метавонад далел ба ин даъво бишавад...

Дар қабули шох...

– Тӯсӣ ҳастӣ? – суоли нахустини вай (Султон Маҳмуд) аз шоир чунин буд Фирдавсӣ бо аломати тасдиқ боз нима тасдиқ кард.

– Медонад, ки тӯсиам, чаро мепурсад? – таачҷуб кард Фирдавсӣ. Ӯ чун шунида буд, ки султон мардуми Тӯсро шинохон ботиниву қарматӣ менамод ва бад мебинад, аз суоли ӯ фоли бад гирифт:

«Ачаб нест ба ман дурушти кунад».

– Таърихи мулукро сию панҷ сол назм кардай?– боз пурсид султон,– хеле бохавсала будай... Чанд байт?

– Шаст ҳазор.

– Шаст ҳазор,– зери лаб такрор кард султон ва боз пурсид:– Китобе бо ин қадар байт дар Ачам боз ҳаст?

– То кунун ба назари банда нарасидааст,– ҷавоб дод Фирдавсӣ.

– Дар Араб?

– Девонҳои шуарои араб ҳастанд, вале банда аз эшон девоне беш аз сӣ ҳазор байт надидаам ...

Ҳам шоҳ, ҳам вазир ва ҳам шайх бо қиёфаҳои таачҷубомез ба сукут рафтанд. Бовар доштанд, ки мустаҳақи (сазovor) газаби шоҳ шуд.

Унсурӣ аз шӯҳрати Фирдавсӣ асло шод набуд. Ҳасад дили дигар шоирони дарборро меҳарошид. Акнун Фирдавсиро қабул ва ба «Шоҳнома»-и ӯ тавачҷӯҳ кардани султон ҳам ба гӯшӣ онҳо расид...

– Силаи (муқофот) «Шоҳнома»-ро чӣ қадар бидихем?

– Панҷоҳ, ҳазор,– гуфт шоҳ.

– Динор?– ҳаросида пурсид Майвандӣ (вазири дарбор).

– Дирам,– гуфт шоҳ.

– Султонам, ин бисёр аст. Мабод, ки пиршоири бенаво якбора ин қадар миқдор пул ба даст оварда шодмарг шавад.

– Ҳарчанд, ки «Шоҳнома»-и ӯ ба дилхоҳи мо дарнаёмада ва ҳудаш ба мо дуруштиҳо кард, вале пир аст ва бисёр ранҷ кашада, ба умед омадааст, розиаш бикун,– султон инро гуфта, ба даре, ки ба сӯи ҳарамсарояш буд, даромада рафт.

Шоҳ дар замираш аз қардаи худ дар ҳаққи Фирдавсӣ эҳсоси пушаймонӣ мекард. Ба худ ҷазм кард, ки ба Ғазна расида, чораи аз дили шоир баровардани озори гузаштаре хоҳад ҷуст ва бад-ин равиш забони маломатгаронро ҳам баста, худро дар ҷашми халқ сафед хоҳад кард...

***

Ҳоким ҳамаи авлоди шоирро аз хурд то калон ба қалъа даъват карда, фармони шоҳро эълон ва онҳоро ба атои мулукона табрик намуда гуфт:

– Соҳиби давлат шудед, шукр гӯед, султони раиятпарвари атобахшро дуо кунед.

Навқарон якҷанд саночи пури динори тиллоро оварда, ба пеши Манижа ва писару духтари ӯ гузоштанд.

Манижабону перохани кабудӣ мотамро ханӯз аз танаш нақашада буд. Чашмонаш аз ашк тар буданд. Бо овози гиряолуд ба ҳоким гуфт:

– Ба чӣ шодӣ кунем, чаноби оӣ? Оё бо марги падару бобо шодӣ кунем, ки худ рафту ин давлат ба мо гузошт. Қатраҳои бороне, ки рӯзи дафни падарам ба турбати ӯ борида буд, ханӯз нахушидаасту шумо мегӯед «шодӣ кунед»? «Чаро дар зиндагии падарам қадри ӯ надонистанд, хору зораш қарданд, тӯҳматзадаи қуфру бидъаташ қарданд, дар гурбат сарсону саргардонаш қарданд? Чаро силаро (тӯҳфа)-ро дар зиндагиаш нафиристанданду вайро шод нақарданд? Чаро мунтазир шуданд, ки ӯ ба хорӣ бимирал? Магар ман ва ин набераҳои падарам он қулфату мусибатҳои ба ноҳақ ба сари падарам омада, он ҳама бедодӣ, он тӯҳматҳои сиёхро, ки ба подоши ранҷи сиюпанҷсолаш дар ҳаққи ӯ қарданд, фаромӯш қарда метавонем? На, наметавонем. Мо аторо намегирем. Равони поки падарам ба мо қабули атои шоҳро намебахшад».

Мусикӣ. Мусикии мардуми тоҷик таърихи бой ва қадим дорад. Ҳанӯз дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониён (224 – 651) дар дарбори онҳо мутрибону сарояндагони зиёди форс-тоҷик бо сарвари Борбад чамъ омада буданд. Дар асрҳои IX – X ҳунари мусикӣ мисли дигар ҷабҳаҳо хеле пеш рафта буд. Чунон ки дар боло зикр шуд, Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ навозанда ва сарояндаи бузург буд. Вай дар овони ҷавониаш навохтани барбат (панҷтори имрӯза)-ро аз устои номии ҳамон давра мусикишинос Абулаббоси Бахтиёр омӯхт ва ба ҷуз ин боз асбобҳои мусикии уд, руд (асбобҳои тордори мусикӣ) ва ҷангро хеле бо маҳорат менавохт.

Дар ҳамин асрҳо бисёр шоирон ҳунари сарояндагӣ ва навозандагиро доштанд. Шоир ва мусикишинос Абӯҳафси Сугдӣ, шоир ва бастакор Абӯсалик, шоир Абӯтолиби Хуросонӣ, Исои Барбатӣ, устои Рӯдакӣ – Абулаббоси Бахтиёр, инчунин шоирон Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дакикӣ ва Абулқосими Фирдавсӣ на танҳо ҳамчун шоирони машҳур, балки ҳамчун мутриб писанди мардум гардида буданд.

Дар асрҳои IX – X оид ба мусикии тоҷик олимони зақӣ Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯнаصري Форобӣ асарҳо таълиф намудаанд. Худи Абӯалӣ ибни Сино чор асари мусикӣ ва асбобҳои онро офаридааст. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки вай ҳангоми муолиҷаи касалиҳои асаб мусикиро истифода мебардааст.

Форобӣ дар қатори асарҳои мусикӣ боз асбобҳои мусикӣ низ месохтааст. Баъзе охангҳои офаридаи ӯ то ҳол дар Эрон ва дигар мамлакатҳо машҳуранд. Эҷодиёти ин мусикишиноси машҳур диққати бисёр мутафаккиронро ба худ ҷалб намудааст. Шоири классик ва мусикишиноси забардаст Абдурахмони Ҷомӣ (1414 – 1492) ба фаъолияти мусикии Форобӣ баҳои баланд додааст. Бисёр олимони мамлакатҳои ҷаҳон хизмати бузурги Форобиро оид ба мусикӣ қайд кардаанд.

Дар он асрҳо илми мусикӣ ва истифодаи он хеле инкишоф ёфт. Мусикӣ тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардумро фаро гирифта буд. Ҳофизону мутрибон дар тӯйҳо, ҷашнҳо ҳунарнамоӣ мекарданд.

Чунон ки маъхазҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар байни мардуми эрониноҷод аз замонҳои қадим боз сурудҳои мотамӣ

пах гашта буданд. Дар аҳди Сомониён асбобҳои мусиқии зеринро истифода мебуданд: танбӯр, рубоб, чанг, барбат (асбоби қадимии удмонанди мусиқӣ, ки ҳашт тор дорад), най, сурнай, шайпур (карнайча), карнай, дойра, табл ва ғайра.

Ҳофизони имрӯзаи мо оҳангҳои Ушшок, Ирок, Рост ва ғайраро месароянд, ки онҳо дар асрҳои IX – X хонда мешуданд ва минбаъд ба «Шашмақом» (силсилаи суруду оҳангҳои классикии мардуми тоҷик) дохил шудаанд.

Савол ва супориш

1. Қадом шоирони пеш аз давраи Сомониёнро медонед?
2. Дар бораи фаъолияти Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ ҳикоя кунед. Ба чуз шеърҳои дар ин китоб оварда боз қадом шеърҳои ӯро аз ёд медонед?
3. Вазири хирадманд Абулфазли Балъамӣ дар ҳақи Рӯдакӣ чӣ гуфтааст?
4. Оид ба эҷодиёти Абулқосими Фирдавсӣ ҳикоя кунед.
5. Абулқосими Фирдавсӣ барои офаридани «Шохнома» чанд сол ранҷ кашид ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоирро чӣ тавр қадрдонӣ кард?
6. Дар замони Сомониён санъати мусиқӣ чӣ хел инкишоф ёфта буд?
7. Қадом навозандаи номӣ муаллими Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд?
8. Мусиқииносоии забардасти ин даврро номбар кунед.

Порча аз «Чаҳор мақола»

Чунин овардаанд, ки воситаи иқди оли Сомон буд ва авчу давлати он хонадон айёми маликии ӯ буд ва асбоби таманнӯъ ва илали тараффӯъ (гурур, ҳавобаланд) дар ғояти сохтагӣ буд, ҳазоин (ҳазина) ороставу лашкар чарро (бисёр) ва бандагон фармонбардор, зимистон ба дорулмулки Бухоро мақом қардӣ ва тобистон ба Самарқанд рафтӣ ё ба шаҳре аз шаҳрҳои Хуросон... Чун баҳор даромад, аспон ба Бодғис фиристоданд ва лашкароҳ ба Молин ба миёни ду ҷӯй бурданд ва чун тобистон даромад, меваҳо даррасид, амир Наср ибни Аҳмад гуфт: «Тобистон куҷо равем, ки аз ин хуштар мақомгоҳ набошад? Меҳргон биравем. Ва чун меҳргон даромад, гуфт: «Меҳргони Ҳарӣ бихӯрем ва биравем». Ва ҳамчунин фасл ба фасл ҳамеандохт, то чаҳор сол бар ин баромад, зеро ки самими давлати Сомониён буд ва чаҳон ободу мулк беҳасм ва

лашкар фармонбардор ва рӯзгор мусоиду бахт мувофик. Бо ин хама малул гаштанд ва орзуи хонумон бархост.

Подшохро сокин диданд, хавои Ҳарӣ дар сари ӯ ва ишқи Ҳарӣ дар дили ӯ. Дар аснои суҳан Ҳариро ба бихишти адн (боғҳои бихишт, чаннат) монанд кардӣ, балки бар бихишт тарҷеҳ (бартарӣ) ниҳодӣ ва аз баҳори Чин зиёдат овардӣ. Донистанд, ки сари он дорад, ки ин тобистон низ он ҷо бошад, пас сарони лашкар ва меҳтарони мулк ба наздики устод Абӯабдуллоҳ ар-Рӯдакӣ рафтанд ва аз нудамои подшоҳ ҳеҷ кас мӯхташамтару макбулулқавлтар аз ӯ набуд, гуфтанд: Панҷ ҳазор динор туро хизмат кунем, агар санъате бикунӣ, ки подшоҳ аз ин ҳоқ ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзуи фарзанд ҳамебарад ва ҷони мо аз иштиёқи Бухоро ҳамебарояд. Рӯдакӣ қабул кард, набзи амир бигирифта буд ва мизочи ӯ бишнохта. Донист, ки ба наср бо ӯ дарнагирад, рӯй ба назм овард ва қасидае бигуфт. Ва ба вақте ки амир сабӯҳ карда буд, даромад ва ба ҷои хеш бинишаст ва чун мутрибон фуру доштанд, ӯ ҷанг баргирифт ва дар пардаи Ушшоқ ин қасида оғоз кард:

Боди ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

Пас фурутар шуд ва гуфт:

Реги Омуву дурушти роҳи ӯ,
Зери поям парниён ояд ҳаме.
Оби Ҷайхун аз нишоти рӯи дӯст,
Хинги моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир наздат шодмон ояд ҳаме.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳаме.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳаме.

Чун Рӯдакӣ бад-ин байт расид, амир чунон мунфаъил (ҳиҷолатманд) гашт, ки аз тахт фуруд омад ва бе мӯза пой дар рикоби хинги навбатӣ овард ва рӯй ба Бухоро ниҳод, чунон ки ронину (шалвор) мӯза то ду фарсанг дар паи амир буданд ба Барута ва он ҷо дар пой кард. Ва инон то Бухоро ҳеҷ пой бознагирифт. Ва Рӯдакӣ он панҷ ҳазор динор музоъаф аз лашкар биситад... Ҷадди ман Абӯраҷо ҳикоят кард, ки чун дар ин навбат Рӯдакӣ ба Самарқанд расид, ҷаҳорсад шутур зери бунаи (асбобу анҷом) ӯ буд.

§ 14. ИНКИШОФИ ИЛМУ ФАН

Комебиҳои илму фан дар давраи Сомониён аз муваффақиятҳои адабиёти нафиса камтар набуд. Фарқ танҳо дар он буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони арабӣ таълиф мешуданд.

Ин албатта, бесабаб набуд. Забони арабӣ дар байни малакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли

забони илмӣи байналхалкиро иҷро мекард. Аз дигар тараф, бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Илова бар ин, забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт.

Дар асрҳои IX – X илмҳои риёзиёт, нучум, химия, ботаника, тиб, география, таърих, фалсафа, маъданишиносӣ ва ғайра инкишоф ёфта буданд. Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд. Бинобар ин мо фақат доир ба бар-ҷастатарин олимони ин давра маълумот медиҳем.

Муҳаммад ибни Мусо Алхоразмӣ (780 – 850) яке аз бузургтарин олимони буд. Вай аз ҷавонӣ барои аз худ намудани илмҳои замонаш мекӯшид ва барои пурратар аз худ намудани дониш ба Ҳиндустон ва баъдтар ба Бағдод меравад. Дар ин шаҳр ба Академияи улуми «Байтулҳикмат» («Кӯхи хирад») дохил шуда, корҳои тадқиқотӣ ва илмиашро давом медиҳад. Дар ин Академия бисёр олимони замон ба корҳои илмӣ машғул буданд. Алхоразмӣ дар мамлакатҳои хилофат асосгузори илми риёзиёт доништа шудааст. Доир ба илмҳои арифметика, алгебра, ситорашиносӣ, география, таърих, мусиқӣ асарҳои иншо намудааст. Алхоразмӣ асосгузори илми алҷабр (Алгебра) мебошад.

Мутафаккири дигари барҷаста **Абӯнасири Форобӣ (870 – 950)** буд, ки дар деҳаи Фороби қадимаю баъдтар номи Утрорро гирифта, дар оилаи сарҳанги турк таваллуд ёфтааст. Форобӣ мактаби ибтидоиро дар зодгоҳаш бо забони сугдӣ ва форсии дарӣ хатм намуда, баъдтар ба Самарқанду Бухоро рафта, таҳсилро давом додааст. Сипас ба як қатор шаҳрҳои Эрон сафар карда, баъдтар ба Димишк рафта, илм омӯхтааст.

Форобӣ забонҳои арабӣ, юнонӣ ва латиниро азбар карда, асарҳои таълиф намудааст. Фалсафаи Юнони Қадимро аз худ намуда, онро дар байни мардуми Шарқи Наздик паҳн кардааст. Ҳангоми дар Бағдод зистанаш боре ба Осиёи Марказӣ омада, бо хоҳиши амири Сомонӣ асари «Таълими сонӣ»-ро навиштааст. Форобӣ дар ҷабҳаи риёзиёт, фалсафа, мантиқ, илми ахлоқ, физика, табиатшиносӣ соҳиби шӯҳрат шуда буд. Оид ба ин илмҳо асарҳои эҷод намудааст. Вай боз

мутрибу бастакор, шоир, забоншинос, устои асбобҳои мусиқӣ ва назариётчи он буд. Доир ба ин илмҳо рисолаҳо таълиф намудааст. Форобӣ соли 950 дар Димишқ вафот кардааст.

Энсиклопедисти дигари сарзамини Осиёи Марказӣ, ки дар Шарқ ва Ғарб машҳур гардидааст, зодаи Хоразм **Абӯрайҳони Берунӣ (973 – 1051)** мебошад. Фаъолияти ин энсиклопедист дар замони Сомониён оғоз ёфтааст.

Дар Хоразми асрҳои X – XI олимони машҳури ҳамон давра гирд омада буданд ва дар байни онҳо Абӯрайҳони Берунӣ фарқ мекард. Дар солҳои ҳукмронии Маъмуни II (1009 – 1017) дар пойтахти Хоразм шаҳри Урганҷ «Академияи Маъмун» кушода шуд, ки олимони соҳаҳои гуногунро муттаҳид менамуд. Дар ин академия Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ мақоми хосае доштанд. Аммо воқеаҳои сиёсӣ ва тохтутозҳои Ғазнавиён рӯзгорро талх мегардонданд ва Абӯрайҳони Берунӣ маҷбуран Хоразмро се маротиба тарк намудааст.

Соли 1017 ӯро зӯран ба назди Султон Маҳмуд бурданд. Новобаста ба ҳамаи ин ноқомӣҳо ӯ асарҳои машҳураш, ба монанди «Осор-ул-боқия», «Китоби таҳдид...» ва ғайраро офарид. Вай дар юришҳои Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон ӯро ҳамроҳӣ карда, бо маданияти мардуми он шинос шуд, забони санскрит (забони қадими ҳиндӣ)-ро омӯхт ва аз он забон ба забони арабӣ асарҳои оид ба риёзиёт, нучум ва фалсафаи ҳиндиро тарҷума кард.

Мувофиқи ривоятҳо Абӯрайҳони Берунӣ тамоми ҳаёти худро барои омӯхтани илм сарф кардааст. Танҳо дар чашми Наврӯз (иди соли нав–21 март) ва Мехргон (иди ҳосилғундорӣ – 21 сентябр) ба кори илмӣ машғул намешудааст. Берунӣ тахминан 150 асар эҷод кардааст, ки то замони мо ҳамагӣ 40-тоаш расидаанд. Вай пеш аз ҳама мунаҷҷим буд ва асарҳои асосиаш «Қонуни Масъудӣ» (иборат аз 11 китоб) ба ин соҳа бахшида шудааст. Абӯрайҳони Берунӣ риёзиётшиноси машҳур буд. Бисёр асарҳоиаш ба геология, физика, химия, биология, таърих, этнография ва фалсафа бахшида шудаанд. Асарҳои ӯ оид ба таъриху чашми сугдиён, хоразмиёни қадим, юнониён, яҳудиён, дигар халқҳои Осиёи Марказӣ сарчашмаҳои бехтарин ҳисоб меёбанд.

Абӯалӣ ибни Сино, Абӯнастри Форобӣ ва Абӯрайҳони Берунӣ бо шоҳасарҳояшон на танҳо дар байни мардуми худ, яъне халқҳои форсизабон, балки дар байни халқҳои Шарқи муслмон ва дигар халқҳои ҷаҳон машҳур гардидаанд. Фаъолияти илмии онҳо дар замони Сомониён оғоз ёфта, минбаъд ба дараҷаи баланд расидааст. Ба ҷуз онҳо боз бисёр олимони дар соҳаҳои илмҳои гуногун сахм гузоштаанд.

Инқишофи илми тиб. Дар замони Сомониён дар соҳаи илми тиб ва табобати касалон пешравии назаррас дида мешаванд. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Хучанд ва ғайра аллакай муассисаҳои илмиву китобхонаҳои тиббӣ доштанд. Олимони шинохтаи замон, ба монанди Абӯбакри Розӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Алии Табарӣ ва дигарон оид ба илми тиб асарҳо офарида буданд. Олими забардаст **Абӯбакри Розӣ (865 – 925)** дар даври Сомониён умр ба сар бурда, асари қадимтарини соҳаи тиб «Китоб-ул-ҷадарӣ ва-л ҳасба»-ро иншо намудааст.

Дар он аз хусуси касалиҳои нағзак ва сурхча сухан меравад ва роҳҳои муолиҷаи онҳоро нишон додааст. Баъдтар ӯ асарҳои машҳураш «Китоб-ут-тибб-ил-Мансурӣ» ва «Китоб-ул-ҳавӣ»-ро навишт. Ин асарҳои безавол шӯҳрати ӯро дучанд намуданд.

Олими дигари овозадори соҳаи тиб **Абӯбакр Рабии Бухорӣ** мебошад. Вай дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо ба муолиҷаи касалиҳои рӯҳӣ саруқор доштааст. Ӯ асари «Китобу хидоят-ил-мутаъаллимин»-ро таълиф намудааст, ки дар он таҷрибаи сисолашро гирд овардааст. Китоб ба забони тоҷикӣ иншо гардидаст ва қадимтарин китоби соҳаи тиб ҳисоб меёбад. Абӯбакри Бухорӣ боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байни онҳо «Китоби набз» шӯҳрати зиёд дошт. Вай чун дорусоз ном бароварда буд. Дастгоҳи ихтироъкардаи ӯро барои додани хӯрок ба касалиҳои савдой истифода мебарданд.

Дар асри X олими дигари соҳаи тиб **Ҳаким Майсарӣ** буд. Ӯ бисёр асарҳо навиштааст, вале то рӯзҳои мо фақат рисолаи «Донишнома»-и вай расидаасту халос. Аксарияти асарҳояшро бо забони модарӣ – тоҷикӣ таълиф намудааст. Дар рисола роҳҳои табобати бисёр касалиҳо нишон дода шудаанд.

Дар аҳди Сомониён олимони шинохтаи соҳаи тиб бисёр буданд ва **Абӯмансур Муваффақ Ҳиравӣ** яке аз онҳо буд. Ӯ асари машҳури худ «Маълумоти асосӣ дар бораи хусусиятҳои ҳақиқии доруҳо»-ро бо забони тоҷикӣ иншо намудааст. Умуман дар соҳаи тиб пешравҳои назаррас дида мешаванд ва ҳамин буд, ки олими бузургтарини ин соҳа Абӯалӣ ибни Сино дар ҳамин замина зиндагӣ карда, асарҳои оламшумулашро офаридааст.

Абӯалӣ ибни Сино – энциклопедисти бузурги тоҷик соли 980 дар деҳаи Афшанаи назди Бухоро дар оилаи амалдори Сомонӣ ба дунё омадааст. Вай маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, дар Бухоро илмҳои гуногуни замонашро омӯхтааст. Чунон ки худаш мегӯяд, дар синни 18-солагӣ ҳамаи илмҳои замонашро азбар намудааст. Шӯҳрати Абӯалӣ ибни Сино махсусан баъди муолиҷаи амири Сомонӣ Нӯҳи II ибни Мансур меафзояд. Ӯ ба ҳамин сабаб ба китобхонаи бойи Сомониён роҳ меёбад, ки ин барои фаъолияти минбаъдаи илмиаш аҳамияти бузург дошт. Аммо давлати Сомониён ба ҳучуми сулолаҳои Қарахониёну Ғазнавиён гирифтور мешавад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ Синоро ба дарбораш даъват намуд, вале Сино ин даъватро қабул накард. Ӯ ба Хоразм ва аз он ҷо ба шаҳрҳои Абевард, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфакон рафта паноҳ мебарад. Гарчанде ин солҳо солҳои ҳичрату саргардонӣ буданд, ӯ асарҳои зиёде таълиф намудааст. Абӯалӣ ибни Сино дар илмҳои тиб, фалсафа, мантиқ, ахлоқ, риёзиёт, химия, ботаника, забоншиносӣ, мусиқӣ ва ғайра шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст.

Вай шоири забардаст ҳам буд.

Бо вучуди он ки ҳаёти Сино то охири умраш дар муҳити нотинҷ, гуруснагӣ, чангҳои шадиди байни ҳокимон ва игвою тӯҳмати ҷаҳолатпарастону мансабталашон гузашт, ӯ асарҳои офаридааст, ки дар тамоми ҷаҳон машҳур гаштаанд.

Адаби асарҳоиаш ба 400 мерасад. Ҳамаи кулфату носозиҳои замон боиси аз даст додани саломатиаш гардид ва ӯ дар синни 57-солагӣ, соли 1037 дар шаҳри Ҳамадон аз дунё ҷашм пӯшид. Мазори ӯ дар ҳамон ҷост ва ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Шоҳасари ӯ «Ал-қонун» дар ҷаҳон маълуми машҳур аст. Ин асар борҳо дар Европа ва Шарқ ба забонҳои гуногун тарҷума шудааст. Баъди он ки дастгоҳи китобчопкунӣ (солҳои 40 асри XV) ихтироъ гардид, китоби дуҷуми ҷопии ин дастгоҳ «Ал-қонун» буд.

Талабгори ин китоб чунон бисёр буданд, ки танҳо дар сӣ соли аввали асри XV «Ал-қонун» 16 маротиба ба забони лотинӣ ва як бор бо забони яҳудӣ нашр шудааст. Мутахассисон, толибилмони дорулфунунҳо, табибон илми тибро аз рӯи «Ал-қонун» меомӯхтанд. Ин асари ҷовидонӣ дар зарфи шаш аср китоби рӯимизии тамоми табибони рӯи дунё ҳисоб меёфт ва то ҳол аҳамияташро гум накардааст. Абӯалӣ ибни Сино қариб бист соли умрашро ба таълифи ин китоб бахшидааст. Ба ҷуз ин китоб боз бист китоби дигар оид ба соҳаи тиб навиштааст.

Ӯ оид ба фалсафа, мантиқ, луғат, ситорашиносӣ, мусиқӣ, адабиёт ва соҳаҳои дигар низ асарҳо офаридааст. Доир ба фалсафа ва мантиқ асарҳои барҷастаи бисёрҷилдаи «Шифо» ва «Наҷот», «Донишнома» ва якҷанд рисолаҳои дигар навиштааст. Асари машҳураш «Донишнома» ба забони тоҷикӣ навишта шудааст.

Аз «Пири ҳақимони машриқзамин»-и Сотим Улугзода

...Пас Абӯалӣ худомӯзиро пеш гирифт. «Ба мутолиаи китоб пешин худ машғул шудам, – мегӯяд ӯ, – ва шарҳу тафсири фаровонеро мутолаа намудам, то борикиҳои фанни мантикро фаро гирифтам». Ҳандасаро ҳам Абӯалӣ пешин Нотилӣ ибтидо кард, лекин Нотилӣ баъди ба шогирди худ омӯзондани панҷ-шаш шакл (теорем) аз таълими ин фан даст кашид ва Абӯалиро фармуд, ки ин фанро худаш мустақилона омӯхта, шаклҳоро ҳал кунад ба вай нишон диҳад. Аммо «чӣ бисёр шаклҳое, ки, – мегӯяд Ибни Сино, – Нотилӣ то он замон ба онҳо бар нахӯрда буд ва ман ҳангоми нишон додани ҳалли онҳо ба ӯ меомӯхтам». Ба ин равиш шогирд кам-кам ба устод табдил меёфт...

...Соли 996 ё 997 милодӣ буд. Абӯалӣ 16 ё 17-сола буд, дар ҳамин синну сол ӯ чун табиби ҳозик шӯҳрат ёфта будааст, вагарна муолиҷони подшоҳ, ки албатта номдортарини табибони мамлакат буданд, ба машварати ӯ мӯхтоҷ, ба даъваташ мачбур намешуданд. Ин як ҳодисаи хориқуллода (фавқуллода) ва шояд ягона воқеаест дар таърихи тиб, ки ҷавони 16–17-сола дар илми тиб муқаддами ҳамкасбони худ гардида бошад. Дар ҳақиқат, аз ширкат кардани ӯ дар муолиҷа амир шифо меёбад.

Абӯалӣ ибни Сино барои истифода аз китобхонаи салтанатӣ иҷозат меиҷада, амир иҷозат медиҳад.

Он чӣ Абӯалӣ ибни Сино дар ин китобхона дид, ӯро дар ҳайрат афканд ва ӯ ҳамчун касе, ки ганҷи шайгон ёфта бошад, ниҳоят шод шуд...

Олими ҷавон ниҳоят пуркор ва сермахсул буд, метавонист дар як шабонарӯз 30-40 ва ҳатто то 50 саҳифа нависад...

Дигар аз хусусиятҳои Шайхурраис ҳофизан беназири ӯст. Олим дар воқеъ ҳофизан мӯъҷизасосе дошт, ки муосиронаш аз он дар ҳайрат буданд ва мо ҳам имрӯз дар ҳайратем. Дар ин ҷо суоле пеш меояд, ки чӣ гуна мумкин аст одамон чунин ҳофизан мӯъҷизасосе дошта бошад? Оё чунин ҳофиза модарзодист, атои табиат аст ва ба якто-нимто одамон, ё ки ҳосили тарбияи махсус? Маълум аст, ки қувваи ҳофиза ҳосияти майна мебошад ва майна бо чунин ҳосияташ ба ҳар як инсон мӯътадилтаваллуд ва соҳибӣ ақлу ҳуши солим «атон табиат» аст. Ин қувва чунон қобилияти таракки дорад, ки гоҳҳо ба дараҷаи ҳайратангез мерасад. Ба чӣ тарик? Фақат ба тарикӣ машқ, ҳофизаро машқ медиҳанд. Машқи доимӣ ва мунтазам рафта-рафта «мӯъҷизаҳо» ба зухур меоварад. Абӯалӣ машқи ҳофизаашро, чунон ки тарҷуман ҳолаш гувоҳӣ медиҳад, аз кӯдакӣ сар кардааст: аз афташ ӯ аксаран чизҳои хондаашро ба воситаи такрор ёд карда мегирифтааст.

Қуръонро дар шашсолагии ёд кард. Устод Айни, ки пурқувват буд, боре гуфта буд, ки ба тараккии қувваи ҳофизан ӯ ҳифзи Қуръон ва шеъри бисёр мадад кард. Ибни Сино дар давраи адабиётмузӣ худ, ба гумон назму насри бисёри арабӣ ва тоҷикиро ҳифз намудааст. Ғайр аз «Мофавқуттабиа» дигар китобҳои илмӣ, фалсафа, тиббиёро ҳам аз ёд карда бошад...

Химия ва география. Ин соҳаҳои илм дар давраи Сомониён хеле пеш рафтанд. Муваффақиятҳои дар истихроҷи канданиҳои фойданок, истехсоли рангҳои гуногун, шиша, қоғаз, даббоғии пӯст ба даст оварда бо илми химия саҳт алоқаманд буданд. Дар асрҳои IX – X як қатор олимони барҷастаи соҳаи химия хизмати бузург кардаанд.

Олими забардасти соҳаи химия **Ҷобир ибни Хайён (721 – 815)** дар шаҳри Тӯс аз оилаи дорусоз таваллуд ёфтааст. Вай закии форсу тоҷик буда, дар асоси мутолиаи асарҳои машҳури олимони дунёи қадими Юнону Рим ва Осиёи Марказиву Хуросон оид ба бисёр фанҳо, аз ҷумла химия, тиб, ситорашиносӣ, риёзиёт, фалсафа, корҳои ҳарбӣ ва ғайра асарҳои бисёр аз худ боқӣ гузоштааст. Ӯ бештар аз 500 асар эҷод намудааст, ки 85-тоаш то давраи мо расидаанд. Гарчанд дар соҳаҳои гуногуни илм асарҳои зиёд таълиф карда бошад ҳам, бештар бо химия машғул будааст. Оид ба илми химия чунин асарҳо офаридааст: «Ҳафтод китоб», «Китоби тарозу», «Китоби шафқат» ва ғайра. Ин асарҳо дар Шарқ ва Ғарби асримиёнагӣ бағоят машҳур буданд. Муаллиф оид ба истехсолу тайёр кардани матоҳо

ва пӯст, локҳо барои сарутани обногузар ва ғайра корҳои зиёдеро анҷом додааст.

Ҷобир дар Ғарб бо номи Гебер машҳур аст. Бисёр олимони химия дар Шарқу Ғарб ӯро устоди худ меҳисобанд.

Дар боло Абӯбақри Розӣ ҳамчун олими шинохтаи соҳаи тиб ёдовар шуд. Ба зами ин вай ҳамчун олими шинохтаи химия низ ном бароварда буд. Оид ба фанни химия рисолаҳо навиштааст.

Дар аҳди Сомониён ва пеш аз онҳо бисёр олимони соҳаи география асарҳо офаридаанд. Яке аз онҳо **Ҳафс ибни Мансури Марвазӣ** буд, ки дар дарбори ҳокими Хуросон муншӣ буд. Ӯ асари машҳури «Китоб аз боби хирочи Хуросон»-ро навиштааст.

Географиядони дигар **Аҳмад Муҳаммад ибни Тойиб** ҳарчанд нависанда бошад ҳам, ба илмҳои дақиқ майли зиёд доштааст ва оид ба география китобҳои «Ал-боби баҳрҳо, обҳо ва кӯҳҳо» ва «Ал-масолик ва-л мамолик»-ро таълиф намудааст. Дар асари охиринаш дар бораи роҳҳо, музофотҳо, дарёҳо, шаҳрҳо ва ғайра маълумот медиҳад.

Олими бузурги географиядон **Абӯабдуллоҳ Муҳаммад Ҷайҳонӣ** солҳои 914 – 922 вазифаи вазири давлати Сомониёнро адо мекард. Ӯ дар соҳаи фалсафа, нучум ва география хизмати босазое дорад.

Чунон ки муосирон навиштаанд, ӯ аз хусуси география асари пурқимате иншо намудааст, вале то замони мо нарасидааст. Бино ба гуфтаи олимони географ аз асари Ҷайҳонӣ бисёр олимон, аз ҷумла Абӯрайҳони Берунӣ ҳам баҳра бурдаанд. Асар дар бораи шаҳрҳо, кӯҳхову водихо, ҷулу баландихо, роҳҳои тиҷорати Шарқу Ғарб, Ҷанубу Шимол, мардуми гуногун маълумот медиҳад. Бисёр олимон аз ӯ кӯмак дидаанд. Бо ёрии ӯ Абӯ Дулаф ба Тибет, Чин, Ҳиндустон сафар карда, маълумот гирд овардааст. Дар асри X географӣ номаълуме бо забони тоҷикӣ китоби «Сарҳади олам аз Шарқ ба Ғарб»-ро навиштааст. Ӯ ба ҷуз маълумотҳои географӣ, иқтисодӣ, таърихӣ Осӣи Марказӣ дар бораи дигар мамлакатҳо низ ахбори пурқимат медиҳад. Ин асар барои омӯзиши таъриху география ва иқтисодиёти нимаи дуюми асри X Давлати Сомониён сарчашмаи бехтарин ҳисоб меёбад.

Илмҳои ҷамъиятшиносӣ. Дар замони Сомониён як зумра муаррихон, адабиётшиносон ба камол расида, аз худ асарҳои пурқимат боқӣ гузоштаанд. Мо дар ин ҷо чанде аз онҳоро номбар мекунем. Бузургтарини онҳо **Абӯбакри Наршахист (899 – 959)**, ки дар деҳаи Наршахи назди Бухоро ба дунё омада, дар дарбори Сомониён вазифаи сармуншӣ (саркотиб)-ро ба зимма доштааст. Солҳои 943 – 944 асари машҳури худ «Таърихи Бухоро» ё «Таърихи Наршахӣ»-ро ба забони арабӣ таълиф намудааст. Асар асосан онд ба ҳукмронии оли Сомониён, шаҳри Бухоро, ноҳияҳои атрофи он, биноҳои ҳокимони Бухоро, тавсифи Ҷӯи Муълиён, роҳҳои андозу хироҷ ситонидан, паҳн гаштани дини ислом ва ғайра маълумот медиҳад. Ин шоҳасар соли 1128 аз тарафи адиб ва муаррих Абӯнаصري Қубовӣ ба тоҷикӣ гардонда шудааст. Нусхаҳои алоҳидаи он то замони мо расидаанд.

Асари дигари машҳури таърихӣ «Таърихи Табарӣ» аст. Ин асар ба қалами **Абӯҷаъфар Табарӣ** тааллуқ дорад. Муаллиф солҳои 838 – 923 ҳаёт ба сар бурда, асари безаволи худро бо забони арабӣ ишро кардааст. Он аз 13 ҷилд иборат буда, бисёр воқеаҳои таърихии Арабу Аҷам ва халқҳои ҳамҷаворро тасвир намудааст. Аз хусуси иқтисодиёт, лашкаркашиҳои арабҳо ба Мовароуннаҳр ва қорномаҳои диловаронаи мардуми ин сарзамин маълумот медиҳад.

Китобро соли 963 вазирани хирадманду сиёсатмадори Сомониён Абӯалии Балъамӣ ба забони тоҷикӣ гардонда, ба он «Таърихи Табарӣ» ном мегузорад. Абӯалии Балъамӣ писари вазирани шӯҳратманди давлати Сомониён ва ҳомии Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ Абулфазли Балъамӣ буд. Абӯалии Балъамӣ дар давраи салтанати ду амири Сомониён Абдумалик ибни Нӯҳ (954 – 961) ва Мансур ибни Нӯҳ (961 – 976) вазифаи вазираниро ба ӯҳда доштааст.

Ӯ хангоми тарҷума ба он бобҳои нав илова кардааст ва ҳаҷми он ба 15 ҷилд расидааст. Асар минбаъд ба бисёр забонҳои Шарқ ва Европа тарҷума шудааст.

Табарӣ таърихи дунёро аз замони офарида шуданаш то даҳсолаи дуввуми асри X навиштааст.

Муаррих **Абӯабдулло Муҳаммад** таърихи сулолаи Саффорӣро навиштааст. Яке аз муаррихони намоёни ин давра **Абӯмуҳаммад Абдуллоҳи Диноварӣ (828 – 889)** буд, ки

дар таърих бо номи Ибни Қутайба шинохта шудааст. Вай ҳамчун нависанда ва маорифпарвари замон машхур аст. Асари барҷастаи ӯ «Сарчашмаҳои ахбор» ном дорад. Ин асар аз 10 ҷилд иборат буда, оид ба ҷангҳо, тарзи давлатдорӣ, соҳаҳои гуногуни илм, дӯстӣ, хислатҳои хубиву бадии инсон маълумот медиҳад. Ибни Қутайба боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байнашон «Санъати нависандагӣ» нақши бузург дорад.

Муаррихи намоёни дигари асри X **Аҳмад ибни Сулаймони Бухорӣ** мебошад, ки таърихи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро ба қалам додааст.

Абӯбакр Муҳаммади Хоразмӣ (вафоташ соли 993) дар соҳаи илми таърих ва адабиётшиносӣ хизмати босазое кардааст.

Дар солҳои 910 – 1009 муаррих, файласуф, мусиқишинос **Абӯабдуллоҳ Муҳаммади Хоразмӣ** умр ба сар бурдааст. Вай дар зодгоҳаш Балх ва сонитар Нишопур таълим гирифтааст. Бо даъвати вазири Сомониён Убайдуллоҳи Утбӣ ба дарбор омада, ба фаъолияти илмӣ машғул мешавад. Дар асари энциклопедияш «Калиди илмҳо», ки 15 ҷобро дар бар мегирад, аз хусуси таърих, ҳуқуқ, грамматика, тиб, химия ва ғайра нақл мекунад. Дар ин асари бузург боз бисёр масъалаҳои дигар, аз ҷумла масъалаҳои андоз, истифодаи об, иқтисодиёт баён гардидаанд. Ин асар ба номи «Қомус»-и Хоразмӣ низ машхур аст. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ ба Хоразм меравад ва дар он ҷо таҳаллуси «Хоразмӣ»-ро ба худ мегирад.

Дар аҳди Сомониён бисёр олимони забоншиносу адабиётшинос ба камол расида, асарҳо офаридаанд. Қосими Ҳиравӣ, Ҷаъфари Марвазӣ, Муҳаммад Абӯбакри Хоразмӣ, Исҳоқи Форобӣ ва бисёр дигарон аз ҷумлаи онҳоанд.

Савол ва ҷупориш

1. Дар замони Сомониён кадом илмҳо бештар тараққӣ карда буданд? Олимони бузургтаринро номбар кунед.
2. Абӯнаصري Форобӣ кӣ буд?
3. Дар бораи Абӯрайҳони Берунӣ чӣ медонед?
4. Оид ба илми тиб ва олимони ин соҳа ҳикоя кунед.
5. Дар бораи энциклопедисти тоҷик Абӯалӣ ибни Сино ҳикоя кунед.

6. Кадом асарҳои ӯро медонед ва дар Европа кадом асарҳояш машҳур гардида буданд?
7. Оид ба химия ва география чӣ медонед? Олимони машҳури ин соҳаро ном гиред ва тавсиф кунед.
8. Дар бораи муаррихони машҳур Абӯбакри Наршаҳӣ, Абӯҷаъфар Табарӣ ва Ибни Қутайба чӣ медонед?
9. Номи асарҳои ин муаррихонро гуфта диҳед.

Аз «Таърихи Наршаҳӣ»

«Бухороро коргоҳе будааст, миёни Ҳисор ва Шахристон, наздикии масҷиди Чомеъ ва дар ӯ бисот (гилем, палос ва ғайра) ва шодравонҳо (сарпарда, хайма ва ғайра) бофтандӣ ва болишҳо ва мусаллиҳои (чойнамоз) финдиқӣ рост ва дуруст карданд. Аз ҷиҳати халифа аз Бағдод омили (коркун) алоҳида биёмадӣ ва он чӣ хирочи Бухоро сарф шуд. Боз чунон шуд, ки ин коргоҳ муаттал (аз истифода монда) монд ва он мардумоне, ки ин саноат мекарданд, пароканда шуданд. Андар шаҳри Бухоро устодони муайян буданд дар ин шугро. Аз вилоятҳо бозургонон (савдогар, тоҷир) биёмаданд. Чунон ки мардуми зандоначӣ (номи карбос, ки дар деҳаи Занданечи назди Бухоро бофта мешуд) карбос мебуданд ва аз он ҷо чомаҳо сохта бурдандӣ, то ба Шом ва Миср ва шаҳрҳои Рум бурдандӣ. Аҷаб ин буд, ки аҳли ин саноат ба Хуросон рафтанд, баъзе олати ин шугл ва он чомаҳо бофтанд. Бад-он обу тоб наёмадӣ. Ҳеч подшоҳу амир ва раису саҳибмансаб набудӣ, ки вайро аз он чома набудӣ. Вай сурху сафед ва сабз буд ва баъзеро мураккаб (таркибёфта) карданд ва онро алоча хонданд. Ва имрӯз зандоначӣ аз он чома маъруфтар аст ба ҳамаи вилоятҳо...

Зикри фатҳи Бухоро ва ислом зоҳир шудан

...Охир лашкари ислом Бухороро фатҳ карданд, ҳар боре аҳли Бухоро мусулмон шудандӣ ва чун бозгаштанӣ ридат овардандӣ. Қутайба ибни Муслим баъд аз ҳарби Убайди Зиёд ва Саид ибни Усмон се бор эшонро мусулмон карда буд. Боз риддат оварда кофир шуда буданд, ин бори чаҳорум Қутайба ҳарб карда, шаҳро бигирифт ва баъд аз ранҷи бисёр ислом ошкоро кард ва мусулмонӣ андар дили эшон биншонд ва ба ҳар тарик қор бар эшон саҳт кард ва эшон ислом пазируфтанд (қабул карданд), ба зоҳир лайкан, ба ботин бутпарастӣ мекарданд. Қутайба чунон савоб дид, ки аҳли Бухороро фармуд то як нима аз хонаи худҳо ва манзилҳои худҳо ба араб доданд, то араб бо эшон маҳмуд (писандида) бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд то ба зарурат мусулмон шаванд. Бад-ин тарик мусулмонӣ ошкоро шуд ва аҳкоми шариат бар эшон лозим гардонид ва масҷидҳо бино карданд ва осори куфр дар расми ғабрӣ (пайрави дини зардуштӣ) бардошт ва ҷаҳди азим мекард ҳар ки дар аҳкоми шариат тақсир кардӣ укубат мекард ва масҷиди Чомеъ бино кард ва мардумонро фармуд, то намози одина (рӯзи ҷумъа) оварданд ва аҳли Бухороро мусулмони комил гардонид, иззати таоло савоби ин хайр захираи ӯ кунонд.

§ 15. МЕЪМОРӢ ВА САНЪАТИ ОРОИШ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз сарчашмаҳои ҳаттӣ равшан мегардад, ки дар давраи ҳукмронии Сомониён бинову қасрҳои зиёде бунёд гардидаанд, аммо то замони мо каме аз онҳо боқӣ мондаанд. Шумораи қушқу иморатҳо, сарою дуқонҳо, масҷиду мадрасаҳо ва мақбараҳо дар аҳди Сомониён афзуданд. Сохтмони биноҳои асрҳои IX – X бо санъати меъмории замони пешин робитаи зич дошт. Дар сохтмон бештар гил, поҳса, хишти хом, чӯб ба қор бурда мешуд. Дар ҳамин замон хишти пухта дар сохтмон роҳ ёфт. Биноҳои бошукӯҳ пурра аз хишти пухта сохта мешуданд, ки қомебиҳои бузурге буд дар сохтмон.

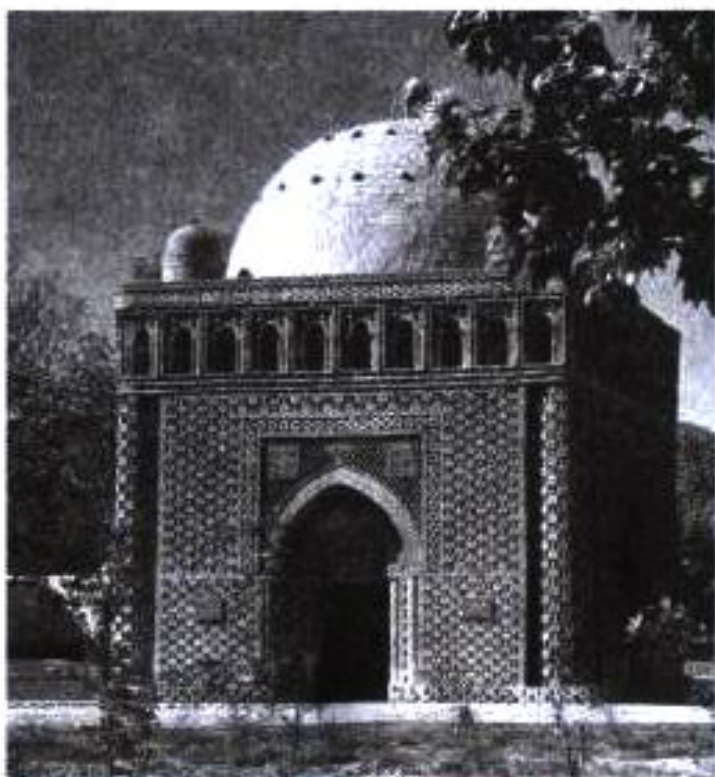
Яке аз чунин сохтмонҳои нодири Осиёи Марказӣ мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро мебошад, ки дар охири асри IX ва ибтидои асри X бино ёфтааст. Меъморони ин мақбара анъанаҳои беҳтарини санъати давраи Сомониён ва замони пешинро истифода бурдаанд. Зоҳиран мақбара шакли мураккаб надорад. Он як иншооти мукаабшаклест, ки болояш бо гунбаз пӯшида шудааст. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқии девор, зебу ороиши беруни бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни ҷидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун ҷидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст. Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Исмоили Сомонӣ ҳаст, дар санъати меъмории қадимтари суғд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Мақбараи Исмоили Сомонӣ гӯё мучассамаи раванқу ривочи санъати ҷандинасраи меъморӣ буда, тамоми қомебиҳои онро дар бар гирифтааст.

Мақбараи намояндаи охирини Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир низ ҷолиби диққат аст. Мақбара дар наздикии деҳаи Остонабобои шаҳраи Каркӣ (Туркменистони имрӯза) тахминан соли 1005 бино ёфтааст. Дар байни мардум бо номи мақбараи Аламбардор ё Аламдор машҳур аст. Ин мақбара ҳам аз хишти пухта сохта шуда, ҷиниши хишт хеле назаррабо ва мӯхташам аст.

Мақбараи дигаре, ки то имрӯз нигоҳ дошта шудааст, мақбараи Арабато (977 – 978) мебошад. Ин мақбара дар деҳаи Тим (дар Каттакӯрғон, 60 километр дуртар аз нишебии кӯҳҳои Зирабулок, Ўзбекистони имрӯза) воқеъ гаштааст. Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале факат як даромадгоҳ дорад. Тарафи даромадгоҳ пештоки баланди мӯхташам дорад, ки бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан, ҳам ганҷкорӣ, ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши исломӣ ва ғайра истифода шудааст. Умуман дар сохту нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои меъмории қадимии сугдиро дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI – XII равшан муҷассам мегарданд.

Дар замони Сомониён боз мақбараҳои зиёде, аз ҷумла мақбараи Ҳоҷа Нақшрон дар наздикии ноҳияи Узунӣ вилояти Сурхандарё ва ғайра сохта шудаанд. Ҳамаи ин мақбараҳо ёдгориҳои меъмориву таърихӣ буда, дар сарзамини Осиёи Марказӣ аз асри IX инҷониб бино ёфтаанд ва ҳар кадоми онҳо бо санъати баланди меъмориву

Мақбараи Исмоили Сомонӣ.
Бухоро. Асри X.

бинокории худ бинандаро ба ҳайрат меоваранд. Ҳамаи онҳо маҳсули дасти меъморон, бинокорон, хаттотон, қошиқорон, қандақорон ва наққошон мебошанд.

Дар асрҳои IX – X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон намуди ҳавлиҳои феодалони қалон тағйир ёфт, ки онҳо бештар дар шаҳрҳои қалони обод (Бухоро, Самарқанд, Мавр ва ғайра) сохта мешуданд. Чунон ки дида мешавад, дар ин асрҳо бинокорони тоҷик услуби меъмории аҷлоди худ – суғдиён, бохтариён ва дигарҳоро хеле бо маҳорат истифода бурдаанд. Дар сохтмони биноҳо ва қушқҳои мӯхташами феодалон ба қандақорӣ, нақшу ниғор ва ороиши онҳо аҳамияти қалон дода мешуд.

Ҳунарҳои бадеӣ (санъати амалӣ). Дар солҳои мавҷудияти давлати Сомониён дигар соҳаҳои ҳунари бадеӣ, аз ҷумла оро додани зарфҳои сафолӣ, рангу бор ва нақшу ниғори матоъ, қолинҳо, санъати хаттотӣ ва ғайра, ки пеш буданд, инкишоф ёфтанд ва боз ҳунарҳои нав ба миён омаданд. Чи тавре ки қайд шуд, ҳунари сир додани зарфҳо дар асри VIII ибтидо гирифта буд, вале дар асрҳои IX – X усулҳои сир додани маснуоти гилӣ бағоят тараққӣ кард, ки ин ба пешрабии санъати нақшу ниғори зарфҳои сафолӣ сирдор шароит фароҳам овард. Намунаҳои зиёди ин санъат, аз қабилӣ қоса, табақ, қӯза ва ғайра то замони мо омада расидаанд ва аксарияташон барои намоиш дар музейҳо ҷой гирифтаанд. Зарфҳои сафолӣ дар асрҳои IX – X

Макбаран Муинтасири Сомонӣ.

тайёркарда гуногун буданд. Талаботи мардум ба чунин зарфҳои рӯз то рӯз меафзуд. Дар зарфҳои рӯзгор – пиёлаву косаву табак бо хати зебову хоно чунин навиштаҷотхоро мебинем: «Хайроти баракат ба соҳиби ин чиз», «Ош шавад», «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони химмату давлат аст» ва ғайра.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳои нақши оддӣ исломӣ, яъне тасвири печдарпечи шаклҳои хандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири маҳлуқот, масалан, тасвири мурғон низ ба назар мерасад.

Дигар навъи нақш рангубори мрамурӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро ба ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча меомоланд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо мешуд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшо низ қор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мрамурӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Қои харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои хандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Мардуми тоҷик дар давраи давлатдорӣ худ, яъне замони Сомониён муваффақиятҳои аҷодӣ пешинашонро ривож дода, дар айни ҳол қомебиҳои дигар халқҳои ҳамсояро

Табакҳои сирдори асрҳои IX–X. Самарқанд.

истиқода бурда, ба онҳо навигариро зам менамуданд. Ҳунарҳои бадеӣ дар иқтисодиёти Мовароуннаҳру Хуросон нақши бузург бозидаанд. Ин ҳунарҳо чунон афзуданд, ки дар асри IX – X дигар ҳоҷати аз дигар давлатҳо овардани ҳунармандон набуд.

Ҳунарҳои бофандагӣ, қуллоӣ, сир додани зарфҳои сафолӣ, нақшу ниғори матоъҳои гуногун ва ғайра ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расида

буданд. Дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Кеш ва дигар шаҳрҳо матоъҳои ҳархела тайёр карда мешуд. Мувофиқи маълумоти муаррих Абӯбакри Наршаҳӣ дар Бухоро бо номи «Байт-ут-тироз» корхонаи калони бофандагӣ кор мекард, ки устоҳо ба ғайр аз матоъ боз қолинҳои гуногун истехсол менамуданд. Маҳсулоти онро ба бисёр мамлакатҳову шаҳрҳо ба савдо мебурданд. Матоъҳои дар Самарқанд тайёршуда, аз ҷумла симгун, зарбофт, кимхоб ва матоъҳои абрешимӣ ном бароварда буданд. Дар ҳамин давра роҳҳои аз катон (суфи канабӣ) тайёр кардани газвори хушсифат ба вучуд оварда шуд.

Маснуоти шишагӣ, заргарӣ низ бо санъати баланд зебу зинат дода мешуданд ва харидорони онҳо хеле зиёд буданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи таракқиёти бинокориву меъмории давраи Сомониён ҳикоя кунед.
2. Бинокорон ва меъморон кадом масолеҳи бинокориро истифода мебурданд?.
3. Оид ба макбараи Исмоили Сомонӣ ва дигар макбараҳо чӣ медонед?
4. Дар бораи сир додани зарфҳо ҳикоя кунед ва кадом навиштаҷоти рӯи зарфро медонад?
5. Дар кадом шаҳрҳо матоъҳои пахтагиро бисёртар тайёр мекарданд?
6. Оид ба корхонаи калонтарини Бухоро «Байт-ут-тироз» чӣ медонед ва дар он кадом матоъҳоро тайёр мекарданд?

БОБИ Ш

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ ХІ-ХІІІ

§ 16. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ҚАРАХОНИЁН

Инкирози давлати Сомониён. Давлати Сомониён давлати феодалӣ буд ва пурра ба манфиати заминдорону сарони дин, горди турк ва тоҷирони калон хизмат мекард. Андозҳо сол аз сол меафзуданд ва гоҳҳо онҳоро дар як сол ду маротиба ҳам меситониданд. Дар натиҷа шӯришҳои оммаи камбағалони шаҳру деҳот тез-тез сар мезаданд. Ба зимми ин ҳокимони бисёр музофотҳо ба монанди Исфичоб, Ғазна, Чағониён, Хатлон ва дигарҳо ба давлати марказӣ итоат намекарданд. Онҳо ба амирони Сомонӣ асосан тӯхфа мефиристонданду ҳалос.

Дар нимаи дуюми асри X ба Сомониён лозим омад, ки ба муқобили ҳар гуна исёнгарон мубориза баранд. Дар давраи ҳалқунанда барои давлати Сомониён бисёр саркардаҳои лашкар хоин баромаданд. Онҳо ҳанӯз пеш аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба таври пинҳонӣ бо қарахониҳо дар бораи тақсими давлати ҳанӯз вучуддошта забон як карда буданд. Ашрофони диндор ҳам дар таназули давлати Сомониён нақши калон бозиданд. Горди турк онро дар бобати барҳам додани давлати Сомониён дастгирӣ менамуд.

Мардум мурочиати Сомониёнро шунида, ба назди сарони дин рафтанд, то ки чӣ хел рафтор карданро ба онҳо бифаҳмонанд. Лекин сарони дин аз ҷангидан ба муқобили Қарахониён на танҳо худро дар канор гирифтанд, балки чунин фатво доданд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ мебошанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматӣ дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро набуд кардан ва сар ба теғ додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум, яъне Хониён хеле хуб ва эътиқоди онҳо бениҳоят аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна мувоҳида) худдорӣ кард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани давлати Сомониён.

Заминдорони калон ҳам кушоду равшан Қарахониҳоро ба истилои Мавароуннаҳр даъват мекарданд.

Ба вучуд омадани давлати Қарахониён. Ин давлат дар солҳои 90-уми асри X дар ҳудуди Туркистони Шарқӣ, Ҳафтрӯд таъсис ёфта буд. Асосгузори сулолаи Қарахониён Абдулкарим Бугроҳони мугулнаҷоди туркзабон буд. Давлати Қарахониёнро асосан ду қабилаи турк – яғмо ва чигилиҳо барпо кардаанд. Хонадони чигилӣ ба худ лақаби Арслонхон – шер ва хонадони яғмо лақаби Бугроҳон – шутурро гирифта буд. Онҳо хангоми ба давлати Сомониён ҳучум овардан ва забт намудани он нақши асосиро бозиданд. Ҳар ду қабила дар ихтиёри худ қувваи ҳарбӣ ва бойгарии зиёде доштанд. Давлати Қарахониёнро гоҳ яке ва гоҳ дигаре аз ин қабилаҳо идора менамуданд. Хангоми забти давлати Сомониён сардорони ин ду қабила Алӣ ва Бугроҳон нақши асосӣ бозиданд ва онҳо дар байни Қарахониён обрӯи зиёде доштанд. Дар таърих бо номи хонадони «Алиён» ва хонадони «Ҳасаниён» машҳуранд.

Қарахониён соли 1005 ба лашкари охирин намояндаи Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир зарба зада, ба ҳукмронии ин сулола хотима доданд.

Баъди ин муборизаи байни Қарахониён ва Ғазнавиён барои ба даст даровардани мулкҳои давлати Сомониён оғоз ёфт. Дарёи Аму барои ҳар ду давлат сарҳад ҳисоб меёфт. Заминҳои тарафи шимоли дарё ба Қарахониён ва заминҳои ҷануб ба Ғазнавиён гузаштанд.

Сарзамини Қарахониён ба ду ҳоқон тақсим мешуд. Ҳоқони қисми шарқӣ – марказаш Баласогун ва ҳоқони қисми ғарбӣ – марказаш Ўзганд.

Забти Бухоро. Аҳволи давлати Сомониён аз солҳои 90 асри X рӯз аз рӯз бад мешуд ва аз ин ваъзият туркҳои қарахонӣ истифода бурда, бори нахуст соли 992 ба сарзамини Мавароуннаҳр зада даромаданд. Амири Сомонӣ Нӯҳи II хеле кӯшиш ба харҷ дод, то ки пеши роҳи қарахониёнро бигирад, вале дар дохили давлаташ ягонагӣ, яқдилӣ набуд. Баръакс, дуздиву ғоратгарӣ, душманиву хиёнат авҷ мегирифт. Дар чунин шароит лашкари қарахониён соли 999 қариб бе ҳеч гуна задухӯрд воридаи Бухоро шуд. Нӯҳи II роҳи Омулро пеш

гирифт. Лашкари душман шаҳри Бухороро ба гораг дода, сонӣ ба бошишгоҳҳои худ баромада рафт. Нӯҳи II ба Бухоро баргашт. Чораҳои аз дасташ омадаро андешид, вале онҳо нокифоя буданд.

Хуросон ба дасти Маҳмуди Ғазнавӣ гузашт, дар ихтиёри давлати Сомониён танҳо Мовароуннаҳр монда буду халос. Душманони давлати Сомониён ба чашми амир Мансур ибни Нӯҳ мил кашида, ба ҷои ӯ бародараш Абдумаликро ба тахт шинонданд. Ба муқобили амири нав Маҳмуди Ғазнавӣ, ки то ба наздикӣ иттифокчии амир Абдумалик буд, лашкар кашид ва дастболо шуд.

Акнун кори Қарахониён омад кард ва онҳо бо сардории Насри Илокхон соли 999 ба пойтахти давлати Сомониён – шаҳри Бухоро раҳсипор шуданд. Насри Илокхон Абдумаликро фиреб дода, дили саркардаҳои лашкарро бо хилаю найранг пур кард ва ҷангро ба нафъи худ анҷом дод. Дар ҷунин лаҳзаҳои душвор ҳатто сарони дин ҳам тарафдорони Қарахониён шуданд. Ниҳоят, Қарахониён 23 октябри соли 999 Бухороро бо осонӣ ғасб намуданд.

Хукмронии сулолаи Қарахониён. Ин давлат ба мулкҳои алоҳида тақсим мешуд ва онҳоро намояндагони Қарахониён–Илокхонҳо идора менамуданд. Онҳо ба марказ қариб иттиҳад накарда, аз ҷониби худ тангаҳо сикка мезаданд. Давлат устувор набуд, музофотҳои ноҳияҳо бо ҳамдигар ҷандон робита надоштанд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқандро ҳокимони маҳаллӣ идора мекарданд.

Дар аввал хонадони «Алиён» дастболо буданд, вале рафта-рафта ин афзалият ба «Ҳасаниён» гузашт. Намояндаи онҳо Юсуфи Қадархон пешвои Қарахониён шуд ва дар санъати дипломатӣ шахси намоён буд. Дар давраи ҳукмронии писараш Сулаймон, ки лақаби Арслонхонро гирифта буд, фишору тазйиқи «Алиён» афзуд ва музофоту ноҳияҳои онҳоро ба тадриҷ ғасб менамуданд. Ҳатто Мовароуннаҳрро, ки Наср ибни Алӣ ғасб карда буд, «Ҳасаниён» кашида гирифтанд.

Аз солҳои 40 асри XI сар карда, шӯҳрати Иброҳим ибни Наср (1046 – 1068) афзуд. Вай аввал соҳиби мулки хурде буд ва дар ҷавониаш лақаби Бӯрӣ – Тегин дошт ва ба дасти «Ҳасаниён» асир афтада буд. Аз он ҷо гурехта, лашкар ҷамъ

намуд ва ба музофотҳои Хатлон, Чағониён, Вахш лашкар кашида, онҳоро ба даст даровард. Сипас ба Мовароуннаҳр ҳамла оварда, онро тобеъ намуд. Ба ҷуз музофотҳои зикршуда боз соҳиби Ҳафтрӯд, Шош, Илок ва Фарғона шуд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Иброҳими Тамғочхон дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Ӯ сиёсати мустақилиро ба роҳ монд ва дар Мовароуннаҳр давлати Қарахониён пурра ташкил шуд. Ӯ Самарқандро пойтахт эълон намуд. Тамғочхон системаи андоз ва нархи маҳсулоти бозорро тағйир дод, пулро дигар кард. Дар давраи салтанати ӯ то андозае оромиву осудагӣ барқарор гардид. Ривояте ҳаст, ки ӯ гӯё дуздиро дар мамлақти худ барҳам додааст.

Фаъолияти Иброҳим Тамғочхон барои замони худ тараққиқпарвар буд. Қарахониён асосан дар нимаи дуюми асри XI дини исломро қабул карданд ва минбаъд хусусан аз замони ҳукмронии Иброҳим Тамғочхон сар карда динро ба нафъи худ истифода мебардагӣ шуданд. Иброҳим ва ворисони ӯ ҳудро мусулмонони мӯътақид мешумурданд ва нисбат ба диндорон хусни тавачҷуҳ доштанд. Иброҳим дар муборизаи зидди эътирози мардум динро ғушту паноҳи худ медонист. Дар замони ӯ дар Мовароуннаҳр байни мусулмонон ва ҳар гуна бидъат (ба қоидаҳои шариат итоат накардан), ки дар онҳо эътирози мардуми мазлум ба муқобили тартиботи мавҷуда акс меёфт, муборизаи шадид мерафт. Ашрофон мекушиданд, ки тадриҷан Иброҳим ва дигар хонҳоро ҳамчун дастнишондаи худ истифода баранд, ки ин зиддиятҳоро пурзӯр менамуд ва дар натиҷа чандин ҷаҳон (донишмандони шариат) ба қатл расонда шуданд.

Иброҳим чанде пеш аз вафоташ тахтро ба писараш Шамс-ул-малики Наср супорид ва ӯ қорҳои падарашро каму беш давом дод. Қарахониён шарқи Фарғонаро аз ӯ кашида гирифтанд ва шаҳри Хучанд барои ҳар ду давлати Қарахониён сарҳад ҳисоб меёфт.

Минбаъд давлати Қарахониён гирифтори тохтутози сулолаи Салҷуқиён – қабिलाҳои бодиянишини Оғуз гардид. Салҷуқиён аввал ноҳияҳои алоҳидаро ба даст дароварда, баъд ба Мовароуннаҳри Мақазӣ ҳуҷум карданд. Ниҳоят, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ аз дарёи Аму гузашта, аввал

Бухоро ва баъдтар Самаркандро тасарруф намуд. Салчукиён хонадони Қарахониёнро нест накарда ва мустақилияташонро ҳам пурра барҳам назаданд. Салчукиён ҳуқуқи ба корҳои Қарахониён даҳлат карданро дар дасти худ нигоҳ медоштанд, вале ба Қарахониён руҳсат дода шуда буд, ки аз байни хонадони Қарахониён хони худро интиҳоб кунанд.

Намояндаи бонуфузтарини хонадони Қарахониён Муҳаммад Арслонхон (1102 – 1130) буд. Вай қариб сӣ сол салтанат рондааст. Дар ин давра ӯ бо корҳои шоҷми биносозӣ ва дастгирии ашрофу рӯҳониён шӯҳрат ёфт, вале муддате нагузашта рӯҳониён ба муқобили Арслонхон сӯиқасд карданд. Арслонхон тавонист онро барҳам занад.

Аз нимаи дуҷуми асри XII (соли 1156) Қарахониёни шарқӣ, яъне «Ҳасаниён» Самаркандро ба даст дароварданд ва он пойтахти тамоми кишвар ҳисоб меёфт. Мовароуннаҳр низ бори дуҷум ба дасти онҳо гузашт.

Дар ин давра садрҳо (райсон)-и Бухоро соҳиби обрӯи зиёд шуданд ва дар амал Бухороро идора мекарданд. Онҳо намояндагони рӯҳониёни олимартаба буданд. Асосгузори ин сулола фақеҳи машҳур Абдулазиз ибни Умар буд. ӯ худро аз авлоди халифа Умар медонист. Солҳои 1202 – 1203 Султон Санҷар ӯро садри Бухоро таъин намуд. Вай бо ҳамин роҳ меҳост пушту паноҳи худро пайдо кунанд. Садрҳои Бухоро на танҳо ба корҳои динӣ, балки ба корҳои давлатӣ низ даҳлат мекардагӣ шуданд. Онҳо гоҳ Салчукиён ва гоҳ Қарахитойҳо дастгирӣ менамуданд, барои онҳо хироч меғундоштанд ва дар айни замон пур кардани қисаи худро ҳам фаромӯш намекарданд. Дар натиҷа дар дасти онҳо сарвати зиёде ҷамъ шуда буд.

Давлати Қарахониён зиёда аз дусад сол ҳукмронӣ кард ва аз солҳои аввали мавҷудияташ ба муқобили давлатҳои Ғазнавиён, Салчукиён, Қарахитойҳо ва давлати Хоразм мубориза мебард.

Қарахониён ва Қарахитойҳо. Қабилҳои сершумори қарахитойҳо (қидониёни сиёҳ, хитойҳои сиёҳ), ки дар водии Тарим маскун буданд, соли 1125 империяи бузургашонро барпо намуданд, ки худуди он то шимолу шарқии дарёи Енисей мерасид. Муаллифони мусулмони замон, ки тарзи

давлатдорӣ, чангҳо ва муборизаи кидониёро тасвир намудаанд, онҳоро ҳамчун Қарахитоиҳо ба қалам додаанд. Кидониён, яъне Қарахитоиҳо дар аввали солҳои 20-уми асри XII Ҳафтрӯдро ғасб намуда, соли 1125 давлати мустақили худро таъсис доданд, ки пойтахташ шаҳри Баласоғун дар соҳили дарёи Чу воқеъ гашта буд.

Онҳо заминҳои Қарахониёни шарқиро забт намуданд ва барои заминҳои Қарахониёни ғарбиро ғасб кардан тайёри мекунанд.

Соли 1287 Қарахитоиҳо дар ноҳияи Хучанд пайдо шуда, ба лашкари Маҳмуди Қарахонӣ зарбаи сахт заданд. Дар ин муҳориба бисёр қабилаҳои турки бодиянишин ба Қарахитоиҳо кӯмак карданд. Ҳатто қабилаи қарлукҳо, ки аввал тарафдори Қарахониён буд, зидди онҳо бархост.

Задухӯрди шадидтарини байни Қарахитоиҳо аз як тараф ва Қарахониёну Салчукиҳо аз тарафи дигар соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваст, ки дар он лашкари муттаҳиди иттифоқчиён торумор гардид. Қарахитоиҳо сулолаи Қарахониёро барҳам надоданд, вале онҳо дар иттиҳоди Қарахитоиҳо буданд. Дар Самарқанд ба ҷои Маҳмуди фироркарда, бародараш Иброҳим ба тахт нишаст. Вазифаи ӯ аз ғундоштани андоз ва ба Баласоғун (маркази Қарахониёни шарқӣ) фиристодани он иборат буд. Ҳокимони Балх ва Хоразм ҳам ба Қарахитоиҳо андоз мебуданд, вале ба қорҳои дохилии Қарахониён чандон даҳлат намекарданд.

Қарахониёни шарқӣ, яъне «Ҳасаниён» дар Фарғона ҳокимиятро нигоҳ медоштанд ва онҳо соли 1156 Самарқандро ба даст дароварданд. Аз ҳамин вақт сар карда Мовароуннаҳр дубора ба дасти Қарахониён гузашт. Шумораи маъҷубон ва ҳалокшудагон ба 30 ҳазор мерасид, ки ин дар таърихи се сулола (Салчукиҳо, Қарахониён, Қарахитоиҳо) нақши махсус дорад. Сарвари Салчукиҳо Султон Санҷар ва хони Қарахониён Маҳмуд ба тарафи Тирмиз гурехтанд.

Қарахитоиҳо Мовароуннаҳри Марказӣ ва Бухороро ҳам ба даст дароварданд. Ғалабаи Қарахитоиҳо соҳи давлатдорӣи Қарахониёро дигар накард. Аз онҳо танҳо ба нафъи сардори Қарахитоиҳо хироч ситонида мешуд. Онҳо ҳам мисли Салчукиҳо ба қорҳои дохилии Қарахониён

чандон даҳолат намекарданд. Хонҳои онҳо мисли пеш аз байни ашрофи сулолаи Қарахониён таъйин мешуданд.

Савол ва супориш

1. Қарахониён кай ва чанд маротиба ба Бухоро ҳуҷум карданд?
2. Чаро онҳо Бухороро бо осонӣ забт карданд?
3. Сарварони дин хангоми ба Бухоро ҳуҷум кардани Қарахониён чӣ гуфтанд?
4. Давлати Қарахониён дар ҳудуди кадом давлатҳо ба вуҷуд омад? Оид ба Қарахониёни шарқӣ ва Қарахониёни ғарбӣ нақл кунед.
5. Кадом шахрҳо пойтахти Қарахониён буданд?
6. Дар бораи Иброҳими Тамғочхон ҳикоя кунед.
7. Давлати Қарахониён чанд сол вуҷуд дошт ва ба муқобили кадом халқҳо ҷангидааст?
8. Кидониҳо аз кадом қабиланд ва аз кучо омада буданд?
9. Аз хусуси муҳорибаҳои Қарахониён ва Қарахитониҳо (Кидониҳо) нақл кунед.
10. Қарахитониҳо кадом ҳудудҳоро забт карданд?

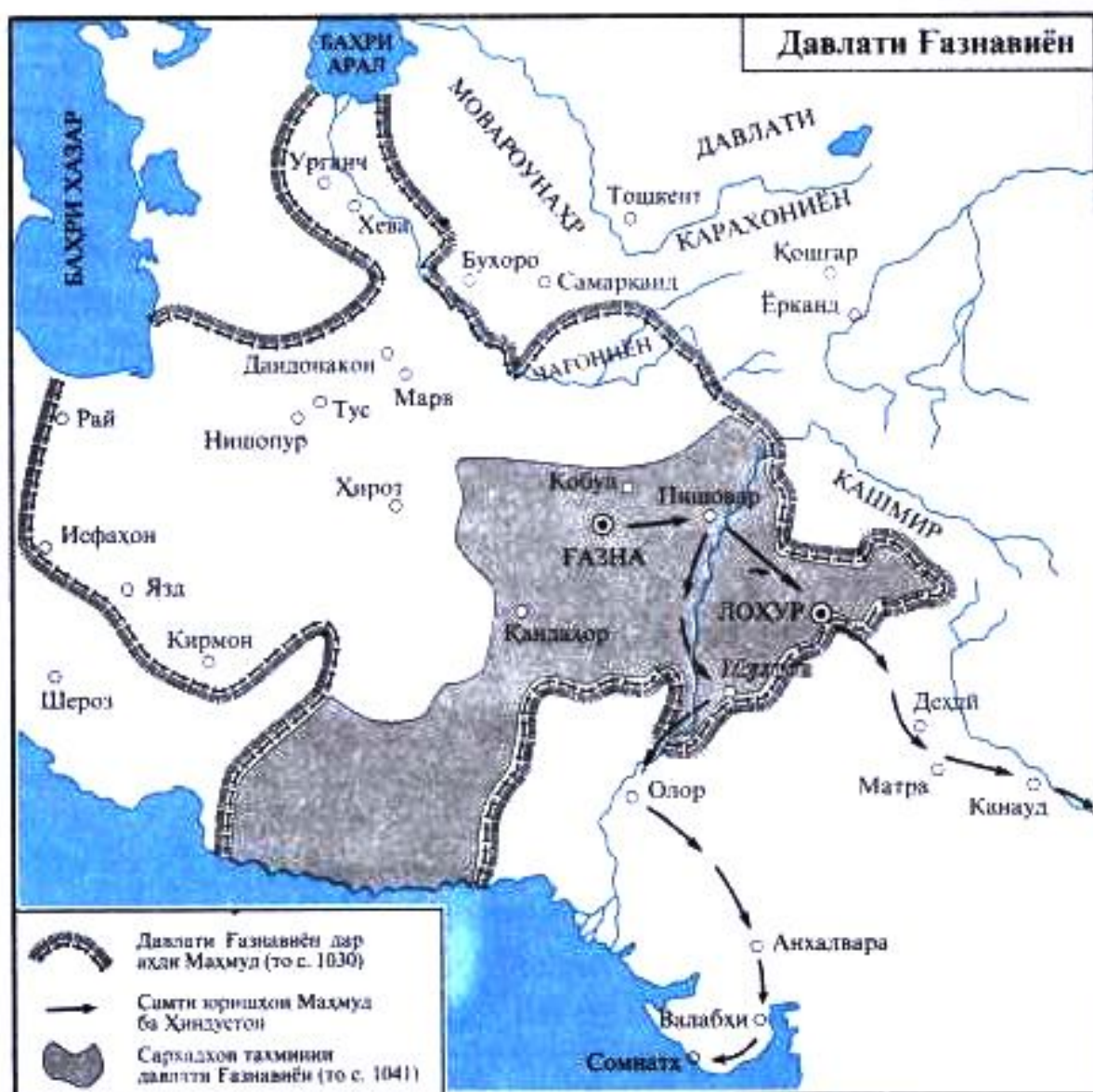
§ 17. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ҒАЗНАВИЁН

Таъсиси давлати Ғазнавиён. Давлати Ғазнавиён давлати феодалии нимаи дуюми асри X буда, ба туфайли султ шудан ва тадричан барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба вуҷуд омадааст. То охири асри X, (то соли 999) давлати Сомониёнро ба ном (рӯякӣ) мешинохт. Давлати Ғазнавиён дар Афғонистон барпо шудааст. Шаҳри Ғазна пойтахташ буд ва ин сулола номашро аз ҳамин шаҳр гирифтааст.

Дар таъсиси давлати Ғазнавиён хизмати Алптегин калон аст. Вай дар дарбори Сомониён аз ғулом – нӯқари оддӣ то мансаби хоҷиби бузург расид. Дар синни 35-солагӣ мартабаи сипахсолор (сарфармондеҳи лашкар)-ро гирифт. Яке аз сарватмандони замон буд. Соли 961 ҳокими Хуросон таъйин шуд ва заиф шудани давлати Сомониёнро истифода бурда, дигар ба он итоат накард. Ниҳоят, дар байни ӯ ва

амири Сомониён дар Балх задухӯрд рӯй дод ва Алптегин зафар ёфт. Баъди ин ба шаҳри Ғазна лашкар кашида, дар ҷанги хунину дарозмуддат ғалаба ба даст даровард.

Дар замони Алптегин яке аз хешовандонаш Сабуктегин, ки ин ҳам дар гузашта ғулом буд, ҳамчун лашкаркаш ном мебарорад. Сабуктегин асосгузори сулолаи Ғазнавиён (963 – 1186) буд. Баъди вафоти Алптегин сарбозон Сабуктегинро амири Ғазна интихоб мекунанд. Дар замони салтанати ӯ ҳудуди давлати Ғазнавиён аз ҳисоби ғасби музофотҳои Афғонистон васеъ мешавад. Сабуктегин дар яке аз ҷангҳои ҳокимони Балх ва Хуросон ба амири Сомонӣ Нӯҳи II кӯмак карда буд ва ӯ барои хизматаш Хуросонро ба писари Сабуктегин Маҳмуд бахшид. Даре нагузашта

(соли 997) Сабуктегин вафот кард. Ба тахт писари калони Сабуктегин Махмуд (998 – 1030) нишаст.

Вакте ки ба сарҳади давлати Сомониён аз тарафи шимол сулолаи Қарахониён ҳучум овард, Махмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархост ва тамоми заминҳои Хуросонро истило намуд.

Солҳои салтанати Махмуд солҳои ба авҷи таракқиёти худ расидани давлати Ғазнавиён буд.

Ҷангҳои Султон Махмуди Ғазнавий. Ҳаёти Султон Махмуд қариб дар ҷангҳои горагарона мегузашт. Аз ҳисоби заминҳои ғасбнамудааш ҳудуди давлаташро васеъ мекард. Вай дар давоми 32 соли давлатдорӣ ба давлатҳои дуру наздик бисёр лашкар кашида, ҷандин мамлакатҳои ободро хароб ва ҳазорҳо оилаҳоро беҳонумон кардааст. Баъди забти қисми бузурги заминҳои Сомониён танҳо ба як Ҳиндустон зиёда аз 15 маротиба лашкар кашидааст. Ӯ истилогарии худро дар зери пардаи «газавот» (ҷанги муқаддас барои дин) давом медод. Халифаи араб ӯро барои чунин амалиётҳо дастгирӣ менамуд.

Султон Махмуд дар таърих ҳамчун золими хунхор ном баровардааст. Вай на барои паҳн намудани дини ислом, балки барои ба даст даровардани сарват ва гуломон мечангид. Дар замони ӯ ҷосусӣ, игвогарӣ аз қафои ҳокимон, инчунин одамони каму беш машҳур авҷ гирифта буд. Ҳатто аз қафои писари ҳудаш – Масъуд ҷосус монда буд.

Мамлакатҳои забткардаашро ба торочи лашкар медод ва осори тамаддуни гузаштаре нест мекард. Аксар вақт дар ҳаққи мардуми заҳматкаши ба истилои ӯ гирифтورشуда амалиётҳои ваҳшиёнаро раво медид. Масалан, соли 1019 ҳокими қалъаи Маҳован (ё Моҳобон) пеш аз омадани Султон Махмуд гурехта буд. Ӯ ҳаминро асос карда, тамоми мардумашро аз дами тег гузаронд.

Солҳои 1010 – 1011 ба давлати тоҷикон, ки дар вилояти кӯҳии Ғур (қисми ғарбии Афғонистон имрӯза) воқеъ гашта буд, лашкар кашид ва ба талафоти зиёд нигоҳ накарда, як қисми онро ғасб намуд. Соли 1017 давлати Хоразмро барҳам дода, заминашро ба даст даровард. Ҷангҳо барои Султон Махмуд манбаи бойшавӣ буданд. Масалан, дар яке аз ин

чангҳо соли 1019 дар Ҳиндустон сарвати зиёде ба даст даровард ва аз он ҷо бо 57 ҳазор гулом ва 350 фил ба Ғазна баргашт. Соли 1024 ба Балх омада, аз дарёи Аму гузашта Чағониён, Кубодиён ва Хатлонро тасарруф кард.

Султон Маҳмуд лашкари боинтизом ва барои ҳамон замон таълимгирифтаи хубе дошт. Ҷанговароне, ки тартибу интизомро вайрон мекарданд, гирифтори ҷазоҳои саҳти ҷисмонӣ мешуданд ва ҳатто қатл мегардиданд. Сарбозон дар ихтиёри худ филҳои чангӣ, мошинҳои қалъашикану сангандоз ва барои аз дарёҳо шино карда гузаштан салҳо (амад)-и махсус доштанд. Дастаҳои чангии ӯ асосан аз гуломони зархариди таълимгирифтаи турк, тоҷикон ва намояндагони дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ва дигар халқҳо иборат буданд. Дар замони ҳукмронии вай шумораи гуломон ҷунон зиёд шуд, ки маҷбур шуд барои онҳо биноҳои нав созад. Ҳудуди давлати Султон Маҳмуд аз ҳисоби забти заминҳои нав ба нав хеле зиёд шуд. Заминҳои шимол ва шимолу ғарбии Ҳиндустон, Чағониёну Кубодиёну Хатлон, Хоразму музофотҳои кунунии Эрон – Исфохон, Рай, инчунин дигар вилоятҳо ба қаламрави ӯ дохил мешуданд.

Ҳамаи ин муҳорибаҳо забткориҳои Султон Маҳмуд бори ғароне буданд бар дӯши мардуми заҳматкаш. Ӯ пеш аз ҳар як лашкаркашӣ аз халқ андозҳои зиёде мерӯёнд. Мардуми қаламрави худро ба ду гурӯҳ–гурӯҳи ҷанговарон ва гурӯҳи авом ҷудо мекард. Ба ҷанговарон дар чор моҳ як бор маош меод ва аз лашкариён иҷрои ҳама гуна фармонҳояшро талаб менамуд. Халқи авом бошад, мебоист барои таъмини лашкари сершумор ва мансабдорони давлатӣ сари вақт андозҳоро супоранд ва амрҳои Маҳмудро бечуну ҷаро ба иҷро бирасонанд.

Таназзули давлати Ғазнавиён. Сатҳи зиндагии мардум беш аз пеш паст мешуд ва соли 1011 Хуросонро қаҳтӣ фаро гирифт. Ҷунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ фавтиданд. Гуруснагиву қаҳтӣ ҷунон таъсир карда буд, ки дар баъзе ҷойҳо одамон гурбаю сағҳоро кушта мехӯрданд. Султон Маҳмуд метавонист пеши ин фалокатро бигирад, вале ҷорасе наандешид.

Ба тӯфайли ҷангҳои пай дар пай мардуми камбизоат боз ҳам муфлистар шуд. Ба ҷуз андозҳои давлатӣ кишоварзон ва

дигар табақаҳои камбағал маҷбуриятҳои зиёдеро, аз қабилҳои сохтмони роҳҳо, пулҳо, қасрҳо, кандани ҷӯйҳои нави обёрӣ, таъмири каналҳои пешина ва ғайраро бемузד адо менамуданд.

Султон Маҳмуд ба муқобили ҳар гуна бидъатҳо (ҷараёнҳои динӣ) – қарматҳо, исмоилиҳо ва ғайра мубориза мебуд. Аз ин бидъатҳо аз ҳама бештар пайравони қарматҳо талаф шуданд. Танҳо соли 1029 ҳазорон нафари онҳоро аз дами тег гузаронд ва молу мулкашонро мусодира намуд.

Султон Маҳмуд шахси бераҳм ва ҳасис буд. Новобаста ба ҳислатҳои бадаш, вай лашкаркаши бузург ва матинирода ҳисоб меёфт. Дар замони ӯ шаҳри Ғазна ба шаҳри зебову сераҳоли табдил ёфт. ӯ аз ҳисоби бойгарии истилокардааш биноҳои боҳашамат месохт. Дар шаҳр шумораи қасрҳо, мадрасаҳою масҷидҳо ва кушкҳои давлатмандон меафзуд. Ғазна ҳамчун шаҳри тичорату пешаварӣ ва тамаддун шӯҳратманд гашта буд. Вай дар бораи тавсиф ва мадҳи худ ва хонадони Ғазнавиён шоирону олимони зиёдеро ба дарбор даъват мекард. Аз рӯи гуфтаи муаррихон бо сарвари Абулқосим Унсурӣ дар дарбори ӯ 400 шоир гирд омада буд. Бо вучуди ин соҳаҳои кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва робитаҳои байни музофотҳо рӯ ба таназзул мениҳоданд. Ҳамаи ин, хусусан баъди вафоти Султон Маҳмуд (1030) хеле баръало ҳис карда мешуд. Дар замони ҳукмронии писараш Масъуд ин зиддиятҳо тезутунд шуданд. Дар давраи салтанати ӯ зулм ба мардум аз ҳад гузашт. Баъзе ҳокимон ба ҳукумати марказӣ итоат накарда, бо ихтиёри худ андозҳои нав бар дӯши мардум бор мекарданд. Порахӯрӣ авҷ гирифта буд, ки аз ин ҳуди Масъуд ҳам рӯй намегардонд. Дар натиҷа соли 1030 дар Тӯс бар зидди тартиботи мавҷуда ва давлатмандон шӯриш сар зад.

Музофоти Хоразм, ки дар итоати Ғазнавиён буд, соли 1034 аз итоати онҳо баромад ва бо Қарахониёну Салҷуқиён забон як карда, ба Хуросон ҳамла оварданд. Соли 1035 туркҳои Салҷуқӣ ба Хуросон лашкар кашида, қисми зиёди онро бо шаҳри Нишопур ба даст дароварданд. Масъуди Ғазнавӣ соли 1040 дар наздикии Дандонакон (наздикии Марв) аз Салҷуқиҳо шикаст хӯрд. Бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон ба охир расид. Дар ин ҷанг, ки яке аз ҷангҳои шадидтарини

халкҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад, сарватмандони Нишопур ва Марв Салҷуқиёноро дастгирӣ намуданд.

Салҷуқиён дар мухорибаҳои минбаъда борҳо бар Ғазнавиён дастболо шуданд. Дар байни Ғазнавиён ягонагӣ набуд ва барои тахт шуда саргарми бародаркушӣ буданд. Даре нагузашта, Масъуд соли 1041 аз ҷониби тарафдорони бародаронаш кушта шуд. Салҷуқиён ба Хуросон, Балх ва Ҷирот соҳиб шуданд. Давлати Ғазнавиён бошад, ба тадриҷ суст мешуд.

Лашкари давлати Ғуриён (давлати тоҷикон, ки охири асри XII ва аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистон ба вуҷуд омада буд) соли 1151 шаҳри Ғазнаро ба даст даровард ва Ғазнавиён маҷбуран ба Ҳиндустон гурехта, шаҳри Лоҳурро пойтахт карданд, вале Ғуриҳо соли 1186 ба он ҷо ҳам лашкар кашида, давлати Ғазнавиёноро аз байн бурданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи давлати Ғазнавиён нақл кунед.
2. Султон Маҳмуд бо кадом давлатҳо ҷангидааст?
3. Оид ба шахсияти Султон Маҳмуд чӣ медонед?
4. Кадом замини имрӯзаи Тоҷикистон ба ҳаёти давлати Султон Маҳмуд дохил мешуд?
5. Пойтахти давлати Ғазнавиён кадом шаҳр буд ва он аз ҳисоби кадом бойгарӣҳо обод мегашт?
6. Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон чанд маротиба лашкар кашид ва чӣ қадар сарват ба даст даровард?
7. Сабаби рӯ ба таназзул овардани давлати Ғазнавиёноро гуфта диҳед. Дар бораи шӯришҳои халқӣ ва бедодгарӣҳои Султон Маҳмуд нақл кунед.
8. Аҳволи мардуми захматкаш – кишоварзон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳолии чӣ хел буд?
9. Алптегин ва Сабуктегин дар гузашта кӣҳо буданд ва минбаъд барои таъсис додани давлати Ғазнавиён чӣ нақше бозиданд?
10. Асосгузори давлати Ғазнавиён кӣ буд?
11. Султон Маҳмуд ба давлати Сомониён, ки то ба наздикӣ дӯсти қарин буд, хиёнат карда, кадом музофотҳои онро забт намуд?

§ 18. ДАВЛАТИ САЛЧУКИЁН

Таъсиси давлати Салчукиён. Дар миёнаи асри XI дар Осиёи Марказӣ давлати Салчукиён ба вуҷуд омад. Қabilaҳои бодиянишини туркзабони оғуз бо сардории Салчуқ-асосгузори сулолаи Салчукиён дар аввал дар даштҳои шимоли водии Зарафшон мезистанд. Онҳо аз пайи чарогоҳҳо шуда, заминҳои навро ғасб намуданд. Салчукиён дар муборизаи зидди Қарахониён ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ёрии калон расонданд. Маҳмуд бошад, барои дар Хуросони Шимолӣ маскун шудани онҳо розигӣ дод. Аммо дере нагузашта ин дӯстӣ ба душманӣ табдил ёфт. Султон Маҳмуд соли 1025 ба Салчукиён рухсат дод, ки дар музофотҳои Абевард, Сарахс (худуди Хуросон) зиндагӣ кунанд ва чарогоҳҳои сералафро истифода баранд. Ин ҳаттои калони Ғазнавиён буд. Байни мардуми муқимӣ ва Салчукиён вазъи нохуш ба миён омад. Султон Маҳмуд танҳо бо воситаи силоҳ тавонист Салчукиёнро аз ин чарогоҳҳо биронад.

Баъди вафоти Султон Маҳмуд (соли 1030) Салчукиён борҳо шӯриш бардоштанд ва дигар ба Ғазнавиён итоат намекарданд. Соли 1035 байни онҳо ҷанг сар шуд ва писари Султон Маҳмуд шикаст хӯрда, қисми зиёди Хуросону Нишопурро аз даст дод. Сипас Масъуд қувваи зиёде гун карда, ба муқобили Салчукиён бархост. Соли 1040 дар ноҳияи Дандонакон (назди Марви Турманистони имрӯза) муқорибати хунине ба вуқӯъ пайваст. Ин дафъа ҳам лашкари Ғазнавиён бо сардории Султон Масъуд торумор гардид ва бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон хотима ёфт. Ин ҷанг дар таърихи мардуми Осиёи Марказӣ ҷанги шадидтарин буд.

Баъди ин Масъуд ва писараш Мавдуд борҳо бар зидди Салчукиён сар бардоштанд, вале ҳар дафъа ба ноқомӣ дучор мешуданд. Давлати Ғазнавиён рӯз аз рӯз заиф мешуд ва он шӯҳрати пешинааш аз даст мерафт. Ниҳоят, соли 1187 ҳамчун давлат аз байн рафт.

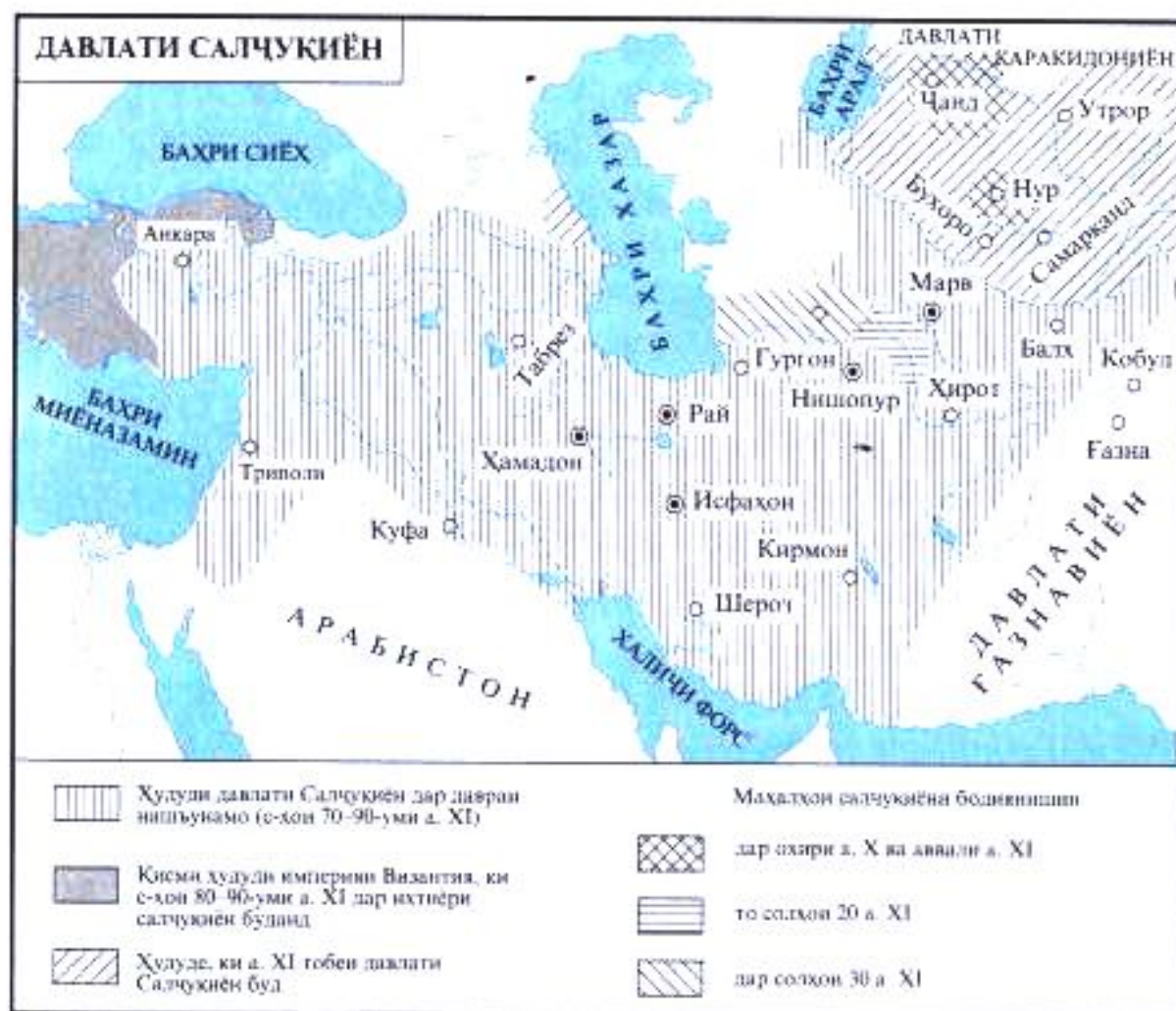
Саркардаи Салчукиён Тугрул (1038 – 1063) –набери Салчуқ худро ҳокими тамоми Хуросон эълон кард. Задухӯрдҳои пай дар пай, андозҳои бешумору гарон мардуми камбағалро хонабардӯш менамуд.

Ашрофи дин, ки нуфузашон хеле суғ гардида буд, дархол ба тақягоҳи Салҷуқиён табдил ёфтанд.

Васеънавини замини Салҷуқиён. Даре нагузашта Тугрул мамлакатҳои Хоразм, Эрони Ғарбӣ, Курдистон, Арманистон, Озарбойҷон ва Ироқро ба тасарруфи худ даровард. Салҷуқиён дар Шарқ музофотҳои Балх, Тирмиз, Бухоро ва Самарқандро забт намуданд. Давлати Қарахониёнро ба итоати худ дароварданд. Тугрул шаҳри Райро (дар Эрон) пойтахт эълон намуд ва шаҳри Марв пойтахти бародараш Чағрибек қарор гирифт.

Халифои Аббосиён дигар илоҷ наёфта, маҷбуран Тугрулро ҳамчун Султон ва подшоҳи Шарқи Ғарб эълон кард. Тугрул халифаро чандон намешинохт.

Баъди вафоти Тугрул бародараш Алпарслон (1063 – 1072) ба сари ҳокимият омад ва замини Салҷуқиёнро аз ҳисоби забткориҳо хеле васеъ намуд. Дар аҳди салтанати Ҷалолуддини Маликшоҳ (1072 – 1092) давлати Салҷуқиён

хеле ривочу равнак ёфт. Лашкари Маликшоҳ ба Ғарб юриш карда, Гурҷистони Шарқӣ, қисми Осиёи Хурд, Сурия ва Фаластинро ба даст даровард. Иқтидори давлати Салҷуқиён аз ҳар ҷиҳат афзуд. Барои Маликшоҳ сохти давлатдории Сомониён намуна буд ва бо ҳар восита мекӯшид онро дар худуди давлати худ ҷорӣ намояд. Вай ба дарбораш одамони бомаърифатро ҷамъ мекард. Онҳо корҳои илмӣ-тадқиқотиро ба роҳ мемонданд. Вазири хирадманди ӯ – муаллифи асари машҳур «Сиёсатнома», Низомулмулк дар пойдор гардондани давлати Салҷуқиён ва аҳли адабро ба дарбор ҷамъ намудан хизмати босазое кардааст.

Худуди давлати Маликшоҳ хеле васеъ буд. Он аз Баҳри Миёназамин то сарҳади давлати Чин тӯл мекашид ва қариб тамоми мамлакатҳои мусулмони Осиёи Марказиро дар бар мегирифт. Пойтахташ шаҳри Исфаҳон буд. Чунин давлати бузург бо қувваи силоҳ нигоҳ дошта мешуд ва аз охири асри XI сӯст шудан гирифт. Пас аз Маликшоҳ муборизаи байнихудии хонадони Салҷуқиён барои тахт сар шуд ва аз онҳо дар ин мубориза ҳокими Хуросон Санҷар голиб баромад. Мулкҳои алоҳида ба ҳам робитаи мустақкам надоштанд ва ба ҳукумати марказӣ сар намефуроварданд.

Муборизаи Султон Санҷар. Соли 1118 давлати бузурги Салҷуқиён асосан ба ду қисм ҷудо шуд. Ба қисми яқум Эрони Ғарбӣ, Озарбойҷон, Ироқ дохил шуданд. Пойтахташ шаҳри Ҳамадон буд. Қисми дуюм аз Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Сиистон иборат буд ва пойтахташ чун пештара Марв қарор гирифт. Шаҳр хеле ободу зебо гашта, маҳаллаҳои махсуси хунармандон, тоҷирон ва бозорҳо дошт. Мадрасаҳою китобхонаҳо шаҳрро хеле машҳур гардонданд.

Султони ҳаштумини Салҷуқиён Санҷар номи Султони бузургро гирифт.

Давлати Салҷуқиён дар чунин ҳолат гирифтори ҳучуми пай дар пайи қабिलाҳои Қарахитойҳо (қидониҳо) гардид. Соли 1141 дар байни Салҷуқиҳо ва Қарахитойҳо дар дашти Катвон (наздикии Самарқанд) ҷанги шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он лашкари Салҷуқиён бо сардории Султон Санҷар шикаст хӯрд ва тамоми Мовароуннаҳр ба дасти Қарахитойҳо гузашт. Аз ин вазъи қулай ҳокимони Хоразм

истифода бурда, аз итоати Салчуқиён баромаданӣ шуданд. Онҳо се маротиба ба муқобили Салчуқиён бархостанд, вале натиҷае ба даст надароварданд. Бо вучуди ин давлати Салчуқиён рӯз аз рӯз заиф шуд.

Ба замми ин дар музофоти Балх қабилаҳои кӯчманчии оғуз ба муқобили бедодгарӣҳои ашрофи Салчуқӣ шӯриш бардоштанд. Султон Санҷар барои паҳш кардани он лашкар кашид, аммо шикаст хӯрда, худаш асир афтод. Вай соли 1156 аз асирӣ гурехта, роҳи пойтахташ-шаҳри Марвро пеш гирифт ва дере нагузашта вафот кард. Ниҳоят, Салчуқиён аз бисёр музофотҳою мулкҳо маҳрум гаштанд ва давлаташон соли 1190 комилан барҳам хӯрд.

Аз мулкҳои собиқи давлати Салчуқиён дар Осиёи Марказӣ Хоразм истиқлолият ба даст оварда, шӯхраташ беш аз пеш меафзуд.

Дар ҳамин давра бисёр туркҳои салчуқӣ дар водиҳои Осиёи Марказӣ маскан мегиранд. Дар шаҳрҳои тоҷикнишин маҳаллаҳои туркҳо пайдо мешаванд. Шумораи мардуми бо ду забон гап мезадагӣ – ҳам ба забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони туркӣ меафзояд.

Фаъолияти Низомулмулк. Яке аз бузургтарин донишмандон ва сиёсатмадорони замони Салчуқиён Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ буд, ки барои пойдор намудани ин давлат ва умуман тарзи давлатдорӣ хизмати бузурге кардааст. Ӯ дар таърих бо номи Низомулмулк машҳур аст. Низомулмулк соли 1017 дар музофоти Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Дар аҳди ду султони салчуқӣ – Алпарслон ва Маликшоҳ вазифаи вазириро ба ӯ ҳада доштааст. Фаъолияти ҳарҷонибаи ӯ хусусан дар замони ҳукмронии Маликшоҳ ривочу раванк ёфтааст. Ин марди фозил қариб 30 сол (1063 – 1092) давлатро идора кард. Маҳз ба туфайли кордониву хирадаш ба гирифтани номи «Низомулмулк» сазовор гаштааст.

Вай дар корҳои идораи давлат таҷрибаи давлати Сомониёнро дар ҷои аввал мегузошт. Мисли Сомониён идораи давлатро ба низом дароварда, анъанаҳои фарҳангии онро аз нав зинда кард. Барои ба худсарӣҳои саркардаҳои лашкар ва ашрофон хотима додан ва ба ҳокимияти онҳо фишор овардан қувваи зиёдеро ба харҷ дод.

Низомулмулк ҳамаи ин дигаргуниҳоро барои он ба роҳ мемонд, ки рӯзгори мардуми захматкаш бехтар гардаду ба ҳазинаи Салҷуқиён ҳар чӣ бештар даромад шавад. Ҳамаи ин ба пешравии кишоварзию хунармандӣ ва тичорат кӯмак мерасонд. Қатъи назар аз ин кӯшишу гайрати ин марди нақӯкор аҳволи халқи мазлум чун пештара вазнин бошад ҳам, ба ҳар ҳол мардум аз задухӯрдҳои қабилавии байни феодалон, инчунин аҷнабиён наҷот ёфт.

Сатҳи маданияти Салҷуқиёни кӯчманчӣ назар ба мамлакатҳои забткардашон, хусусан Мовароуннаҳру Хуросон хеле паст буд. На танҳо хизматчиёни дараҷаи миёна, балки султонҳои бузурги онҳо, аз ҷумла Тугрул ва Алпарслон бесавод буданд. Аз ҳамин сабаб шахсони фозили халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон, яъне тоҷикону форсҳо ва туркони муқимгаштаре ба қорҳои давлатӣ ҷалб менамуданд.

Хизмати Низомулмулк дар ташкили мактабу мадрасаҳо басо бузург аст. Бо кӯшишу гайрати ӯ дар шаҳрҳои қалонтарини давлати Салҷуқиён – Нишопур, Хирот, Балх Марв, Бағдод ва гайра мадрасаҳо таъсис ёфтанд. Вай таъкид менамуд, ки дар сари давлат бояд ҳар чӣ бештар донишмандон ҷой гиранд. Ӯ соли 1079 тақвими навро тартиб дод, ки ба он дӯсти ҷавониаш шоир ва олими машҳур Умари Хайём илова ва тасҳеҳ дароварда буд. Ин тақвим дар Европа аз тарафи Папа (саррӯҳони католикҳо) Григорий XIII танҳо соли 1582 интишор гардид. Низомулмулк асари машҳури худ «Сиёсатнома»-ро бо забони тоҷикӣ таълиф намудааст, ки аз хусуси тарзи давлатдорӣ, одобу ахлоқ, муомилаву рафтор, таъмину нигоҳ доштани лашқар, ҳазинадорӣ, муомила бо вазирону амирон, қозихову хизматчиён ва дигар табақаҳои мардум нақл мекунад. Муаллиф менависад, ки ҳар як сарвари давлат бояд чунин хислатҳоро доро бошад: адолат, инсоф, андеша, ростқавлӣ, ҳиммат, хайрхоҳӣ, инсондӯстӣ, инсонпарварӣ. Дар «Сиёсатнома» усулҳои давлатдории Салҷуқиён, баъзе исёну шӯришҳои дар ин давра рухдода таҷассум ёфтаанд. Ин асар ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст.

Тамоми фаъолияти ин марди бузург барои пойдор намудани давлати Салҷуқиён равона гардида буд. Ин

дигаргуниҳо ва ба танзим даровардани давлати Салчуқиён хусусан ба феодалони маҳаллии аз сарватҳои худ маҳрумгашта маъқул набуданд. Дар натиҷа ин навоариҳои Низомулмулк қаҳру ғазаби фитнагарон ва иртиҷопарастонро пурзӯр намуд ва ўро соли 1092 ба қатл расонданд.

Савол ва супориш

1. Давлати Салчуқиён кай ва дар қучо таъсис ёфт?
2. Худуди давлати Салчуқиён кадом шахру музофотҳоро дар бар мегирифт. Кадом сол худуди он ба ду тақсим шуд ва пойтахташон кадом шахрҳо буданд?
3. Дар бораи муборизаи Султон Санҷар нақл кунед.
4. Низомулмулк кӣ буд? Асари ў «Сиёсатнома» дар бораи чӣ нақл мекунад?
5. Салчуқиён дар қорҳои давлатдорӣ ба кӣ пайравӣ мекарданд?
6. Давлати Салчуқиён кай барҳам хӯрд?

Аз «Сиёсатнома»

Аз амиралмуъминин Алӣ алайҳиссалом пурсиданд, ки аз мардони мард кадом муборизтар? Гуфт: – Он ки ба вақти ҳашм ҳештанро нигоҳ тавонад дошт ва қоре накунад, ки чун аз ҳашм берун шавад, пушаймон шавад ва судаш надорад. Камолу хиради мард он бошад, ки ҳашм нагирад. Агар гирад, бояд, ки ақли ў бар ҳашми ў чира (зафарманд, голиб) бувад, на ҳашми ў бар ақл. Ва ҳар қиро ҳавои нафси ў бар хирад чира бошад, чун бимурад, ҳашм ҳашми хиради ўро бипӯшонад... ва ҳама он қунад, ки аз девонагон дар вучуд ояд. Ва низ ҳар қиро хирад бар ҳавои нафси ў голиб бувад, ба вақти ҳашм хирад нафси ўро бишиканад, ҳама он қунад, ки ба наздики оқилон писандида бошад ва мардумон надонад, ки ў дар ҳашм шудааст.

Дар маънии зердастон

Эзидтаъоло (худо, яздон) подшоҳро забардасти ҳамаи мардумон офаридааст ва ҷаҳониён ҳама зердасти ў бошанд ва нонпораю бузургӣ аз ў доранд. Бояд ки эшонро чунон дорад, ки ҳамеша ақли салоҳ ва ҳештаншинос бошанд ва ҳалқаи бандагӣ аз гӯш берун накунанд ва камари тоат аз миён накушоянд ва ҳар вақт эшонро бад-эшон менамоянд ба зиштӣ ва нақӯй, то ҳештанро фаромӯш накунанд ва низ ризо надиханд, то ҳар чӣ хоҳанд, қунанд ва андозаю маҳалли ҳар як медонанд ва аҳволи ҳар як пурсида медоранд, пой аз хати фармон берун наниханд ва ҷуз он накунанд, ки мисол ёфтаанд, чунон ки Бузарҷмеҳри Баҳтакон (вазири донишманди мулуки Сосониён Нӯширвони одил буда, дар соли 580 милод ё 590 милод вафот кардааст) рӯзе дар пеши Нӯширвон (яке аз

шоҳони сулолаи Сосониён буда, дар солҳои 531–579 ҳукмронӣ кардааст) гуфт: – Вилоят маликrost ва малик вилоят ба лашкар додааст. Ва агар лашкар бар вилояти малик меҳрубон набошанд ва бар мардуми вилоят раҳмату шафқат надоранд ва ҳама дар он кӯшанд, ки кисаи хеш пурзар кунанд ва гами вайронии вилоят ва дарवेशии ранят нахӯранд ва ҳар гоҳ, ки лашкарро дар вилоят захму банду зиндон ва дасти газабу чиноят азлу (дур кардан, хорич кардан) тавлият (кореро ба зиммаи касе гузоштан) бошад, он гоҳ чӣ фарқ бошад миёни малику эшон, ки ҳамеша ин кори мулук будааст, на кори лашкар. Ва ризо (розигӣ) надодаанд, ки лашкарро ин қуввату тамкин бошад ва дар ҳама айём тоҷи заррину рикоби заррин ва тахти заррин ва сикка чуз подшоҳонро набувад.

Ва дигар гуфт: –Агар малик меҳоҳад, ки ўро бар ҳама мулук фазл бувад, ахлоқи хешро ораста ва музаҳхаб (тару тоза, ораста) гардонад ва хислатҳои хеш нек гардонад ва аз хислати бад дур бошад. Гуфт. Кадоманд? Гуфт: –Хислатҳои бад ин аст: ҳикд (кина, нафрат), ҳасад, кибр, газаб, шаҳват, хирс, амал, лачоч (хусумат, якраҳагӣ), дурўғ, бухл, хӯи бад, зулм, худкомӣ, шитобзадагӣ, носипосӣ, сабуксорӣ (камакӣ). Аммо хислатҳои нек: ҳаё, ҳусни хулқ, хилм (нардмилӣ), афв, тавозуъ (ҳоксорӣ), саховат, сидқ, сабр, шукр, раҳмати илм, ақл, адл.

Ҳар гоҳ ки қорбанди ин хислатҳо ба тартиби ҳама қорҳо бидонад, саҳт додгар бувад ва дар доштани зердастон ва дар аҳволи мамлакат ҳеч мушире (маслиҳатчӣ) ҳочат наёяд, ҳама ба дасти ў барояд.

§ 19. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИ ВА ИҚТИМОИИ ДАВЛАТҲОИ АСРҲОИ XI–XII

Зулми феодалӣ ва бад шудани аҳволи кишоварзон. Асрҳои XI – XII феодализм дар Осиёи Марказӣ тамоми соҳаҳои ҳаётро фаро гирифт. Аз нимаи дуоми асри XI иқтаъ шакли паҳншудаи заминдорӣ ҳисоб меёфт.

Кишоварзон тобеи иқтаъдор буданд. Ҳарчанд онҳо истехсолкунандагони бевоситаи неъматҳои моддӣ ҳисоб ёбанд ҳам, аҳволашон рӯз аз рӯз бад мешуд. Махсусан аҳволи барзгарони водӣҳои сараҳои Зарафшон, Сирдарё ва Қашқадарё хеле вазнин буд. Ҳамаи бори гарони андозу хироч ба гардани кишоварзони камбағал меафтод. Баъзе заминдорони хурд аз гаронии андозҳо муфлис шуда, заминҳояшонро ба заминдорони калон маҷбуран мефурӯхтанд. Ҳодисаҳои қашида гирифтани заминҳои камбағалон низ ҷой дошт.

Дар замони Қарахониён ва Ғазнавиён деҳқонон ханӯз заминдорони калонтарин ҳисоб меёфтанд. Баъзе деҳқонон ноҳия ва музофотҳои бутунро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ҳангоми ҳукмронии Қарахониён гурӯҳҳои

зиёди чунин деҳқонон ба тарафи онҳо гузашта, мавқеи худро аз ҳар ҷиҳат пурқувват намуданд.

Дар қарнҳои XI ва XII ашрофон, лашкаркашон, намояндагони сулолаҳои Қарахониён ва Ғазнавиён, инчунин Салҷуқиён бисёр заминҳои барзгаронро хариданд, ки дар натиҷа кашшоқшавии барзгарон афзуд. Бисёрии онҳо ҷои зисти худро монда ба шаҳрҳо мерафтанд. Аммо дар он ҷо ҳам аҳволашон беҳтар набуд.

Заминдорони калон, яъне деҳқонон аз иқтаъдорон фарқи кулӣ доштанд. Соҳибони ин заминҳоро мулкдор ё малик ном мегирифтанд. Деҳқонон метавонистанд хизмати давлатиро ба ҷо наоранд, мулкашонро бо ихтиёри худ фурушанд ва тақдим кунанд ё мерос монанд. Дар арафаи ҳучуми мугулҳо дар аксари вилоятҳо деҳқон маънои аввалаашро, яъне заминдори калон буданашро аз даст дод. Табақаҳои болонишин аксар вақт аз андоз озод буданд.

Аҳволи вазнини барзгарон ва пешаварон боиси шӯришҳои пай дар пай мешуд.

Шӯриши Малик Саъҷар. Аз нимаи аввали асри XII саркарда, дар Бухоро намояндагони рӯхониёни олимартабаи ислом, ки ба худ номи «садри ҷаҳон» (ҳокимон)-ро гирифта буданд, сазовори обрӯи калон шуданд ва дар амал ҳокимият дар дасти онҳо буд. Баъдтар сулолаи Қарахониён Бухороро ғасб намуда, садрҳоро ба итоати худ дароварданд, вале тадричан садрҳо то андозае соҳиби мустақилият шуданд ва ба Қарахониён танҳо хироч меоданд.

Садрҳо дар дасти худ заминҳои зиёди вақф доштанд. Ғайр аз ин онҳо аз муассисаҳои тичоратӣ, аз хунармандон, кишоварзони гирду атрофи шаҳр андозҳои калон меситонданд. Ин андозҳо хусусан дар замони садр Муҳаммад ибни Аҳмад афзуданд ва як худи ӯ метавонист 600 нафар ғақех (муллобача)-ро хӯронаду пӯшонад. Ӯ дар яке аз сафарҳои ба Макка барои таъминоташ 100 шугур бор бурда буд. Мардум ӯро барои сахтӣ мумсикиаш «садри ҷаҳаннам» ном монда буд.

Садрҳои Бухоро бо баҳонаи додани хироч ба Қарахониён аз мардуми захматкаш бочу хирочи бисёр гун мекарданд, ки аз нисф зиёди он дар дасти садрҳо мемонд.

Ҳамаи ин беадолатиҳо қаҳру қазаби мардуми Бухоро ба миён овард. Соли 1206 бо сардории устои сипарсоз Малик Санҷар шӯриши зидди садрҳо ба амал омад. Қувваи асосии шӯриш мардуми шаҳри Бухоро-хунармандон ва тоҷирон буданд. Шӯришчиён шаҳро ба даст дароварда, садрҳо аз сари давлат дур карданд, қизу чорашонро қашида гирифтанд ва барои ҳокими шаҳр қаср сохтанд. Садрҳо аз қарахитиҳо мадад пурсиданд.

Дар ҳамин вақт Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки қайҳо боз дар орзуи аз дасти Қарахитиҳо қашида гирифтани Мовароуннаҳр буд, ин вазъиятро ганимат дониста, бо лашкари зиёд ба Бухоро раҳсипор шуд. Ӯ пеш аз Қарахитиҳо ба Бухоро расида, соли 1207 шаҳро ғасб намуд. Шӯришчиён чорае наандешиданд ва ҳатто сокинони шаҳр ва кишоварзони гирду атрофро сафарбар накарданд.

Садрҳо худро тобеи Муҳаммад Хоразмшоҳ шумурда, боз аз нав соҳиби ҳокимият шуданд. Сарвари шӯриш Малик Санҷарро асир гирифта, ба Урганҷ фиристоданд ва баъди чанде дар дарёи Аму ғарқ карданд.

Ҳаракати исмоилия. Ин ҳаракат дар нимаи дуюми асри VIII пайдо шудааст. Сарвари он Исмоил ибни Қаъфари Содик буд. Исмоил дар замони ҳаёти падараш вафот кард ва ин боиси ҷудоии байни пайравонаш гардид. Як гурӯҳ аз онҳо марги Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш эътироф карда, Муҳаммад ибни Исмоилро имоми ҳеш шинохтанд ва имоматро дар авлоди ӯ идома доданд. Гурӯҳи дигар марги Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш рад мекард ва эътиқод бар он дошт, ки Исмоил зинда мондааст ва саранҷом ба номи Маҳдӣ зуҳур хоҳад кард. Ин гурӯҳ аз исмоилиҳо ҷудо шуда, дар таърих ба номи қарматӣ шинохта шудаанд.

Ғояҳои исмоилиҳо дар асрҳои IX ва ибтидои асри X ба як қараёни пурқуввати афкори ҷамъиятӣ мубаддал гардид. Ин ҳаракат асосан дар байни кишоварзон ва хунармандони бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик, Эрон, Осиёи Марказӣ паҳн гирдида буд. Тарафдорони исмоилия аввал ба таври пинҳонӣ ва дар асрҳои X – XI қушоду равшан ғояҳои онро паҳн намудан гирифтанд.

Исмоилихо соли 909 дар қисмати Шимоли Африка (Тунис) давлатеро ба номи Фотимиён таъсис карданд. Хилофати Фотимиён қариб 185 сол давом ёфт. Соли 974 пойтахти он ба Миср – шаҳри Қоҳира кӯчид. Аз Қоҳира ба Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки савора роҳи якмоҳа буд, бисёр воизони исмоилия омада, ташвиқот мебурданд ва он натиҷаи дилхоҳ дод (Яке аз воизони фаъолу машҳур Носири Хусрав буд, ки дар бораи ин шахси мӯътабар дар бобҳои оянда пурратар маълумот дода мешавад).

Дар охири қарни XI хилофати Фотимиён тадричан инқироз меёбад ва исмоилиҳои Осиёи Марказӣ ва Эрон алоқаи худро аз Қоҳира канданд ва даъвати исмоилиро дар Эрон давом доданд. Ин давраи таърихии исмоилиён қариб 170 солро дар бар мегирад. Дар ин давра исмоилиён бо роҳбарии шахси қудратманд Ҳасани Саббоҳ даъвати худро идома доданд. Ӯ бисёр пайравони исмоилиро чамъ карда, дар шаҳри Қазвин шӯриш бардошт ва қалъаи кӯҳи Аламутро ба даст даровард. Исмоилиёни Эрон ба душмани сарсаҳти худ Салҷуқиёни турк рӯ ба рӯ шуданд. Дар соли 1092 исмоилиён ба лашкари Салҷуқиён зарбаи сахт зада, онҳоро аз Аламут ақиб ронданд. Онҳо барои хифзи ақида ва номуси хеш ба муқобили душманони худ муборизаи шадид мебурданд. Онҳо аз усули нави мубориза, яъне ба қатл расонидани шахсони мансабдори дарбори салҷуқӣ истифода карданд. Нахустин қурбонии ҳамин усул вазири Салҷуқиён Низомулмулк буд. Ӯ соли 1092 дар Наҳованд, ки дар ғарби Эрон воқеъ аст, кушта шуд. Аз ин дастаҳои фидоӣ, ҳатто подшоҳону амирон ҳам дар ваҳм буданд. Ҳатто Султон Санҷар доим дар бим буд ва аз нияти ба Аламут ҳучум кардан даст кашид.

Муғулҳо соли 1256 ба давлати исмоилии Аламут (1090 – 1256) ҳучум оварда, онро ҳамчун давлат аз байн бардоштанд ва сарвари исмоилиён Хуршоҳро куштанд. Муғулҳо исмоилиёни зиёдеро ба қатл расонданд, вале шумораи ками онҳо чон ба саломат бурда, тавонистанд писар ва ҷонишини сарварашон Хуршоҳ – Шамсиддин Муҳаммадро пинҳон намоянд.

Ба ин тартиб имомати исмоилиён барқарор монд ва аз насл ба насл то ба имрӯз идома ёфт. Пайравони исмоилия имрӯз дар мамлакатҳои Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон,

Хитой, Покистон, Индонезия, Кӯхистони Бадахшон ва дигар мамлакатҳо ҳаёт мегузаронанд.

Мувофиқи васияти Оғохонӣ III (имомӣ чилухаштумӣ исмоилиён) дар соли 1955 наберааш Карим ба вазифаи чилунӯҳумин имомӣ исмоилиён таъйин шуд.

Оғохонӣ IV ҳамчун як роҳбари мусулмон, ки ҷаҳонбинӣ байналмилалӣ дорад, барои пешрафти ислом ва мероси фарҳангии он таваҷҷӯҳи зиёд дорад. Ба ин мақсад ӯ як қатор барномаҳо ва муассисаҳо таъсис додааст.

Соли 1977 Институти мутолиоти исмоилӣ дар Лондон барои омӯхтани ислом таъсис ёфт. Инчунин дар Женева Бунёди фарҳангии Оғохон ташкил гардид, ки барои беҳтар шиносонидани тамаддуни исломӣ барномаҳо тартиб дода, тадқиқот мебарад. Ҳамчунин дар соли 1979 ҷоизаи меъморӣ Оғохон таъсис гардидааст, ки дар ҷаҳони исломӣ пешрафти барномаҳои меъмориро ташвиқ мекунад.

Ҳамин тавр мебинем, ки Оғохонӣ IV на танҳо исмоилиёни ҷаҳонро, балки тавонистааст идораҳои васеи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мураккабро низ сарварӣ кунад.

Бояд ёдовар шавем, ки дар солҳои охир Оғохонӣ IV ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафар карда, дар мушқилтарин вазъи иқтисодӣ мадад расонд ва минбаъд ҳам мерасонад.

Савол ва супориш

1. Оид ба заминдорӣ ва иқтаъ нақл кунед.
2. Дар замони ҳукмронии Сомониён иқтаъ ба кадом табақаҳои аҳоли дода мешуд?
3. Дар бораи аҳволи мардуми камбағал ҳикоя кунед.
4. «Садрҳои ҷаҳон» кӣҳо буданд ва онҳоро чаро «Садрӣ ҷаҳаннам» меномиданд?
5. Аз хусуси шӯриши Малик Санҷар ҳикоя кунед. Кадом табақаҳои аҳоли қувваи асосии шӯриш буданд?
6. Шӯришро кӣ шикаст дод?
7. Дар замони кадом садр андозҳо афзуданд?
8. Чанд қисми андозҳо дар дасти садрҳо мемонд?
9. Муҳаммад Хоразмшоҳ кадом сол Бухороро ба даст даровард?

10. Оид ба мазхаби исмоилия чӣ медонед? Исмоилия дар кадом мамлакатҳо паҳн шуда буд?
11. Фотимиён киро буданд? Оид ба Ҳасани Саббоҳ чӣ медонед?
12. Дар бораи давлати Аламут ҳикоя кунед ва ин давлат чанд сол фаъолият дошт. Давлати Аламутро кадом лашкаркаши чингизӣ барҳам дод?
13. Хизматҳои Оғохонии IV-ро гуфта диҳед. Ӯ кай ба Тоҷикистон омад ва чӣ гуна ёриҳои иқтисодӣ расонд? Оғохонии IV дар кадом мамлакатҳои ҷаҳон муассисаҳои фарҳангӣ дорад?

§ 20. ДАВЛАТИ ХОРАЗМШОҲИЁН

Ташкил ёфтани ва пурқувват шудани давлати Хоразмшоҳиён. Давлати Хоразмшоҳиён баъди шикасти давлати Салҷуқиён соли 1141, ки тобеи он буд, тадриҷан қомат рост кардан гирифт. Хоразмшоҳ унвони шохони Хоразм буд ва ханӯз пеш аз дини ислом вучуд дошт ва онҳоро то асри XIX бо ҳамин ном мешинохтанд.

Таърих чор сулолаи Хоразмшоҳиёнро медонад. Бузургтарини онҳо сулолаи чорум аст ва он ба номи «Хоразмшоҳиёни бузург» шӯҳрат ёфтааст. Ба ин хонадони Ануштегини Ғалча (1077) асос гузоштааст. Ӯ дар дарбори Салҷуқиён соҳиби обрӯй гардида, дар замони ҳукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳокими Хоразм таъйин мешавад ва нахустин бор номи «Хоразмшоҳи бузург»-ро гирифтааст. Набераи ӯ Отсиз (1127 – 1156) ҳокими Хоразм гардида, барои пурқувват гирдидани давлати Хоразмшоҳиён ва аз тобеияти Салҷуқиён баромадан чидду ҷаҳди зиёде кардааст. Отсиз асосгузори ҳақиқии давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Вай борҳо ҳамчун ҷанговари содиқ бо дастаҳои ҷангии худ бар зидди душманони Салҷуқиён ҷангида, садокати худро нишон додааст. Аммо нияти ба даст даровардани истиқлолияти Хоразмро ҳамеша дар дил мепарварид. Вай се маротиба ба муқобили Султон Санҷари салҷуқӣ лашкар кашид, вале ягон бор ҳам ба нияташ

нарасида, шикаст хӯрд. Ба ҳар ҳол ӯ тавонист барои истиқлолияти Хоразм шароити мусоид фароҳам оварад. Ниҳоят, Хоразм истиқлолият ба даст даровард. Писари ӯ Алпарслон (1156 – 1172) барои забти Мовароуннаҳру Хуросон лашкар кашид ва каму беш ба мақсадаш расид.

Хоразм махсусан дар давраи ҳукмронии писари ӯ Алоуддин Муҳаммад Текеш (1172 – 1200) хеле тараққӣ кард. Душмани асосии Хоразм Қарахитоиҳо буданд ва Хоразм ханӯз ба онҳо боҷ меод. Баъд аз пурқувват шудан ва чамъ намудани лашкари зиёди бонизом Текеш аз додани боҷ даст кашид ва элчии Қарахитоиҳоро ба қатл расонд. Ин рафтори Текеш Қарахитоиҳоро ба қаҳру ғазаб овард ва онҳо лашкари зиёди худро ба муқобили Текеш фиристоданд. Дар ин задухӯрд Текеш ғолиб омад. Лашкари Хоразм чанговарони ботаҷрибаву боинтизومي замон ҳисоб меёфт. Текеш кайҳо боз дар дил нияти ба даст даровардани Мовароуннаҳру Хуросонро мепарварид. Вай дар чангҳо маҳорат нишон дода, лашкарашро ӯҳдабароёна сарварӣ намуда, шаҳрҳои Нишопуру Марвро забт кард.

Дар ҳамон давра байни султони салҷуқӣ Туғрул ва халифаи Бағдод Носир нохушиерӯй дод. Туғрул мехост ба ғайр аз қорҳои динӣ ба қорҳои дигари давлатдорӣ даҳлат накунад. Ниҳоят, ин нохушӣ онҳоро ба чанг расонд. Халифа аз Текеш кӯмак пурсид. Текеш ҳам аз ин лаҳзаи муносиб истифода бурда, ба муқобили Туғрули салҷуқӣ ба чанг даромад ва ба лашкари халифа зарбаи сахт зада, шаҳри Ҳамадонро тасарруф намуд.

Дере нагузашта дар байни иттифокчиёни дирӯза, яъне халифаи Бағдоду Текеш ихтилоф рӯй дод. Текеш вазири фиристодаи халифаро бо суҳанони ранҷовар пас гардонд. Соли 1196 байни онҳо задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Лашкари халифа шикаст хӯрд.

Давраи ҳукмронии Текеш давраи пешравӣ ва вусъат ёфтани сарҳади давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Текеш дар яке аз мактубҳои худ ба ноиби дар Хуросон буда менависад, ки дар байни табақаҳои гуногун робитаҳои дуруст барқарор намоянд ва аз баробарии туркону тоҷикон махсусан ёдовар мешавад. Аз ин маълум мегардад, ки қисми мардуми Хоразм дар асл тоҷик буданд.

Осиёи Марказӣ дар ҳайати давлати Хоразмшоҳиён ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ. Баъди вафоти Текеш писараш Муҳаммад (1200 – 1220) ба сари ҳокимият омад. Вай дар забткориҳо сиёсати падарашро давом дода, бисёр шаҳрҳоро мамлакатҳоро ба худ тобеъ намуд. Солҳои аввали салтанаташ ба муқобили сулолаи Ғуриён, Аббосиён ва Қарахитоиҳо лашкар кашид ва ба музаффариятҳо ноил гашт. Соли 1203 бо ғириву дастгирии Қарахитоиҳо Хуросон ва Ҷиротро забт намуд. Баъди ин барои Мовароуннаҳрро аз Қарахитоиҳо, ки то ба наздикӣ иттифоқчиён буданд, кашида гирифтани тайёри дода, соли 1207 бо бахонаи паҳш намудани шӯриши Малик Санҷар ба Бухоро ҳуҷум оварда, онро ишғол кард. Мардуми Бухоро ҳар сол ба Қарахитоиҳо андоз меоданд, ки қисми зиёди онро Садрҳои Бухоро аз худ мекарданд. Қарахитоиҳо сари вақт расида наомаданд ва шӯришчиён ҳам бо қувваи бузурги лашкари Султон Муҳаммад тоб оварда натавонистанд. Садрҳои Бухоро чун ҳамеша таслим шуданро афзалтар донистанд.

Дар Самарқанд ҳокими қарахонӣ Усмон ибни Иброҳим, дар Фарғона бародараш Қадархон давлат меронданд. Хоразмшоҳ Муҳаммад бо Усмон сулҳ бааст. Қарахитоиҳо ба муқобили ҳар дуи онҳо ҳуҷум карда, ғолиб баромаданд ва аз Усмон андоз гирифта, баромада рафтанд. Усмон худро тобеи Хоразмшоҳ Муҳаммад донист. Сабаби ба осонӣ ба даст даровардани Мовароуннаҳр боз он буд, ки мардуми ин сарзамин мехостанд аз Қарахитоиҳои «бутпараст» халос шуда, бо мардуми ҳамдини худ пайванданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин вазъият хеле маккорона истифода бурд. Даре нагузашта мардуми Мовароуннаҳр тамоми бераҳмию бедодгарии ӯро хуб хис кард.

Аз ҷабру зулми Муҳаммади Хоразмшоҳ мардуми Самарқанд ба дод омада, соли 1212 шӯриш бардоштанд. Султон Муҳаммад бо як тарзи ваҳшиёна шӯришро фуру нишонд. Қариб 10 ҳазор касро ба қатл расонд, аз он ҷумла худ Усмонро ҳам. Шаҳрро се шабу рӯз ба тороҷи лашкараш супурд. Қариб ҳамаи ҳокимони қарахониёни Осиёи Марказӣ бо амри султон Муҳаммад кушта шуданд. Ӯ сиёсати забткориҳо давом дода, доим дар орзуи ғасб

намудани Афғонистону Эрон буд ва ниҳоят ин нияташ амалӣ гашт. Соли 1215 барои ба тасарруфи худ даровардани ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрӯза лашкар кашид ва ба мақсадаш расид.

Баъди ин аз халифаи Бағдод талаб намуд, ки номаш ба хутба дохил гардад. Ба зами ин ба халифа расонд, ки аз идоракунии Бағдод даст кашад. Ҳатто аз мартабаи халифа рафтани ӯро эълон намуд ва ба ҷои ӯ одами бовариноки худашро шинонданӣ буд. Ба ҳамаи ин қонеъ нашуда, ба Бағдод лашкар кашид, вале ба муродаш нарасид. Чунин рафторҳои ношоам ва беандешагиҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ боиси нотинчиву нооромии давлат гардиданд. Дар аввал обрӯи ӯ хеле афзуда буд ва ҳатто ӯро «Искандари дуюм»¹ меномиданд. Ҳудуди давлаташ васеъ шуд. Сарҳади қаламраваш аз соҳилҳои шимолии баҳри Каспий то халиҷи Форс ва аз кӯҳҳои Қафқоз то кӯҳҳои Ҳиндукуш расид. Тоҷирони Хоразмро дар Чину Тибет, Муғулистону Ҳиндустон, шаҳрҳои Россияю Поволжия дидан мумкин буд. Давлати ӯ яке аз давлатҳои пурзӯртарини замонааш ҳисоб меёфт Ҷанговарони Муҳаммади Хоразмшоҳ асосан кироя буданд. Онҳо аксар вақт шаҳру деҳаҳои забткардашонро тороҷ менамуданд, ки ин кинаву адовати мардумро зиёд мекард. Хуллас, тамоми табақаҳои аҳолии аз Муҳаммади Хоразмшоҳ норизо буданд ва давлат аз дохил футур мерафт. Аз ҳамин сабаб ҳатто ба зарбаҳои аввалини муғул тоб оварда натавонист.

Савол ва супориш

1. Асосгузори давлати Хоразм кист ва ӯ ба муқобили кӣ мубориза мебард?
2. Оид ба Текеш чӣ медонед? Дар бораи лашкаркашиҳои ӯ ҳикоя кунед.
3. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо кадом қabilaю давлатҳо ҷангидааст?

¹ Искандари Мақдунӣ солҳои 356–323 то милод ҳаёт гузаронида, дар таърих ба номи Искандари Кабир ва Искандари Зулқарнайн машҳур аст. Ӯ яке аз лашкаркашони бузург ва арбоби барҷастаи давлатии дунёи қадим буд.

4. Худуди давлати Муҳаммади Хоразмшоҳро аз харита нишон диҳед.
5. Дар бораи шӯриши Самарқанд нақл кунед.
6. Сабабҳои заиф гаштани Муҳаммади Хоразмшоҳ дар чист?

§ 21. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ

Киноварзӣ. Дар асрҳои X–XII ва минбаъд – ашрофон, саркардаҳои ҳарбӣ ва заминдорони калон – деҳқонон ба ҷои маош аз давлат замин мегирифтанд. Чунин шакли заминдорӣ асрҳо давом карда бошад ҳам (аз истилои арабҳо, нимаи асри VII), вале чандон тараққӣ накарда буд. Иқтаъ дар асрҳои X–XI хеле паҳн гашта, ба мулки меросӣ табдил ёфт. Иқтаъдорон деҳа, ноҳия ва ҳатто вилояти бутунро мегирифтанд.

Барзгарони сокини ин заминҳо меҳнат карда, то 50 фоизи ҳосилро ба иқтаъдор меоданд. Иқтаъдорон ҳуқуқи зиёди сиёсӣ маъмури доштанд ва ҳатто метавонистанд баъзан ба муқобили давлати дигар лашкар бикашанд. Одамони бомаърифату пешқадами замон аз хусуси оқибатҳои нохуши иқтаъ борҳо огоҳ карда буданд. Муаллифи асари машҳури замон «Сиёсатнома» Низомулмулк навишта буд, ки дар аҳди ҳукмронии сулолаи Сомониён ва Ғазнавиён ба лашкар иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз хазина ба тариқи нақдина маош меоданд. Додани иқтаъ хусусан дар замони ҳукмронии Қарахониён ва Салҷуқиён дар Мовароуннаҳр Хуросон авҷ гирифт.

Ҳодисаҳои ҷой доштанд, ки табақаҳои гуногуни мардум, яъне на танҳо барзгарону пешаварон, балки рӯҳониён, қозихо, уламо, ашроф, давлатмандон ва дигарон дар иттиҳоди иқтаъдор буданд. Соҳибони иқтаъ ҳамчун ситамгару ғоратгар ҳукм меронданд.

Хунармандӣ. Дар асрҳои X–XII шаҳрҳо макони касбу хунар буданд. Хунармандон зарфҳои гуногуни кулоливу шишагин месохтанд. Истеҳсоли зарфҳои сирдор афзуд. Онҳоро бештар дар рӯзгор истифода мебарданд. Истеҳсоли маснуоти кулолӣ назар ба шишагин зиёдтар буд ва дар рӯзгор бештар истифода бурда мешуд.

Молҳои хунармандон дар ноҳияву деҳаҳои дурдасти Мовароуннаҳр харидорони худро пайдо мекарданд. Азбаски дар ин асрҳо қисме аз мардуми бодиянишин ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, талабот ба молҳои хунармандон меафзуд.

Истеҳсоли зарфҳои хушсифати ҳам сафолӣ ва ҳам шишагин беш аз пеш зиёд мешуд ва хунармандон анъанаҳои давраи Сомониёнро давом медоданд. Дар ҳамин давра истеҳсоли хишти пухта ва қошиҳои гуногуни сирдор зиёд шуд. Аксарияти устохонаҳои хунармандон дар бозорҳои шаҳрҳои калон ҷой гирифта буданд, ки онҳо дар як вақт чун дукон истифода бурда мешуданд. Аксарияти зарфҳои қулолӣ кӯзаҳои гуногунҳаҷм буданд. Оғтобаҳои мисини дар рӯяшон нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ дошта, аз хунари устоҳои асрҳои X – XII хабар медоданд.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон даҳ адади чунин оғтоба ёфт шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ҷирғаталла мебошад. Технологияи тайёр кардани маснуоти қулолӣ ҳам тағйир ёфт. Дар бисёр шаҳрҳо ва ҳатто деҳаҳои калон кӯраҳои сафолпазӣ, қолабҳои нақшпартоӣ ёфт шудаанд. Дар ин асрҳо тайёр кардани сафолҳои қошӣ (қафел) таракқӣ карда буд.

Дар рӯи як қисми зарфҳои мисин ва биринҷӣ номҳои устоҳо сабт гардидаанд. Дар баробари маснуоти қулолӣ номгӯи зарфҳои шишагӣ низ меафзояд. Адади биноҳои шишадор ҳам. Чунин намудҳои шиша истеҳсол мегардид: шишаҳои сабз, қабуд,

Зарфҳои нақшиши сафолӣ Осӣён Марказӣ. Асри XI.

нилобӣ ва кахвагӣ. Зарфҳои шишагӣ ҳаққокӣ карда мешуданд. Масалан, чунин ҳаққокӣро дар зарфҳои шишагии Хулбук (пойтахти Хутал, собиқ вилояти Кӯлоб) دیدан мумкин аст.

Маснуоти шишагӣ барои эҳтиёҷи гуногуни рӯзгор истифода бурда мешуд. Қисми зиёди онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, зевар (бештар мӯҳра, шадда), шишаи тиреза ва ғайра ташкил медоданд.

Шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр маҳаллаҳои алоҳидаи оҳангарон доштанд. Дар шаҳри Тирмиз чунин маҳалла дар 5 гектар замин ҷой гирифта буд. Оҳангарон олоти истехсолот, асбобҳои рӯзгор, миқдори зиёди маснуоти нафиси хунарий – деғча, қаламдон, чароғ ва ғайра месохтанд. Қариб ҳамаи ин асбобҳои оҳангарон бо нақшунигор ва суратҳо оро ёфта, дар онҳо номҳои устоҳо сабт гардида буданд.

Машғулияти асосии мардуми шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон боғандагӣ, дуредгарӣ, меъморӣ, наққошӣ, заргарӣ, оҳангарӣ ва кулолӣ буд. Мардуми деҳот ба кишоварзӣ, чорводорӣ, боғу тоқпарварӣ, кирмақпарварӣ ва ғайра сару кор дошт.

Тичорат. Точирони Осиёи Марказӣ ба мамлакатҳои ҳамсоя – Эрон, Ҳиндустон, Чин, Русия ва дигар мамлакатҳо мол мебурданд ва аз он ҷо молҳои даркориро меоварданд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқанд ба марказҳои ҳамлу нақли бор табдил ёфта буданд.

Зарфҳои нақшینی сафолӣ. Асрҳои XI – XII. Афросиёб.

Дар бозорҳои маҳаллӣ ҳуди ҳунармандон молхояшонро ба савдо мегузоштанд. Ҳамчунин тоҷирони маҳаллӣ ва хориҷӣ молҳои воридотиро низ савдо мекарданд. Ривочи савдо боиси сохтмони қоронсаройҳои анборҳо ва дуконҳо мегардид. Нархи замин бағоят қимат буд ва заминдороне, ки қоронсаройҳо ва ғайра месохтанд, фоидаи калон мегирифтанд. Дар шаҳрҳо на танҳо кишоварзони аз азобу укубат ба шаҳрҳо гурехта, ҳатто ақсарияти ҳунармандон ҳам заминро харида наметавонистанд.

Тиҷорати мардуми муқимӣ бо ҳамсоҷҳо-қабилҳои бодиянишин хеле раванк ёфта буд. Бодиянишинон гулом, пӯст, пашм, ғӯшт, чорво, асп оварда бо газвор, гандум, фулузот (металл) ва дигар маҳсулоти ҳунармандӣ иваз менамуданд.

Маъҳазҳои зиёд гувоҳӣ медиҳанд, ки мубодилаи пулии байни мардуми муқимӣ ва қабилҳои бодиянишин низ ҷой доштааст. Аз асри XI то аввали асри XIII дар Осиёи Марказӣ сиккаҳои гуногун дар гардиш буданд. Сиккаҳои давлати Ғазнавиён бисёртар дар ҷануби Тоҷикистон истифода мешуданд.

Сиккаҳои давлати Қарахониёнро қариб дар сар то сари Осиёи Марказӣ пайдо кардан мумкин буд.

Арзиши пули тилло дар ин давра назар ба даврҳои пеш меафзояд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Марказӣ пули тилло сикка мезаданд ва он тадриҷан дар бозор паҳн мегашт. Иёри пули нуқра аз асри XI дар мамлакатҳои Шарқ паст шудан гирифт ва он дар ҳудуди давлат гардиш мекарду ҳалос. Чунин ҳолат дар Осиёи Марказӣ бо номи бӯҳрони пули нуқра маълум аст.

Дар асрҳои XI – XII тангаҳои нуқра аз гардиш нест мешаванд ва ба ҷои онҳо дирҳамҳои мисину нуқра ба муомилот мебароянд.

Савол ва супориш

1. То охири асри XII деҳқон ҷӣ маъно дошт?
2. Иктаъ чист?
3. Кадом табақаҳои аҳоли соҳиби иктаъ мешуданд?
4. Ҳунармандон кадом зарфҳои рӯзгорро месохтанд?

5. Пешаварони Мовароуннахру Хуросон бештар ба кадом хунархо машгул буданд?
6. Точирони Осиёи Марказӣ бисёртар ба кадом мамлакатхо рафтуой доштанд?
7. Дар ривочу равнаки савдо шаҳрҳои Бухорову Самарқанд чӣ гуна нақш мебозиданд?
8. Онд ба робитаи тичорати мардуми муқимӣ бо қабилҳои бодиянишин нақл кунед.
9. Дар бораи муомилоти пулӣ ва сиккаҳои Ғазнавиён, Қарахониён ва Салҷуқиён нақл кунед.
10. Дар ҷануби Тоҷикистони имрӯза сиккаҳои кадом давлат бештар нахн гашта буд? Дар бораи пули тилло чӣ медонед?
11. Пули нуқра аз кадом аср кам мешавад ва сабаби ба бӯҳрон гирифта шудани он чист?

§ 22. ИНКИШОФИ БИНОКОРӢ, МЕЪМОРӢ ВА ХУНАРИ АМАЛӢ ДАР АСРҲОИ ХӢ-ХӢ ВА ИБТИДОИ АСРИ ХӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз асрҳои ХӢ – ХӢ ва ибтидои асри ХӢ бисёр биноҳо, қасрҳо, мадрасаҳо, масҷидҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва дигар сохтмонҳои бошукӯҳ то замони мо омада расидаанд. Агар адади сохтмонҳои муҳташами ин давра ба назар гирифта шавад, маълум мегардад, ки ин давра давраи авҷи бинокорӣ будааст. Дар баробари пеш рафтани бинокорӣ ва сохтмони шаҳрҳо тичорат ва қувваҳои истеҳсолкунанда хеле инкишоф ёфтанд.

Ин давра на танҳо бо миқдори иморатҳо, балки бо равнаки минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашӣ тарҳрезӣ ва қомебиҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёнӣ таваҷҷӯҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара маъқул қалонро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокорӣ пештара, аз қабилҳои поҳса ва хишти хом, алалхусус, дар иморати қалъа, қушқ ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Ғоҳ дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба қор мебаранд. Девори биноҳоро

Намуди умумии Макбаран Хочасарбоз.
Шахритуз, Асрҳои IX – XII.

Чузни дохилии макбара.

аз хишти хом ва гунбади онҳоро аз хишти пухта месохтанд. Масалан, кушки Қалъаи Болои ноҳияи Исфара бо ҳамин тарз сохта шудааст. Ин кушккалъа дар асрҳои VI – VIII сохта шуда буд, дар асри X хароб гардид. Дар асрҳои XI – XII онро дубора бо хишти хому поҳса таъмир ва бо хишти пухта рӯкаш карданд.

Дар асрҳои номбурда сохтмони қасрҳо хеле ривоч ёфта буд. Қасрҳои ҳокимони Хатлон (шаҳри Хулбук), Тирмиз ва дигарҳо аз ҷумлаи онҳоянд. Дар байни онҳо қасри ҳокимони Хулбук фарқ мекунад. Қаср системаи гармкунии зери бино, нақшу нигор ва кандакорӣ дошт. Устоҳои гулдаст ҳангоми ҷидани хишти пухтаи фарши қаср маҳорати калон нишон додаанд.

Макбаран Хочадурбод. Шахритуз, Асрҳои XII – XIV.

Малрасан
 Ҳоҷаманшад,
 Дехан Сайёди ноҳияи
 Шахритуз,
 Асрҳои IX – XII.

Осори беҳтарини меъмории асри XI Работи Малик мебошад, ки дар ҳудуди Осиёи Марказӣ баъди Мақбараи Исмоили Сомонӣ бинои мукамалтар аст. Он дар сари роҳи Бухоро ва Кармина солҳои 1078 – 1079 сохта шудааст. Работи Малик девори 13-метра дорад. Ин сохтмон аз хонаҳои дуошёнаи истикоматӣ, анборҳо, пештоқи мӯхташам ва ғайра иборат мебошад. Дар даромадгоҳи асосӣ маҳорати баланди устоҳои ҳамон давраро дидан мумкин аст. Дар ороиши пештоқ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хӣшт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои қадимтарини форсӣ истифода шудаанд.

Дар ин асрҳо ба ҷуз биноҳои бошукӯҳ боз бисёр қасрҳо, биноҳо, мақбараҳо, масҷидҳо, манораҳо қомат рост карданд. Манораи Калон дар Бухоро, Манораи Ҷарқӯргони вилояти Сурхандарё, Масҷиди Мағоки Атториӣ Бухоро аз ҷумлаи онҳоанд.

Манораи
 Калон,
 Бухоро,
 Асри XII.

Манораи
 Вобканд,
 Бухоро,
 Асри XII.

Макбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омӣ ё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Макбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд. Ҳар кадом шаклу намуди махсус дошт.

Макбараҳои Султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркменистон), макбараи Қарахониёни Ёзғанд (Қиғизистон), Мадрасаи Хочамашҳади деҳаи Сайёди Шаҳритуз, Хоча Накшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чоркӯҳи ноҳияи Исфара ва ғайра намунаҳои беҳтарини меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои XI – XII мебошанд.

Хунари амалӣ. Дар ин давра хунари амалӣ ҳам ба пояи баланди таракӣ ва такомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққо-

Минораи Чаркӯрон.
Ноҳияи Чаркӯрон
вилояти Сурхандарё.
Асри XII.

кии рӯи гач, чӯб ва мрамр, инчунин сафолҳои ҳаққокишуда хеле олій ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои хандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот хунарнамоии ҳайратангезе кардаанд. Хусусан, катибаҳои гулхати кӯфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшунигори хеле чолиб ва дилчасп гоҳо бо оддитарин воситаҳо: ба ҳар шакл чидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанаҳои давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни замон навоариҳои устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва навапардозӣ дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI – XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва такрорнашавандае дорад. Дар

вакти минокорӣ зарфхоро мисли пештара бо хатҳои хандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандаҳо) оро меоданд. Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад. Дар рӯи зарфҳо ҳатто як калима чанд бор сабт мегардад. Нақшҳои хандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна маҳлуқоти ҳаёлии зарфҳои зарифи зеварии онвақтаро зебу оро додаанд. Тасвироти рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун таркиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигарӣ нақшҳои мураккаби наботӣ ва сеюмӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст.

Савол ва супориш

1. Дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII кадом ҳунарҳо бештар тараққӣ карда буданд?
2. Дар ин давра кадом масолеҳи бинокорӣ бисёртар истифода бурда мешуд?
3. Дар бораи сохтмони биноҳои мухташамӣ асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҳикоя кунед. Манораҳои азими ин давраро номбар кунед.
4. Дар бораи шаҳри Хулбук–пойтахти Хатлон чӣ медонед?
5. Дар ороиши биноҳо бештар кадом нақшо истифода мешуданд?
6. Дар ороиши зарфҳо чӣ дигаргунӣ ба амал омад?

§ 23. ИНКИШОФИ ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ XI–XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Баъд аз барҳам хӯрдани давлати тоҷикон–Сомониён дар ҳудуди он давлатҳои нав – Қарахониён, Ғазнавиён ва баъдтар Салҷуқиён ба вуҷуд омаданд, ки ҳамеша бо ҳам мечангиданд. Ин задухӯрдҳо ба перавии илму адаб монеа буданд.

Бо вуҷуди ин дар дарбори давлати Ғазнавиён барои инкишофи илму маърифат (назар ба давлати Қарахониён) бештар шароит фароҳам омад. Султонҳои Ғазнавӣ – Маҳмуд,

Масъуд ва Баҳромшоҳ олимону шоирони зиёдеро ба дарбори худ даъват карда буданд, то ки ба онҳо мадҳияҳо бахшанд, лашкаркашиҳо ва тарзи давлатдории Ғазнавиёро мадҳу ситоиш намоянд ва бо ин шӯҳраташонро баланд бардоранд.

Аз асри XI сар карда нуфузи забони арабӣ дар Мовароуннахру Хуросон афзудан гирифт. Забони арабӣ забони форсӣ-тоҷикиро, ки коргузории давлатӣ бо он буд, маҳдуд намуд. Тадричан забони арабӣ забони давлатӣ шуд ва шахсони ин забонро медонистагӣ ҳар чӣ бештар ба корҳои давлатӣ ҷалб мешуданд. Калимаҳои арабӣ беш аз пеш дар забони форсӣ-тоҷикӣ ҷо мегирифтанд. Бисёр олимону адибон асарҳои онро ба забони арабӣ иншо кардаанд.

Инкишофи илм. Нашъунамои илму фан, ки дар асри X ба амал омада буд, дар асри XI давом кард. Олимони забардасти охири асри X ва ибтидои асри XI Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ буданд, ки аз хусуси фаъолияти онҳо дар боло суҳан рафт. Дар ин давра боз бисёр намояндагони барҷастаи илму фан ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикрӣ хизматҳои муайянеро ба ҷо овардаанд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умарӣ Розӣ (1148 – 1210) дар Ҳирот иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замаҳшарини Хоразмӣ (1074 – 1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу нахви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абӯбакр Абдулқохир Абдурахмони Ҷурҷонӣ (вафоташ соли 1108) аз донишмандони сарфу нахв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Немоли Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135 – 1137) бо даъвати Қутбуддин Муҳаммад ибни Ануштегин ба Хоразм омада, соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ном асаре навиштааст. Ин асар ба «Ал-қонун»-и Абӯалӣ ибни Сино асос ёфта, аз 10 китоб иборат аст. Он дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзи саломатӣ, ташҳиси беморӣ ва пешбинии ҷараёни он, усулҳои табобат, захру позаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам тараққӣ кард. **Абӯнастри Утбӣ** (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ» ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд маълумоти муҳимеро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён **Абӯсаиди Ғарлезӣ** буд. Ӯ дар байни солҳои 1048 – 1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ин асар дар бораи шоҳони қадимаи Эрон, халифаҳои араб, музофоти Хуросон, давраи салтанати писари Султон Маҳмуд – Масъуди Ғазнавӣ, дину оин, идҳову маросимҳои мусулмонон, насронӣён, яҳудиён, зардуштиён, ҳиндуҳо ва туркҳо маълумот медиҳад.

Ниҳоят, бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён **Абулфазли Байҳақӣ (995 – 1077)** мебошад, ки солҳои зиёд дар дарбори Ғазнавиён вазифаи дабириро (мирзо) ба ӯҳда дошт. Баъди кушта шудани Султон Масъуд аз ин вазифа ронда мешавад. Пас аз чанд сол боз ба дарбор даъват шуда, вазифаи сафоратро ба зимма мегирад. Ӯ дар айёми пириаш ба навиштани асари сичилдаи «Таърихи Масъудӣ» шурӯъ намудааст, ки баъзе ҷилдҳои то замони мо расидаанд. Ин асар ба забони форсӣ-тоҷикӣ иншо шудааст ва аз хусуси қорнамоиҳо ва салтанати Масъуд ҳикоя мекунад. Арзиши ин асар боз дар он аст, ки муаллиф қариб тамоми вақеаҳои тасвиршударо бо ҷашми худ дидааст.

Муваффақиятҳои адабиёти форс-тоҷик. Дар асрҳои XI – XII ва аввали асри XIII як қатор шоирон, олимон, файласуфон, ки дар таърихи адабиёти форс-тоҷик саҳми бузург доранд ва назми халқи тоҷикро ба пояи баланди ҷаҳонӣ бардоштаанд, дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Табаристон ба дунё омада, эҷод кардаанд.

Чунон ки дар боло ишора гардид, давлати Ғазнавиён, ки Хуросон, Чағониён, Хатлон, Тахористон, қисми бузурги Эрон ва шимоли Ҳиндустонро дар бар мегирифт, барои нашъунамои илму адабиёт шароити хубтар муҳайё карда буд. Дар дарбори султонҳои Ғазнавӣ аз музофотҳои ноҳияҳои мамлакат шоирону олимони бисёр гирд омада буданд.

Абулқосим Унсурӣ Балхӣ (970 – 1041) яке аз шоирони номии форс-тоҷик буд. Вай дар дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Масъуд вазифаи маликушшуароиро адо кардааст. Унсурӣ иштирокчии бевоситаи бисёр лашкаркашиҳои Султон Маҳмуд буд. Аксарияти қасидаҳои ба музаффариятҳои Султон Маҳмуд бахшида шудаанд.

Қасидаҳои Унсурӣ гарчи аз ҷиҳати санъати шеърӣ, тасвири табиат мазмуни баланд дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати иҷтимоӣ сиёсӣ ба қасидаҳои Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ баробар шуда наметавонистанд, ки дар ин хусус худи Унсурӣ чунин мегӯяд:

Ғазал Рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба борики ҳам,
Дар ин парда андар маро бор нест.

Ба калами Унсурӣ асарҳои зиёде тааллуқ доранд. Достонҳои машҳураш инҳоянд: «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт», «Вомиқу Узро». Ҳеҷ кадоми ин достонҳо, ба ҷуз баъзе байтҳо, то замони мо пурра нарасидаанд.

Абулҳасан Али Ҷарруҳӣ (вафоташ соли 1041) ва **Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ** (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори Ғазнавиён буданд.

Аз хонҳои Қарахонӣ танҳо Қилич Тамғочхон ба илму адабиёт каму беш рағбат дошт. Бо вучуди ин дар ин давра дар Мовароуннаҳр шоирони машҳур ба дунё омада, асарҳо офаридаанд. **Амъаки Бухорӣ** (вафоташ соли 1149), **Сӯзани Самарқандӣ** (вафоташ соли 1173), **Рашиди Самарқандӣ** аз ҷумлаи онҳоянд.

Нимаи дуввуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мавқеи бузург дорад. Дар замони Салҷуқиён Мовароуннаҳру Хуросон ва Тахористон дар атрофи як марказ муттаҳид гардиданд. Салҷуқиён дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Ҳирот фаъолияти фикрӣ эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданӣ ҷамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохтанд.

Хаёт ва фаъолияти адабии чунин намояндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асади Тӯсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фахриддини Гургонӣ, Авхададдини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамаин давра ҷараён ёфтааст. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фахриддини Гургонӣ, ки дар осорашон тамоили халқӣ ва тараққиҳоӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷаста доранд.

Носири Хусрав (1004 – 1080). Ин фарзанди барӯманди халқӣ тоҷик дар ноҳияи Кубодиёни кунунии Тоҷикистон дар оилаи давлатманди асилзода таваллуд ёфтааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, забони арабӣ, илмҳои фалсафа, таърих, адабиёт, география ва ғайраро аз бар намудааст.

Дар синни ҷавонӣ аввал дар дарбори Ғазнавиён ва баъдтар дар дарбори Салҷуқӣён вазифаи мунширо адо карда, муддате барои ҷамъоварии бочу хироч барои хазинаи Салҷуқӣён машғул мешавад. Ҳангоми адои ҳамаин вазифа аҳволи вазнини кишоварзону ҳунармандонро аз наздик мебинад. Сипас аз ин маънаб даст кашада, ба Афғонистону Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо сафар мекунад. Мақсад аз ин сафар шиносӣ бо аҳволи мардуми заҳматкаш ва мазҳабу равиҳои гуногуни динии ин мамлакатҳо буд. Баъд ба сафари ҳафтсола баромада, ба тарзи зиндагии халқҳои Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ ва Миср аз наздик шинос мешавад.

Дар Миср мазҳаби исмоилиро қабул мекунад. Ба Хуросон баргашта, ин мазҳабро дар байни мардум ташвиқу тарғиб менамояд. Аз таъқибу фишори Салҷуқӣҳо шаҳр ба шаҳр гашта, ниҳоят маҷбуран роҳи Бадахшонро пеш мегирад ва деҳаи Юмгонро ҷои зист интихоб менамояд. Ҳокими он ҷо Алӣ ибни Асад пайрави мазҳаби исмоилия шуда, бо Носири Хусрав дӯсти қарин мегардад. Дар ин деҳа қариб 25 сол ҳаёт гузаронда, бисёр асарҳои ӯро дар ҳамаин ҷо навиштааст. Солҳои охири ҳаёти шоир хеле сермахсул буданд. Дар ҳамаин ҷо аз олам ҷашм мепаӯшад ва имрӯз маҷори ӯ ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Носири Хусрав дар асарҳои машҳураш «Сафарнома» ва «Рӯшнонома» ҳамчун омӯзгори бузург ба наслҳои оянда

мурочиат карда мегӯяд, ки барои инсони комил шудан бикӯшанд, ба қадри зиндагӣ бирасанд, дӯстӣ ва накӯкориро пеша кунанд. Ӯ навиштааст:

Зи мардум зодай бо мардумӣ бош!
Чӣ бошад дев будан, одамӣ бош!

Шоир муфтхӯрону золимон, амалдорону подшоҳон ва рӯҳониёни риёкорро ба зери тозиёнаи танкид гирифта, мардуми захматкаш – кишоварзону ҳунармандонро таърифу тавсиф мекунад. Аҳамияти чунин мисраъҳои шоир, гарчанде зиёда аз 900 сол гузашта бошад ҳам, беш аз пеш меафзояд:

Ҷаҳонро хурраамӣ аз деҳқон аст,
Аз ӯ гоҳ заръ, гоҳе бӯстон аст.
Аз ин беҳ бар бани одам чӣ кор аст,
К-аз одам дар ҷаҳон ин ёдгор аст...
Ба кор андар хама мардони коранд,
Арақ резанду кути халқ коранд.

Шоир асарҳои зиёде эҷод намудааст ва девони ашъораш аз 11 ҳазор байт иборат аст. Асарҳои насриаш ҳам кам нестанд, ки дар байни онҳо «Сафарнома» мақоми ҳосе дорад. Ин асар ҳам бадеӣ ва ҳам таърихиву ҷуғрофӣ буда, онд ба одамон, тарзи зисту зиндагии онҳо маълумот медиҳад.

Шоири инсонпарвар омӯхтани касбу ҳунарро аз ҳама боло медонад ва дар ин бора чунин гуфтааст:

Ҳунар чӯ, з-он ки дар ақл ӯ накӯтар,
Ки бошӣ дар замона толиби зар.
Зи касби даст набвад ҳеч оре,
Беҳ аз мақсаб набошад ҳеч коре.

Носири Хусрав бо асарҳои оламшумули худ на танҳо дар байни мардуми мамлакатҳои форсизабон, балки берун аз он соҳиби шӯҳрат гардидааст. Ҳоло дар зодгоҳи ин мутафаккири бузурги тоҷик дар ноҳияи Кубодиён ҳайкали ӯ гузошта

шудааст ва ба колхозу мактабҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Носири Хусрав дода шудааст.

Умари Хайём (1048 – 1131). Дар шаҳри Нишопури Хуросон дар оилаи хаймадӯз (чодардӯз) ба дунё омадааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифтааст. Баъди хатми мадраса машғули корҳои тадқиқоти илмӣ мешавад. Ба дараҷаи олимони бузурги асри XI мерасад. Илмҳои замонаш, аз ҷумла ҳайат (ситорашиносӣ), риёзиёт (математика), фалсафа, таърих, география, мусиқиро аз худ карда, минбаъд роҷеъ ба онҳо асарҳо иншо намудааст.

Дар синни 27-солагӣ ба дарбори подшоҳи Салҷуқиён – Ҷалолуддини Маликшоҳ даъват шуда, ба гурӯҳи олимони расадхонаи Исфохон сарварӣ мекунад. Дар ин ҷо ҳамроҳи дигар олимони тақвими тартиб медиҳад, ки дар таърих ба номи Тақвими Маликшоҳӣ (ба шарафи Ҷалолуддини Маликшоҳ) машҳур аст. Ин тақвим аз тақвимҳои пешина ва баъдина аниқтару дақиқтар доништа шудааст. Хайём дар Бухорову Самарканд дар дарбори Қарахониён иқомат намуда, ба корҳои илмӣ машғул мешавад. Баъд ба зодгоҳаш шаҳри Нишопур баргашта, дар илми тиб саҳм мегузорад.

Мувофиқи маълумотҳои таърихӣ ба дарбори подшоҳи салҷуқӣ Султон Санҷар даъват мешавад ва подшоҳро аз касалии нағзак муолиҷа мекунад, ки ин обрӯи Хайёмро дучанд мегардонад. Бо вучуди ин солҳои охири ҳаёташро дар камбизоатӣ ва танҳои гузарондааст. Хайём хангоми дар қайди ҳаёт буданаш дар ҷаҳон ҳамчун шоир шӯҳратманд мегардад. Шоир дар рубоихояш мансабдорони подшоҳӣ, ҳокимон ва кибру гурури онҳоро ба зерӣ танқид гирифта, мегӯяд, ки онҳо гарчанде доим дар бими ҷонашон бошанд ҳам, шахси аз мансаб дасткашидаро одам намедонанд:

Ин ҷамъи акобир¹, ки маносиб² доранд,
Аз ғуссаву ғам зи ҷони худ безоранд.
Он кас, ки асири хирс чун эшон нест,
Ин турфа, ки одамӣ-ш менашморанд.

---

¹ Акобир – аъёну ашроф.

² Маносиб – мансаб

Хаёти шахсии Хайём дар солҳои охири умраш чандон хуб набудааст. Вай аз вазифаи ба ӯ пешниҳоднамуда даст кашида, пурра ба кори илмӣ дода мешавад ва бо ними нон каноат мекунад. Дар ин хусус мегӯяд:

Дар дахр¹ хар он кӣ ним ноне дорад,
Ё дархури хеш ошёне дорад.
Не ходими кас бувад, на махдуми касе,
Гӯ: Шод бизӣ, ки хуш чахоне дорад.

Рубоҳои Хайём чандон бисёр нестанд, вале аз ҷиҳати арзиши адабӣ ва фалсафавӣ шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Онҳо ба бисёр забонҳои дунё тарҷума шудаанд ва дурдонаҳои гаронбаҳои адабиёти башар ҳисоб меёбанд.

Дар ин давра баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вучуд омаданд: «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҷадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синбоднома»-и Захирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҷамидӣ»-и Ҷамидаддини Балхӣ аз ҷумлаи онҳоанд.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани гоҷаҳои тасаввуфӣ мебошад. Дар ин давра назариётчиёни бузурги тасаввуф Муҳаммад Ғазолӣ, Аҳмади Ғазолӣ, шоирони баргузидаи мутасаввиф Абдуллоҳи Ансорӣ (1006 – 1077), Абулмаҷди Саной (1050 – 1131), Фаридаддини Аттор (1142 – 1220) ба майдон омаданд.

Дар гоҷаҳои инсонпарваронаи ин давра шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон **Низомии Ганҷавӣ** (вафоташ соли 1209) роли бағоят калон бозид. Ӯ офарандаи асари безаволи «Ҷамса» аст, ки дахҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин давра дар адабиёт ба ҷои сабки хурӯсонӣ услуби нави адабие ба номи сабки ироқӣ ҷорӣ шуд.

---

¹ Дахр - олам, дунё.

Савол ва супориш

1. Дар бораи маҳдуд шудани забони форсӣ-тоҷикӣ нақл кунед.
2. Кадом олимони машҳури ин давро медед?
Муаррихони машҳури асри XI киро буданд ва кадом асарҳоро навиштаанд?
3. Дар бораи Абулқосим Унсурӣ Балхӣ нақл кунед. Вай ба Рӯдакӣ чӣ гуна шеър бахшидааст?
4. Дар бораи Носири Хусравӣ Қубодиёнӣ маълумот диҳед. «Сафарнома»-и ӯ аз чӣ хусус нақл мекунад?
5. Тарҷумаи ҳоли Умари Хайёмро гуфта диҳед.
6. Рубоӣҳои дар ин китоб овардаи Хайёмро аз ёд кунед.
7. Дар ин давра боз кадом шоирон зиндагӣ ва эҷод кардаанд?
8. Дар ин давра кадом асарҳои насрӣ ба вуҷуд омаданд?
9. Назариётчиён ва шоирони бузурги мутасаввифи ин давро номбар кунед.
10. Ғояҳои инсонпарварӣ дар эҷодиёти кадом шоири ин давр бештар ба назар мерасад. Асарҳои безаволи ӯ чӣ ном дорад?
11. Дар адабиёти ин давр ба чои *сабки хуросонӣ* кадом услуби нави адабӣ ҷорӣ гардид?

Аз «Сафарнома»-и Носири Хусрав

...Ба гӯшае рафтам ва ду ракаат намоз бикардм ва ҳочат хостам, то худон таоло ва таборак маро тавонгарӣ диҳад.

Чун ба наздики ёрон ва асхоб (дӯстон) омадам, яке аз эшон шеъре порсӣ мехонд. Маро шеъре дар хотир омад, ки аз вай дархостам, то ривоят кунад. Бар когазе навиштам, то ба ӯ диҳам, ки ин шеърро бархон. Ҳанӯз ба ӯ наодо будам, ки ҳамон шеър биайниҳӣ (айнан худӣ худаш) оғоз кард.

Он ҳол ба фоли нек гирифтам ва ба худ гуфтам: «Худо хочати маро раво кард».

Пас аз он ҷо ба Қузҷонон шудам ва қурби як моҳ бибудам ва шароб пайваста бихӯрдаме.

Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт:

«Чанд хоҳӣ хӯрдан аз ин шароб, ки хирад аз мардум зоил (нобуд, махв) кунад, агар ба ҳуш бошӣ беҳтар». Ман ҷавоб гуфтам, ки: «Хукамо (ҳакимон) ҷуз ин чизе натавонистанд сохт, ки андӯхи дунё кам кунад». Ҷавоб дод, ки «Беҳирадӣ ва беҳушӣ роҳате набошад, ҳаким

натавон гуфт касеро, ки мардумро ба беҳушӣ рахнамун бошад, балки чизе бояд талабид, ки хирад ва хушро бияфзояд». – Гуфтам, ки «ман инро аз кучо орам». Гуфт: «Чўянда ёбанда бошад» ва пас сўи қибла ишорат кард ва дигар суҳан нагуфт.

Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамом бар ёдам буд, ин насихат бар ман кор кард ва бо худ гуфтам, ки «Аз хоби чихилсола низ бедор гардам». Андешидам, ки то ҳама атфол ва аъмоли (амал) худ бадал накунам, фараҳ наёбам... сару тан бишустам ва ба масҷиди чомаъ шудам ва намоз кардам ва ёрӣ хостам аз бори таборак ва таоло ба гузоридани он чӣ бар ман вочиб аст ва даст боз доштан аз мувҳиёт ва ношонет, чунон ки ҳақ субҳонаху ва таоло фармудааст...

Рӯзи чаҳоршанбе ба ёри ҳақ субҳонаху ва таоло ба Арафот бигузоридем ва ду рӯз ба Макка будем. Ва халқи бисёр аз гуруснагӣ ва бечорагӣ аз Ҳичоз рӯй берун ниходанд бар ҳар тараф. Ва дар ин навбат шарҳи ҳақ ва васфи Макка намегӯям, то дигар навбат, ки бад-ин чо расам, ки навбати дигар, ки шаш мох мучовир (наздик, қариб) будам ва он чӣ дидам ба шарҳ бигӯям. Ва ман рӯй ба Миср ниходам, чунон ки ҳафтаду панҷ рӯз ба Миср расидам. Ва дар ин сол сию панҷ ҳазор одамӣ аз Ҳичоз ба Миср омаданд ва султон ҳамаро чома пӯшонид ва учрӣ (музд) дод, то соли тамом, ки ҳама гурусна ва бараҳна буданд. То боз боронҳо омад ва дар замини Ҳичоз таом фароҳ шуд ва боз ин ҳама халқро дархӯрди (лоик, муносиб) ҳар як чома пӯшонид ва силотхо (ато, бахшиш) дод ва сўи Ҳичоз равона кард.

Шаҳри Қоҳира

Панҷ дарвоза дорад: Бобуннаسر, Бобулшутух, Бобулқантара, Бобуззувайла, Бобулхалич. Ва шаҳр бору (девори калъа ва ҳисор) надорад, аммо биноҳо муртафеъ (баланд бардошташуда) аст, ки аз бору қавитар ва олитар аст ва ҳар сарой ва кунике ҳисорест ва бештар иморат панҷ ашқуб ва шаш ашқуб бошад ва оби хӯрданӣ аз Нил бошад, саккоён (машқоб) бо шутур накл кунанд ва оби чоҳҳо ҳар чӣ биравад, Нил наздиктар бошад, хуш бошад. Ва ҳар чӣ аз Нил дур бошад, шӯр бошад. Ва Миср ва Қохираро гўянд панҷох ҳазор шутур ровиякаш аст, ки саккоён об кашанд ва саккоён, ки об бар пушт кунанд, худ чудо бошанд ва сабўҳои биринчин ва хикҳо дар кўчаҳои танг, ки роҳи шутур набошад. Ва андар шаҳр дар миёни сароҳо, боғчаҳо ва ашқор (чамъи шацара) бошад ва об аз чоҳ диҳанд ва дар ҳарамии султон ҳарамбўстонҳост, ки аз он некўтар набошад ва дўлобҳо (чарҳи обкашӣ аз чоҳ ва чўй, чигир) сохтаанд, ки он басотинро (бўстон) об диҳад ва бар сари бомҳо ҳам дарахт нишонда бошанд ва тафарручгоҳҳо (чойҳои сайру гашт) сохта ва дар он таърих, ки ман дар он чо будам, хонае, ки замини вай бист газ дар дувоздаҳ газ (олати чўбӣ ва ё оҳанини ченкунии масофа, матоъ ва ғайра, ки дарозииаш 91,5 см мебошад) буд.

Б О Б И V

МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОНИ МУҒУЛ

§ 24. ВАЗЪИЯТИ СИЁСӢ ВА ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ МУҒУЛҲО

Муттаҳидшавии қабилҳои бодиянишини муғул тахти роҳбарии Чингизхон. Дар ибтидои асри XIII дар Мугулистони Марказӣ давлати феодалӣ таъсис ёфт. Сарвари яке аз қабилҳои сершумор Темучин дигар қабилҳоро ба иттиҳоди худ даровард. Вай соли 1206 дар анҷумани сардорони муғулҳо худро Чингизхон, яъне хони бузург эълон кард.

Мақсади аввалиндараҷае, ки ӯ дар назди худ гузошт, ин таъсис намудани лашкари савораи бонизому пурзӯр ва сершумор буд. Вай аз ҳисоби забту ғорати халқҳои ҳамсоя ва зулму фишори қабилҳои муғул ба мақсади худ расид. Чингизхон дар байни сарбозонаш интизоми оҳанин қорӣ намуд. Ба лашкарқашон ва феодалони қалон сарвати зиёде меод. Силоҳи лашкари муғул силоҳи беҳтарини замон ҳисоб меёфт. Сарбозони Чингизхон ба ҷуз силоҳи муқаррарӣ, боз бо аслиҳаи деворшикан ва муҳосиравӣ таъмин буданд.

Муғулҳо ба идораи маъмурӣ низ аҳамияти қалон меоданд ва барои ин намояндагони халқҳои савияи фарҳангашон баландтар, аз ҷумла халқи уйғурро истифода мебарданд. Дар ин давра нахустин бор алифбои муғулӣ таълиф шуд, ки асоси онро алифбои уйғурӣ ташкил меод.

Қорҳои ҷамъ овардани бочу хироч ва хизмати алоқаро ҳам намояндагони халқҳои дигар, яъне маданият ба ҷо меоварданд.

Чингизхон пеш аз ба Осиеи Марказӣ ҳамла кардан «халқҳои ҷангалнишин»-и соҳили дарёи Енисейро ба ғолибияти худ даровард. Халқи уйғур бошад, бо ихтиёри худ таслим шуд. Ба ғайр аз ин Чингизхон худуди давлати Қарахитойҳо – Ҳафтрӯд ва Туркистони Шарқиро бечанг ба

давлати худ ҳамроҳ кард. Худи Чингизхон ба давлати Чини Шимолӣ ҳучум оварда, пойтахти он шаҳри Пекинро ба даст даровард. Лашкари муғул тадричан ба сарҳади давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ наздик мешуд.

Дар ин задухӯрдҳо ва забткориҳо Чингизхон ҳамроҳи писаронаш, лашкаркашони машҳур – Хубилой ва Чебе, феодалони калон ва дигарон сарвати зиёде чамъ оварданд, вале аратҳо – оммаи мардуми камбизоати муғул зиндагии кашшокона доштанд.

Бисёр тоҷирони Осиёи Марказӣ то салтанати Чингиз ба Муғулистон рафтуомад доштанд ва Чингизхон онҳоро ба нафъи худ хеле мохирона истифода мебард. Чингизиён ба воситаи тоҷирон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ хуб вокиф буданд. Шумораи лашкар, бо кадом силоҳ мусаллаҳ будани онро нағз медонистанд.

Вазъияти Осиёи Марказӣ дар арафаи ҳучуми Чингизхон. Худуди давлати Хоразмшоҳиён дар замони ҳукмронии Муҳаммади Хоразмшоҳ (1200 – 1220) хеле васеъ шуд ва сарҳадаш дар Шарк то Ҳафтрӯд, дар Ғарб то баҳри Арал, дар ғарб то Ироқ тӯл мекашид. Дар дохили чунин давлати паҳновар доим кашмакашию шӯришҳои ҳокимон рӯй медоданд ва худи Муҳаммади Хоразмшоҳ барои паҳш кардани онҳо овора буд. Бочу хирочи тоқатфарсо аҳволи мардуми захматкашро хеле вазнин гардонд. Солҳое мешуд, ки мансабдорони ҳукуматӣ то се маротиба бочу хироч меситониданд. Дар мамлакат вазъи нотинҷ ҳукмронӣ мекард. Подшоҳ соли 1207 шӯриши мардуми Бухоро ва соли 1211 шӯриши хунармандони Самаркандро бо ваҳшоният паҳш намуд. Ҳатто ашрофи давлатӣ ва сарварони дин ҳам нисбат ба подшоҳ душманӣ доштанд, чунки султон ба муқобили халифаи Бағдод, ки дар ҷаҳони дини ислом ўро ноиби пайгамбар медонистанд, лашкар кашид. Ба ҷуз ин, дар ҳолати мастӣ ба катли яке аз намояндагони машҳури дин Мачидуддин фармон дода буд.

Султон Муҳаммад назар ба Чингиз лашкари зиёд дошт, вале он интизом надошт. Воқеаҳои ҷой доштанд, ки ҳангоми муҳорибаҳо на танҳо ҷанговарони каторӣ, балки сарлашкарон низ ба тарафи душман мегузаштанд. На танҳо дар байни ҳокимони вилоятҳо, балки дар байни сарлашкарон

ва хатто амалдорони дарборӣ низ ягонагӣ набуд. Султон Муҳаммад ба рафторҳои мағрурона, худситоӣ, худбинӣ бисёр одамони обрӯмандро меранҷонид, аз дарбор дур мекард ва хатто ба қатл мерасонд.

Чингизхон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ пурра бохабар буд. Ҷосусону тоҷиронаш дар шаҳрҳои ноҳияҳои хоразмшоҳиён ғаштугузор мекарданд ва маълумоти лозимаро бо осонӣ ба даст меоварданд, вале Муҳаммади Хоразмшоҳ ба ин чандон аҳамият намедод.

Устод Садриддин Айнӣ дар асари машҳури таъриҳиаш «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» чунин менависад: «Дар вақте ки Чингиз сар то пой мамлақати Султон Муҳаммадро аз ҷосусон пур карда, ҳамаи аҳволи ӯро – қувваи ҳарбӣ, ихтилофи байни саркардагон, беитоати онон ва мағрурияти беасоси шахсии ӯро фаҳмида гирифта буд, ӯ аз аҳволи Чингиз, аз иқтидор ва интизоми ҳарбии вай тамоман бехабар буд ва хабардор шуданро ҳам лозим намедонист, чунки ба ақидаи ӯ дар дунё подшоҳе набуд, ки ба мамлақати вай ҳучум оварда ғалаба карда тавонад.

Султон Муҳаммад на танҳо ба мамлақати Чингизхон ҷосус нафиристод ва дар пайи аҳволфаҳмӣ наафтад, хатто хабарҳои тасодуфиро ҳам, ки доир ба иқтидори ҳарбии Чингиз бошад, шундан намехост ва ба худаш расондани ин гуна хабарҳоро нисбат ба худ таҳқир мешумурд. Чунон чи, боре Чингиз Маҳмуди Ялавочи хоразмиро бо Ҳоҷа Алиакбари Бухороӣ ва Юсуфи Утрорӣ ба пеши султон Муҳаммад элчӣ карда фиристод. Чингиз дар номаи худ мувофиқи одати онрӯза ғалабаҳои худро шумурда, дӯстии худро ба султон таклиф карда буд ва ӯро дар он мактуб азизтарини фарзандони худ шуморида буд.

Султон Муҳаммад баъд аз ба манзил фиристодани элчиён, аз байни онҳо Маҳмуди Ялавочи Хоразмиро пинҳонӣ ба назди худ талабида аз вай: «Оё рост аст, ки хони шумо ба давлати Хитой ғалаба кардааст?» гуфта пурсид. Вақте ки Маҳмуд ин суханро тасдиқ кард ва чанд калима дар бораи қуввати ҳашамати Чингизхон илова намуд, султон дар ғазаб омада гуфт:

– Магар ту вусъати мамлақати ман ва қувваи аскарӣ маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекунӣ? Ӯро чӣ ҳад, ки маро фарзанди худ шуморидааст?

Махмуди Ялавоч тарсид ва бими он буд, ки султон ўро катл кунад ва аз хавфу бим ба хушомадгӯй даромада гуфт:

– Сипохи Чингизхон нисбат ба лашкари оламиён мисоли рӯшноии шамъ аст пеши нури хуршеди оламафрӯз ва ё монанди чехраи шаб аст пеши шамоили рӯз ...

Султон бо шунидани ин калимаҳои мунофиқонаи аблахфиребона аз Махмуди Ялавоч хурсанд шуд, аз газаб фурумад ва ҳатто ба вай инъоми махсусе ҳам кард.

Оре, султон Муҳаммад як бор яке аз мӯътамадони худро ба тариқи ҷосусӣ ба мамлакати Чингизхон фиристод ...

Ин ҷосус ҳамаи иқтидори ҳарбӣ ва интизоми аскарӣи Чингизро фаҳмида омада, ба султон хабар дод. Султон бо шунидани ин хабарҳои инкоркарданошуданӣ, ба ҷои он ки дар муқобилашон қувва ҷамъ кунад ва тайёри бинад, монанди ҳамаи мағрурон ва лофзанони тарсонҷак аз гошти хавфу ҳарос саросема шуда монд... Чингизхон барои ҳучум кардан ба Мовароуннаҳру Хуросон тайёрии бисёр калон дида буд... Хулоса, ӯ бо қувват ва тадбир барои ҳучум ба мамлакати султон Муҳаммад як сафи ягонаи бисёр мустаҳкам ба вучуд овард¹...»

Ба замми ҳамаи ин Муҳаммади Хоразмшоҳ роҳи ҷангҷӯёнаро пеш гирифта, ба хабарҳои аз тоҷирон ба даст дароварда ва ба қудрату тавоноии ин душмани ғаддору хунхор аҳамият намедод.

Соли 1215 султон аз овозаи пурзӯрии Чингизхон ба бим афтода, барои аниқ кардани қувваи ҳарбӣ ва интизоми сарбозони муғул ҳаياتи сафорат фиристод. Онҳо баъди баргаштан аз хусуси тавоноиву қувваи сершумори ҳарбиёни муғул, меҳмоннавозӣ, вусъат додани савдои ҳар ду мамлакат, ки Чингиз тарафдораш буд, ба султон нақл карданд. Чингизхон дар мактубаш султон Муҳаммадро ҳамчун «писараш» ном бурда буд, ки ин боиси қаҳру газаби султон гардид. Даре нагузашта дар байни ҳар ду давлат воқеае рӯй дод, ки муносибати Чингизхонро дигар кард ва ин воқеа дар таърих ба номи «Ҷоҷиан Утрор» машҳур аст.

---

¹С. Айни. Куллиёт, ҷилди 5, саҳ. 158–160.

1. Оид ба таъсис ёфтани давлати муғулҳо нақл кунед.
2. Чингизхон пеш аз ҳуҷум ба Осиёи Марказӣ кадом давлатҳоро гасб намуда буд?
3. Вазъияти давлати Хоразмшоҳиён дар арафаи ҳуҷуми муғулҳо чӣ гуна буд?
4. Дар аввал муносибати Чингизхон бо Муҳаммади Хоразмшоҳ чӣ гуна буд?
5. Дар бораи қувваҳои ҳарбӣ ва ба кадом силоҳ мусаллаҳ гардидани ин ду давлат ҳикоя кунед.
6. Дар бораи шахсияти Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Чингизхон нақл кунед.
7. Тоҷирон дар ҳаёти ин ду давлат чӣ гуна нақш мебозиданд?

§ 25. ҲУҶУМИ МУҒУЛҲО ВА МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОН

Фочиаи Утрор. Чунон ки ишора шуд, Чингизхон аз вазъи давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ пурра вокиф буд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо ҳар баҳона ҷанг металабид ва барои ба мақсад расидан баҳона мечуст. Соли 1218 сарбозони Хоразм бо амри султон дар қалъаи Утрор, ки дар канори дарёи Сир ҷой гирифта буд ва ҳамсарҳади муғулҳо ҳисоб меёфт, қорвони муғулҳоро ҷосус пиндошта, дастгир намуданд. Қорвон аз 450 тоҷир, аъёну ашроф ва одамони бовариноки Чингиз иборат буд, ки онҳо дар ихтиёри худ 500 шутур тиллову нукра, маснуоти абрешимии чинӣ ва пӯстҳои қиматбаҳо доштанд. Сарбозони Хоразм ҳамаи одамонро ба қатл расонданд ва молҳоро фурухта, пулашро ба ҳазинаи султон фиристоданд.

Чингиз аз ин воқеа огоҳ шуда, аз Муҳаммади Хоразмшоҳ дархост намуд, ки ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва пули сарватҳои гонаткардаашро пас гардонад. Султон Муҳаммад на танҳо аз иҷрои ин талабҳо даст кашид, балки ҳаёти сафирони барои ҳалли ин қор омадаро ба қатл расонд. Ин рафтори бадқирдоронаи ӯ қаҳру қазаби Чингизро дучанд

кард ва боиси хучуми мугулҳо гардид. Чингиз ба чанги зидди султон Муҳаммад тайёрии пухта дида буд. Аскарҳои Чингизхон аз чанговарони ботартибу чангдида ва сершумор иборат буд. Аммо Муҳаммади Хоразмшоҳ дар байни лашкар ва мардум обрӯӣ надошт. Пеш аз хучуми Чингиз вай, ба ҷои он ки сарбозонашро дар як ҷо ғун карда, ба муқобили ҷунин душмани пурзӯру хунхор равона созад, баръакс лашкаро ба гурӯҳҳо тақсим намуд, ки ҷунин парокандагӣ ба нафъи мугулҳо буду халос.

Мудофиаи Утрор, Самарқанд ва Бухоро. Моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба ҳудуди давлати султон Муҳаммад наздик шуда, сипоҳашро ба се қисм ҷудо кард. Ӯ ба ғасби Утрор аҳамияти калон дода, ду писараш – Уқтой ва Чағатойро бо лашкари сершумор ба он ҷо фиристод. Қисми дигари сарбозон бо роҳбарии Ҷуҷӣ барои ба даст даровардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба роҳ дароманд. Қисми сеюми сипоҳ бо сарварии худӣ Чингизхон ва писараш Тулуй роҳи Бухороро пеш гирифт.

Лашкари мугул тахминан ба 200 ҳазор кас мерасид. Мугулҳо кӯшиши зиёд ба харҷ доданд, ки шаҳри Утроро бо як хучуми саҳт тасарруф кунанд, вале тирашон ҳок хӯрд. Соқинони шаҳр – хурду калон ба ҳимояи шаҳри азизашон бархостанд. Чанги шадиде ба вуқӯъ пайваст ва муҳофизони калъаи шаҳри Утрор қариб 6 моҳ мубориза бурданд.

Султон Муҳаммад метавонист ба ин ҷо лашкари зиёд фиристад, вале ин корро накард. Ҳокими шаҳр Ғоирхон мудофиаи шаҳро хеле дуруст ташкил карда буд. Дар вақти задухӯрд яке аз сарлашкарони фиристодаи Султон Муҳаммад, ки шахси бозғамовӣ ӯ буд, ба тарафи душман гузашт ва танҳо баъди ин хиёнат мугулҳо тавонистанд дохили шаҳр ва калъаи он шаванд. Вақте ки силоҳи мудофиачиёни шаҳр тамоম шуд, онҳо хиштҳои қасро канда ба сару рӯи мугулҳо ҳаво додан гирифтанд.

Агар Султон Муҳаммад ба ин задухӯрди хунин сари вақт писари шуҷову далери худ – Ҷалолуддин Мангубердиро, ки дар муҳорибаҳои пешин ном ва шӯҳрат пайдо карда буд, бо як қисми лашкари дар ихтиёраш буда мефиристод, пеши роҳи душманро то як муддат гирифтани мумкин буд.

Баъди мухорибаҳои шадид душман шаҳро забт намуда, тамоми мудофиачиёни зиндамондари аз дами тег гузаронд.

Чингизхон дар ибтидои соли 1220 чанговарони яккачини дар чанго обутобёфтари гирифта, бо тайёрии пухта ба Бухоро ҳамла овард, вале ба муковимати пурзӯри сокинони шаҳр рӯ ба рӯ шуд. Мудофиачиёни шаҳр нисбат ба лашкари Чингизхон хеле кам буданд. Онҳо се шабонарӯз ба муқобили истилогарон муборизаи беамон бурданд. Бухоро дар муқосира монд, вале қисми зиёди муборизон тавонистанд аз муқосира ҷон ба саломат баранд. Дар қалъа 400 мубориз истодагарӣ карда, ба душман пай дар пай зарба мезаданд. Танҳо баъд аз он ки хандаки гирди қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, ғасби қалъа муяссар гардид. Ғосибони муғул пас аз забт кардани Бухоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳро куштанд, боқимондагонро ҳамчун гулом ва каниз ба асорат бурданд.

Муғулҳо пас аз истилои Бухоро моҳи марти соли 1220 бо сипоҳи зиёд ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардиданд. Дар Самарқанд қувваи зиёди ҷангӣ ҷамъ шуда буд ва мардуми мамлакат ба Самарқанд бо ҷашми умед менигаристанд. Мувофиқи ақидаи шохидони давр агар қувваи ҳарбии дар шаҳр ҷой гирифта оқилона ҷо ба ҷо гузошта мешуд, Самарқанд метавонист чандин сол мубориза барад. Аммо ин тавр нашуд.

Рӯзи сеюми муқосира муқофизони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро нобуд карданд, вале аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардиданд. Ин воқеа ба ҳама, хусусан ба чанговарон таъсири манфӣ расонд. Аъёну ашроф ва сарварони рӯҳониён ба тарсу ҳарос афтада, роҳи гуфтушунид ва таслимро бо Чингиз пеш гирифтанд. Онҳо ба мардуми шӯҷоъ ва озодихоҳи Самарқанд хиёнат карда, дарвозаи шаҳро кушоданд. Муғулҳо ҷун муру малах вориди шаҳр шуда, катли ом ва ғоратгариро сар карданд.

Муборизони озодихоҳ дар қалъа ва масҷиди ҷомеъ ҷой гирифта, муборизаи шадидро давом доданд. Аммо қувваҳо нобаробар буд, ба ёрии муғулҳо қувваи тоза меомад. Муғулҳо бо роҳе қалъаро оташ заданд. Вале мудофиачиён аз

ин наҳаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сӯхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донистанд.

Шаҳри ободу зебои Самарқанд ба харобазор табдил ёфт. Аз нисф зиёди аҳолии шаҳр талаф шуд. Қариб шаст ҳазор мардуми хунарманди он ба хизмати чингизиён дода шуданд. Дар шаҳр қариб одам намонд. Муҳаммади Хоразмшоҳ ҷорасе наандешид. Ӯ ба ҳудуди Эрон фирор карда, дар яке аз ҷазираҳои баҳри Хазар (Каспий) макон гирифт ва дар ҳамон ҷо вафот кард.

Чингизиён забткориашонро давом доданд. Баъди истилои Бухорову Самарқанд навбати шаҳри дигари тоҷикон Хучанд шуд. Хучанд ҳам мисли дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр дар арафаи ҳуҷуми Чингизхон дар ихтиёри худ дастаи муҳофиз дошт ва ба он ҳоким, зодаи Хучанд, қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик сарварӣ мекард.

Савол ва супориш

1. Аз хусуси ғоҷиҳои Утрор чӣ медонед?
2. Муборизаи қаҳрамононаи мардуми Утрорро тавсиф намоед.
3. Чингизхон лашкарашро ба кадом самтҳо равона кард?
4. Аз хусуси қорнамоиҳои мардуми диловари Бухоро ҳикоя кунед.
5. Муборизаи қаҳрамононаи мардуми Самарқандро бо фактҳо нишон диҳед.
6. Кадом табақаҳои мардуми Самарқанд хиёнат карданд.

§ 26. МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ МАРДУМИ ХУЧАНД

Дар аввал Чингизхон барои забти Хучанд қариб 5 ҳазор сарбоз фиристода буд, вале онҳо аз тарафи мудоғиачиён торумор гардиданд. Бинобар ин ӯ баъди ғасби Самарқанд барои ба даст даровардани Хучанд 20 ҳазор сарбоз ва 50 ҳазор мардуми маҳаллии асиргирифтагиро фиристод. Чингизиён дар сари роҳи Хучанд мардуми шаҳри Банокатро қатлиом карданд, шаҳрро ғорат намуда, ба харобазор табдил доданд ва баъд оташ заданд.

Ба мугулони барои тасарруфи Хучанд фиристода писари калони Чингизхон – Чагатай, ки дар чоҳилӣ ва вахшоният ном бароварда буд, рохбарӣ мекард. Хучандиён бо сарвари фарзанди далеру шуҷои худ – Темурмалик дар соҳили рости дарёи Сир ба душман рӯ ба рӯ шуданд ва нагузоштанд, ки вай аз дарё гузашта, қалъаи қадима ва шаҳро забт кунад.

Аммо ҳучуми дуҷуми мугулҳо барор гирифт. Савдогарон – ҷосусони Чингизхон ҳамроҳи гурӯҳи хиёнаткори ашрофи маҳаллӣ забон як карда, шабона дарвозаи шаҳро ба рӯи душман кушоданд. Барои ба даст даровардани қалъа ва маркази шаҳр ҷангҳои шадиди кӯчагӣ оғоз ёфтанд ва истилогарон бо қувваи ҷандқарата зиёд дастболо шуданд.

Мудофиачиёни шаҳр ба ҷазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран як километр поинтар аз шаҳр), рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи ҳудро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин ҷазира барои мудофиа хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасиданд. Вақте ки мугулҳо ба муқобили ин сангари мудофиачиёни Хучанд ҷорасе наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта, ба ин васила ҳудро ба ҷазира расонанд. Онҳо барои ин мақсади худ асирони ҳарбиро водор намуданд, ки аз кӯҳ санг қашонда садд бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тирҳои душман рӯи киштиҳои ҳудро бо намад пӯшонда, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо ҷунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди онҳоро вайрон карда, пас мегаштанд. Қаҳрамони мудофиачиёни Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад.

Дар забти Хучанд ҷун дигар шаҳрҳо ҷосусони Чингизхон нақши бузург бозиданд. Ӯ тоҷирони маҳаллиро хеле моҳирона истифода мебард. Молҳои онҳоро бо нархи қимат меҳарид ва баъзан аз онҳо хироҷ намегирифт. Чингизхон пеш аз ҳамла овардан ба ин ё он мамлақату шаҳр ҷосусонашро мефиристонд, то ки ахбори зарурӣ ба даст дарорад. Ба замми ин ҷосусони зарҳарид қудрату тавони

Чингизхон ва лашкарашро таъриф тавсиф менамуданд ва ба нафъи муғулҳо ҳар гуна овозаҳои бардурӯғ паҳн мекарданд.

Устод Садриддин Айнӣ дар очерки таърихии номбурдааш оид ба чунин тоҷирони ҷосус ин тавр менависад: «...савдогарон, ки аз Чингизхон ин қадар ёрдампулӣ медиданд, ҳавохоҳи ӯ шуда, ба дилхоҳ ва ихтиёри худ дер боз ба манфиати ӯ ва бар зарари ватан ва ҳамватанони худ ба ӯ ҷосусӣ мекарданд. Дар вақти ҷанг бошад, ҳар кадоми онҳо ба шаҳри худ аз тарафи Чингиз вакил ва намоянда шуда мерафтанд ва ҳамшаҳриёни худро бо ташвиқ ва тарсонӣ ва бо роҳи ҳар гуна игво аз ҷанг ва муқобилият боздошта, ба таслим шудан розӣ мекарданд.

Чингизхон аз савдогарони Мовароуннаҳр ва Туркистон на танҳо дар сафари ҳарбии ба Мовароуннаҳр кардааш фоида бурд, ҳатто дар сафари Хитой ҳам аз он гуна савдогарон истифода кард. Чунон чи, пеш аз ба мамлақати Хитой ҳуҷум кардани Ҷаъфархоҷа ном савдогарро ба он мамлақат элчӣ карда фиристода буд, ки барои аскаркашии ӯ замина тайёр кунад.

Дар сафари Мовароуннаҳр ва Хуросон бошад, савдогарон мисли сияҳгӯш, ки пешопеши ҳайвоноти дарандаи бузург рафта, барои онҳо сайд пайдо мекунад, пеш-пешӣ Чингиз гашта, мардумро ба таслим шудан даъват мекарданд, то ки чингизиёни даранда бе ҳеч ҷангу ҷидол гӯштиодамхӯрӣ кунанд... Ба Хучанд Аҳмади Хучандӣ фиристода шуд, ки ин одам аз савдогарони Хучанд буда, бо Чингиз алоқаи дерин дошт...

Аз рафти воқеа маълум мешавад, ки Чингиз аз пулпарастии Аҳмад фоида бурда, ӯро ба доми худ кашид ва дар сафари Мовароуннаҳр дар қатори савдогарони пулпарастӣ дигар ӯро ҳам бар зарари ҳамватанонаш ба манфиати худ кор фармуд.

Ҷосуси игвогари чингизиён – Аҳмади Хучандӣ ба шаҳри Хучанд ба сифати як «ҳамватан» ба осонӣ даромад. Аммо аз он ҷо, ки оммаи аҳолии Хучанд бо ҷасорати табиӣ ва тарбияи Темурмалик дар мудуфиаи ватан тайёр буда, дар ин роҳ аз кушта шудан наметарсиданд, ӯ кори худро махфияна дар миёнаи савдогарони калон, ки ҳампешагони ӯ

буданд ва дар миёнаи шайхону муллоён, ки ба хадя ва тӯхфаи сарватмандон вобаста буданд, пеш бурд... Инчунин шайхон ва муллоён ҳам аз як тараф, бо ташвиқоти Аҳмад аз инъому эҳсони Чингизхон умедвор шуда ва аз тарафи дигар, валинеъматӣ худ – савдогарони калонро хаводорӣ карда, розӣ шуданд, ки шаҳро ба мугулон супоранд.

Дар натиҷа ин гурӯҳи ватанфурӯш, бе он ки ба аҳолии шаҳр хабар диҳанд, вакилони худро бо пешкашҳои лоик ба пеши сараскари мугул фиристода, дарвозахоро ба рӯи чингизӣ бо дасти худ кушоданд...

Фочиаи таслими шаҳри Хучанд ва қатли ом карда шудани аҳолии он барои Темурмалик як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ шуд. Ӯ монанди шери захмхӯрда мегуррид, аммо ба захми худ марҳам намеёфт, ӯ мисли баҳри дар талотумомада мешӯрид, аммо шӯридани вай ғайр аз дар изтироб андохтани ҳастии ҳудаш ба вай ғайба намебахшид; ӯ ҳамчун наҳанги дар регзори беоб афтада метапид, аммо ин тапиш ӯро аз толоби ҳаёт боз ҳам дуртар меафганд...

Темурмалик аз корҳои амалӣ дар роҳи интиқомкашӣ аз хоинони ватан ҳамин қадар карда тавонист, ки бо «баҳонаи музокираи таслими худ» Аҳмад ва чанде аз калоншавандагони таслимчиёнро ба пеши худ ҷег зад ва худ бо ду-се нафар рафиқонаш, ки ба онҳо таълимоти маҳсус дода буд, ба қанори об баромад. Вақте ки таслимчиён ба лаби об расиданд, Темурмалик, бе он ки бо онҳо гуфтугузор кунад ва ба онҳо фурсати лабқушӣ ва яроқбардорӣ диҳад, бо табарзин ба сари Аҳмад ҳучум оварда, қаллаи ӯро монанди чӯбқадуи хушк пора-пора кард ва ҷавонони ӯ ҳам ба дигарон ҳамла бурда, бо шамшери тез бадани онҳоро реза-реза намуданд.

Ҷавонон хостанд, ки ҷасадҳои пошхӯрдаи хоинонро дар об андохта, аз онҳо дар дунё асаре боқӣ нагузоранд. Аммо Темурмалик ба ин роҳ надод:

– Ҷасади мурдори ин палидон оби зулоли дарёи ватани моро начас мегардонад. Монеда, ки гӯшти инҳоро шағолон, гургон ва мургони мурдорхӯр хӯрда, асари инҳоро аз рӯи замин нест кунанд! – гуфт»¹.

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 5, саҳ. 184–187.

Баъди истилои Хучанд ба сари мардуми зиндамондаи он рӯзҳои сиёхтарин фаро расиданд. Чингизиёни ваҳшигашта зану мард, пиру барно, хуллас то кӯдакони беморро кир карданд ва шаҳро чун Банокат ва дигар шаҳро ба тороч ва сонӣ ба оташ доданд.

Савол ва сӯроиш

1. Чингизхон барои забти Хучанд чӣ қадар сарбоз фиристод? Онҳо дар сари роҳи Хучанд кадом шаҳро ба оташ заданд?
2. Дар бораи муборизаи мардуми Хучанд ҳикоя кунед.
3. Тоҷирони ҷосус ва ашрофи хиёнаткори маҳаллӣ дар забти Хучанд чӣ нақш бозиданд?
4. Баъд аз забти Хучанд мудофиагарон дар қучо истехком гирифтанд? Сарвари онҳо кӣ буд?
5. Чингизиён барои ғасби қалъаи оби Темурмалик чӣ тадбирҳо андешиданд?
6. Темурмаликиён ба тоҷир Аҳмади ҷосус ва ҳамроҳонаш чӣ ҷазо доданд?
7. Чингизиён баъд аз забти Хучанд бо шаҳр ва мардуми он чӣ гуна муносибат карданд?

§ 27. ТЕМУРМАЛИК САРВАРИ МУДОФИА

Мухаммади Хоразмшоҳ хангоми рӯ ба гурез ниҳодан ба ҳар шаҳре ки расид, ба мардуми он мегуфт: «Агар гурехта натавонед, таслим шавед». Аммо Темурмалики диловар ба чунин суханони бешарафона гӯш налод ва мудофиаи шаҳри азизашро вазифаи ҷонии худ донист. Вай хуб мефаҳмид, ки бо чунин душмани хунхори пурзӯр мубориза бурда, галаба ба даст даровардан кори осон нест, аммо рӯҳияи ватандӯстӣ ӯро водор намуд, ки то охирин қатраи хун бичангад. Аз ҳамин сабаб қарор дод, ки ба ҷуз аскарони муҳофизи дар ихтиёри худ дошта, боз мардуми шаҳри Хучанд ва гирду атрофи онро ба химоя бархезонад ва чунон ки амалиёти минбаъдаи ӯ нишон дод, аз ӯҳдаи ин кор бо сарбаландӣ баромад.

Темурмалик пеш аз ҳучуми муғулҳо шаҳри Хучандро муоина намуда, барои сохтани қалъа ва камингоҳ ҷои муносиб

чуст. Хучанд пеш аз ин ҳам қалъа дошт, вале бартарихои қалъаи нав хеле зиёд буданд. Дар миёнаи дарёи Сир ҷазирае ёфт, ки барои қалъа хеле мувофиқ буд. Дар навбати аввал мардуми Хучанд ва деҳаҳои атрофи шаҳро ба ин кор ҷалб намуд. Ҳамаи табақаҳои мардуми шаҳр дар бинои қалъа бо кӯшишу ғайрати зиёд меҳнат карданд. Сохтмони он аз хар ҷиҳат нафъ дошт. Қалъа шаҳро то андозае аз харобшавӣ нигоҳ медошт ва тири душман ба он ҷо намерасид.

Темурмалик нағз медонист, ки чингизиёни бадкирдор бисёр шаҳру деҳаҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва дигар мамлакатҳоро ба воситаи манҷаник¹ ва зарфҳои пур аз нафт хароб карда буданд. Аммо қалъаи дар ҷазира сохтаи Темурмалик аз онҳо эмин буд, чунки сангҳои манҷаник ва зарфҳои нафтдор аз канори дарё ба қалъа намерасиданд.

Дар мавриде, ки мардуми Хучанд саргарми қалъасозӣ ва кофтани хандакҳо буданд, аз майдони ҷанг хабарҳои зиёди нохуш дар байни мардум паҳн мешуд. Аммо чунин хабарҳои рӯхияи ҷангӣ ва иродаи матини мардуми Хучанд ва пешвои онҳо Темурмаликро нашикастанд. Сарвари мудофияи шаҳр ба қадре хӯрок ва силоҳ захира намуд.

Пешвои Хучандиён баробари сохтани қалъа ҳамроҳи дуредгарони хучандӣ ба сохтани 12 киштии бодбондор шурӯъ намуд, ки нақшаи онҳоро ҳуди Темурмалик кашида буд. Болои бом ва паҳлуи киштиҳоро ҷанд қабат намад кашида, онҳоро бо гил андова намуданд, то ки дохили онҳо гарм бошад ва тири душман осеб нарасонад. Дар паҳлуи киштиҳо даричаҳо сохтанд ва аз онҳо ба сӯи душман тир мепаронданд.

Темурмалик шабона киштисавор ба соҳил омада, ба назди мудофиячиёни қалъаи дар хушкӣ будаи шаҳр рафта, дифоъчиёнро ба бурдани муборизаи беамон даъват менамуд ва тарсу ваҳро аз дили онҳо дур мекард.

Вақте ки лашкаркашони муғул ин киштиҳоро дида монданд, хайрон шуданд. Онҳо киштиҳоро дар аввал филҳои қавиҷусса пиндоштанд, ба сӯи онҳо беист тир ҳолӣ

---

¹ Манҷаник – асбоби сангандозии замони қадим аст, ки аз ҷӯб месохтанд. Дар замони қадим ба ҷои тӯпҳои қалъакӯби замони мо кор фармуда мешуд ва чингизиён ин асбобро хеле мохирона ба кор мебарданд.

мекарданд, вале киштихо чандон осеб намедиданд. Ниҳоят, муғулҳо фаҳмиданд, ки он чизҳои дар рӯи об шинокунанда на фил, балки калъаҳои дарёгард – киштиҳои болопӯшида буданд.

Аз даст рафтани Хучанд барои Темурмалик фочиа буд. Рӯз аз рӯз ахвол бад шудан гирифт. Ба вай ва ҳамяроконаш дигар аз ягон ҷо озукаву силоҳ намеомад. Сафи диловарони ӯ дар муҳорибаҳои шабохунӣ кам мешуд. Шумораи муғулони истилогар бошад, баръакс, меафзуд. Дар чунин вазъи душвор, Темурмалик ба қарор омад, ки дар ҷазира истодан нафъе надорад ва душман тадриҷан онҳоро нест хоҳад кард. Темурмалик ва ҳамсафони ӯ шабонгоҳ ба 12 кишти савор шуда, роҳи обиро пеш гирифтанд.

Пагоҳӣ муғулҳо дар ҷои исти киштихо касеро надиданд ва аз ду тарафи соҳили дарё асптозон аз пайи темурмаликиён шуданд. Дар байни ватандӯстон ва аҷнабиён борҳо задухӯрдҳои шадид ба амал омад, бисёр муғулон кушта шуданд. Баҳодурони хучандӣ дар чунин вазъияти дахшатнок ҳам борҳо душманро сарқӯб намуданд. Ниҳоят, савораҳои муғулҳо аз темурмаликиён пеш гузашта, дар Банокат аз як соҳил ба соҳили дигар занҷир кашиданд ва бо ин хучандиёнро ба даст дароварданӣ шуданд. Вале зарбаҳои табарзинҳои пӯлодини мудофиачиён занҷирро пора-пора ва роҳи сӯи Урганҷро кӯтоҳ кард. Муғулҳо боз ба ҳамла гузаштанд. Дар наздикии шаҳри Чанд муҳорибаи хунин ба амал омад. Қувваҳои душман назар ба хучандиҳои қаҳрамон чанд карат зиёд буданд. Дар ин ҷанги пуршиддат хучандиҳо қаҳрамониву мӯъҷизаҳо нишон дода, муғулҳои зиёдеро куштанд. Баъди ин ҳарбу зарб гурӯҳи хурде аз муборизони роҳи озодӣ бо сарвари Темурмалик ҷон ба саломат бурда, бо азобу машаққати зиёде ба Урганҷ, ки дар он замон пойтахти Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр буд, бирасиданд. Дар ин ҷо боқимондаи лашкари шиткастхӯрдаю парокандаи Муҳаммади Хоразмшоҳ чамъ шуда буд.

Темурмалик аз ин қувваҳо лашкари бонизому неруманде ташкил намуда, бар зидди чингизиён бархост, то ки шаҳри Урганҷро дар дасти худ нигоҳ дорад. Ҳатто ба ӯ муяссар гардид, ки шаҳри калонтарини поёноби дарёи Сир Ёникентро аз

чанголи мугулони нопок озод кунад. Баъд аз ин Темурмалик бо писари Мухаммади Хоразмшоҳ – Чалолуддини Мангубердӣ, ки пас аз гурехтани падараш ба тахт нишаста, баръакси падараш дар задухӯрдҳои шадиди зидди мугулҳо диловариву шуҷоат нишон дода буд, ҳамроҳ шуд.

Темурмалик дар бисёр муҳорибаҳои дар музофоту ноҳияҳои Хуросону Афғонистони имрӯза баамаломата мугулкушӣ карда, дастболо шуд. Асбаски дар байни сарлашкарони Чалолуддин тифоқӣ, ягонагӣ, якдилӣ, яктанӣ набуд ва ин касалӣ ба ӯ аз замони падараш мерос монда буд, Темурмалик дигар қорнамоиҳои ҷангии худро давом дода натавонист ва маҷбуран ба Хоразм баргашт.

Хабари омадани Темурмалик ба маъмурони мугул расид. Маъмурон ин хабарро ба Чағатой, ки бадтарин ва хунхортарин писари Чингизхон буд, расонданд. Бо фармони ӯ мугулҳо аз пайи Темурмалик шуданд ва ӯро дастгир карда куштанд. Чунон ки С. Айнӣ дар очерки таърихии худ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» менависад, хангоми ба ҳок супоридан аз миёнбанди Темурмалик халқачае ёфтанд, ки дар он як каф ҳок ва як порча қоғазӣ хатнок буд ва дар он чунин навишта шудааст: «Эй он ки мурдаи ман ба дастат меафтад, агар некхохи одамон ва ватандӯстон бошӣ, маро бо ин як каф ҳок гӯрон, ки ин ёдгории ватани азизи ман аст!»

Дар охири хат ин байт ҳам буд:

«Атри кафан зи хоки ватан кардам орзу,
Во ҳасрато, ки мебарам ин орзу ба ҳок!»

Савол ва супориш

1. Аз хусуси тайёрии Темурмалик ба ҷанги зидди мугулҳо нақл кунед.
2. Дар ин ҷанг қалъаи обӣ ва киштиҳои бодбондор чӣ нақш бозиданд?
3. Чаро Темурмалик аз қалъаи обӣ баромада рафт?
4. Темурмалик бо ҳамроҳонаш дар роҳи обӣ чӣ қаҳрамониву муъҷизаҳо нишон доданд?

5. Темурмалик дар Урганч чӣ кор кард ва кадом шахрхоро аз душман озод намуд?
6. Дар бораи фаъолияти минбаъдаи Темурмалик хикоя кунед.
7. Аз миёнбанди Темурмалик чӣ ёфтанд ва дар он чӣ навишта шуда буд?

§ 28. ШУҶОАТИ ҶАЛОЛУДДИНИ МАНГУБЕРДӢ

Ҷалолуддин баръакси падараш Муҳаммади Хоразмшоҳ ҷавонмарди далеру шучоъ ва боандеша буд. Дар байни мардум ҳурмату эҳтироми зиёд дошт. Чунин обрӯю эътимоди писар ба падар маъқул набуд ва ӯ бо ҳар роҳ мекӯшид, ки Ҷалолуддин аз дарбор дуртар бошад. Аз ҳамин сабаб ӯро ҳокими Ғазна таъйин кард. Хангоми ҳучуми муғулҳо султон Муҳаммад на танҳо худаш гурехт, балки дигар саркардагон ва ҳатто писараш Ҷалолуддинро ҳам барои фирор намудан ба гап дароварданӣ шуд, аммо Ҷалолуддин ба ин таклиф зид баромада, ба падараш чунин ҷавоб дод: «Модом, ки душман Мовароуннаҳрро ғасб намуд, мо бояд барои Хуросон бичангем ва онро аз чингизиёни гаддор нигоҳ дорем. Агар ба ин кор муваффақият наёбем ҳам, боре вазифаи худро ба қадри имкон адо кардагӣ ҳисоб ёфта, аз таъна ва дашноми мардум роҳой меёбем. Агар султон дар ин ҷо монданро нахоҳад, лашкарро ба ман супорад. Ман то ҷон дорам, ба адои ин вазифа худдорӣ мекунам»¹.

Баъд аз фирор ва вафот кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ писараш Ҷалолуддини Мангубердӣ (1220 – 1231) ба тахт нишаст. Вай тавонист бар душман зарбаҳои пай дар пай занад ва Хоразмро муддате дар даст нигоҳ дорад, вале аз сабаби нобаробарии қувваҳо чингизиёни хунхор дастболо шуданд.

Ҷалолуддин ақибнишинӣ карда, дар шаҳри Нисо (наздикии Ашқободи имрӯза) ба душман ҳамла овард ва онро шикаст дод. Сипас баҳори соли 1221 ба Хуросон рафта, ба мардумони Мовароуннаҳр, Эрон, Закавказия номаҳо ва сафирони худро фиристод, то ки мардуми ин мамлакатҳо ба муборизаи душмани қаттол бархезанд.

¹ Аз «Зафарнома»-и Шарафуддини Яздӣ.

Чалолуддин солҳои 1220 – 1221 ҳамроҳи Темурмалик ва дигар лашкаркашон дар Бағлон, Қандаҳор, Балх, Кобул муборизаҳои шадид бурда, ба чингизиён зарбаҳои ҳалокатовар зад. Вай дар Парвон бар лашкари хоссаи Чингизхон галабаи дурахшон ба даст овард ва соҳиби ғанимати зиёде шуд. Ҷанги шадидтарин ноябри соли 1221 дар лаби дарёи Ҳинд ба амал омад. Лашкари муғул бо сарвари худ Чингизхон мечангид. Сарбозони Чалолуддин ҳамлаҳои девонавори душманро зада гардонданд, вале душман қувваҳои нав ба навро ба майдони муҳориба меовард.

Дар авҷи задухӯрд барои ғанимат шуда дар байни саркардаҳои сарбозони Чалолуддин ихтилоф ба миён омад ва аз майдони муҳориба баромада рафтани яке аз лашкаркашон барои Чалолуддин зарбаи сахт шуд. Баъд аз ин Чингизхон ба талафоти калон нигоҳ накарда, бо сарбозони бешумор паёпай ба ҳучум гузашт ва ҷанги хунинро ба нафъи худ анҷом дод.

Султон Чалолуддини Мангубердӣ дар ҳамаи задухӯрдҳои зидди чингизиён назар ба онҳо бо қувваи камтар мечангид. Баъди шикаст ҳам рӯҳафтада нашуда, тавонист ҷанговарони зиёде чамъ кунад ва муборизаи зидди муғулҳоро дар Шимоли Озарбойҷон, Ганҷа ва Гурҷистон давом диҳад.

Дар яке аз муҳорибаҳо сарбозони Чалолуддин аз бисёрии муғулҳо ваҳмида, майли аз корзор баромадан карданд. Ӯ инро пай бурда, худаш ба сафи пеш гузашт ва аскаронашро ба тобоварию пойдорӣ даъват намуд, ки дар натиҷа задухӯрд ба нафъи Чалолуддин анҷом ёфт. Хуллас, ӯ борҳо намунаи ибрат нишон дод ва дар байни аскаронаш соҳиби обрӯӣ буд. Доир ба ҳаёт ва фаъолияти ҷангии ӯ муаррихон ва адибон асарҳо офаридаанд.

Савол ва супориш

1. Чалолуддини Мангубердӣ чӣ гуна шахс буд?
2. Вай ҳамроҳи Темурмалик дар кадом шахрҳо ҷангидааст?
3. Дар бораи муборизаҳои минбаъдаи Чалолуддини Мангубердӣ ҳикоя кунед.

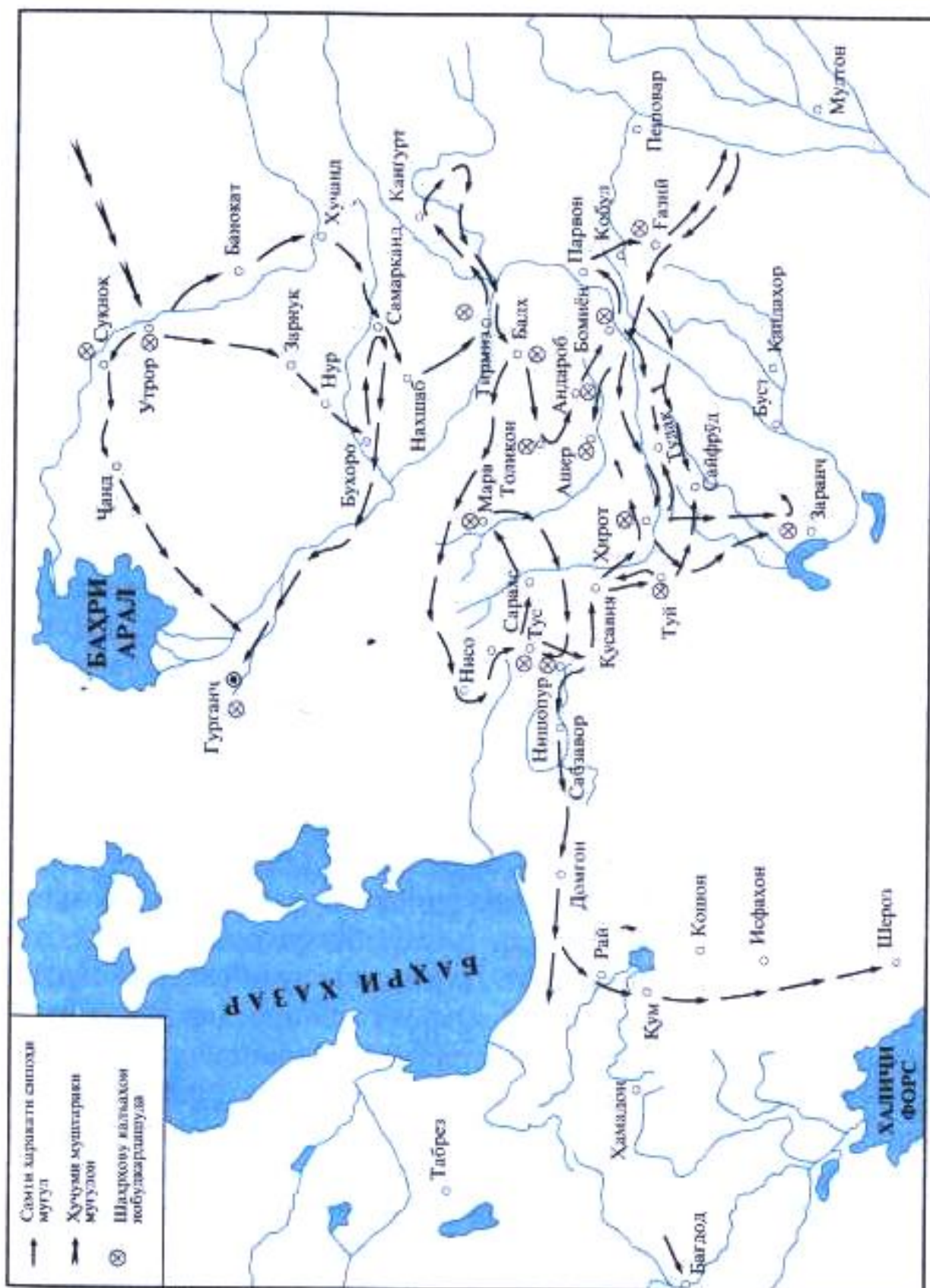
§ 29. ОҚИБАТҲОИ ЗАБТИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ ТАРАФИ МУҒУЛҲО

Футухоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиеи Марказӣ. Муғулҳо соли 1221 қариб тамоми Осиеи Марказиро тасарруф карданд. Давраи пурфочиятарини мардуми Осиеи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон сар шуд. Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хучандро ба азобу уқубатҳои даҳшатаңгезе гирифторм намуданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, сокинони онро ба қатл расонданд. Пас аз ин хунрезӣҳо Чингизхон аз дарёи Аму гузашта ба хоки Афғонистони Шимолии ҳозира дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт намуда, онро низ тамоман хароб кард. Дар ҳамин вақт писарони ӯ Чағатой, Ӯқтоӣ ва Ӯҷӯӣ бо сад ҳазор лашкари муғул пойтахти давлати хоразмшоҳиён шаҳри Урганҷро муҳосира намуданд. Мудоғиачиёни Урганҷ муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Ғосибони муғул ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо талафоти бузурге ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр ғайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба гулом ва каниз табдил шуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Садди дарёи Амуро вайрон карда, шаҳри Урганҷро ба об гарқ намуданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон Тулуй Хуросонро забт намуда, яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осиеи Марказӣ шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат ҷандсад нафар пешаварони гуломгардида зинда монда, дигар ҳама кушта шуданд.

Ҷалолуддин соли 1231 аз дасти навқари худ кушта шуд. Аз ноҳияҳои тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои кӯҳистони Тоҷикистони Шарқӣ, инчунин ҷанде аз маҳаллаҳои Ғур, ки бо қалъаҳои мустаҳкам муҳоғизат шуда буданд, ба дасти муғулҳо надаромаданд.

Чингизиён ба тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ зарари мислаш диданашударо оварданд. Онҳо садҳо ҳазор мардумро аз дами теғ гузарониданд. Шаҳрҳоро деҳаҳоро ба ғорату оташ доданд. Ӯнон ки сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, муғулҳо «... ба қасе раҳм накарданд, баръакс,

Нақшаи ҳучуми мугулҳо

онҳо занону мардон, кӯдаконро аз дами тег мегузаронданд, шиками занони хомиларо чок карда, кӯдакони дар батни модар бударо гирифта мекуштанд».

Мардуми Осиёи Марказӣ, аз чумла тоҷикон дар сари роҳи чунин душмани пурзӯр, ба монанди мугулҳо ба қуввае табдил ёфта буданд, ки ҳаракати онҳоро ба тарафи давлатҳои Русия ва Европаи Шарқӣ муддати мадид нигоҳ доштанд. Дахҳо ҳазор сарбозони яккачин ва лашкарҳои машҳури Чингизхон дар сарзамини Осиёи Марказӣ торумор гардиданд.

Қувваи асосие, ки ба муқобили душман мубориза мебуд, мардуми заҳматкаш буд ва онҳо бар душмани пурзӯр борҳо галаба карданд. Ба ҳамин нигоҳ накарда, сарзамини Осиёи Марказӣ чун дигар мамлакатҳои аз тарафи мугулҳо истило шуда ба харобазор табдил ёфта буд. Чунин ғочна баъд аз ғасби ин сарзамин низ даҳсолаҳо давом кард. Хусусан шаҳрҳои дар гузашта ободу сараҳолӣ, ба монанди Бухорову Самарқанд, Хучанду Марв, Урганҷ ва дигарҳо пурра ба харобазор табдил ёфта буданд ва аз баъзеашон ҳатто нишонае ҳам боқӣ намонда буд. Масалан, аҳолии Самарқанд аз чор қисм як қисмаш монда буд, ки ин рақам аз ҳад зиёд нишон дода шудааст. Бухоро ҳам ба чунин аҳвол гирифтаре шуда буд. Хучанд ҳам аз онҳо монданӣ надошт. Осори харобазори шаҳрҳо на ин ки даҳсолаҳо, балки садсолаҳо давом кард. Дар баъзеи ин шаҳрҳо осори харобӣ то солҳои 50-уми асри XIV боқӣ монд.

Бедодгариву бераҳмӣ ва андозҳои вазнин мардуми аз куштор начотёфтаре аз ҳар ҷиҳат дилхунук гардонда буд. Дастӣ онҳо ба қор намерафт. Дар натиҷа чунин аҳвол хоҷагии мамлакатро боз ҳам бештар заиф мегардонд. Дар даҳсолаҳои аввал мардуми ҷабрдида ба қори хоҷагӣ майл надошт.

Илорақунии Осиёи Марказӣ. Чингизхон ханӯз дар давраи зинда буданаш мамлакатҳои тасарруфкардашро дар байни чор писар тақсим карда буд. Мовароуннаҳр дар ихтиёри Чағатой қарор гирифт. Вай бо бераҳмиву хунхориҳои худ ном бароварда, тамоми сиёсати ваҳшонияти падараш ба ӯ мерос монда буд. Масалан, Чингизхон қонуне бароварда буд, ки мувофиқи он мардум наметавонистанд рӯзона ба об дароянд, ё ғусфандро сар бурида ҳалол карда хӯранд.

Гарчанде Мовароуннахр мувофики тақсимот ба Чагатай расида бошад ҳам, писари калони Чингизхон Ҷўктой, ки хони бузург ном гирифта буд, метавонист мулкҳои ҳар се бародарро мувофики салоҳиди худ идора намояд.

Мугулҳо дар идора кардани давлат таҷриба надоштанд ва музофотҳои калони кишоварзиро роҳбарӣ карда наметавонишанд. Бинобар ин онҳо маҷбуран тоҷикони ба ҳудашон содиқу наздикро ба қорҳои давлатӣ ҷалб менамуданд. Яке аз шахсони вафодори онҳо тоҷир ва судхӯри машҳур Маҳмуди Ялавоч буд. Ӯ дар шаҳри Хучанд мезист ва аз ҳамин ҷо тамоми Мовароуннахрро идора менамуд. Ҳатто лашкари мугулҳо, ки барои нигоҳ доштани тартибот дар ҳамаи шаҳрҳо ва баъзе деҳаҳои калон ҷой гирифта буд, ба Маҳмуди Ялавоч итоат мекард. Сарони сипоҳиёни мугул – басқоқҳо ба ҷуз хизмати ҳарбӣ боз назорат мебуданд, ки андози аз мардум ситонида сари вақт вориди хазина гардад. Ҳамаи ин амалиётҳо бо супориши Маҳмуди Ялавоч ба иҷро мерасиданд.

Дар идоракунии мамлакат ба ҷуз ин дигар тағйирот нашуда буд. Шаҳрҳои музофотҳоро соҳибони пешинашон идора мекарданд. Забткориҳои мугулҳо дар ҳаёти ҷамъиятии мардуми Мовароуннахр ҷандон дигаргунӣ ба амал наовард, вале таъсираш ба соҳаҳои гуногун ҳархела буд. Мугулон дар шахсияти тоҷирон, сарварони дин, заминдорони калони маҳаллӣ пушту паноҳи ҳудро ёфтанд. Онҳо ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ ярлиғҳои махсус («пайсид») меоданд, ки мувофиқӣ онҳо мардуми заҳматкаш мебоист ҳамаи талаботи ашрофро иҷро намоянд. Ба зимми ин, аҳолии заҳматкаш таъмини сипоҳиёни дар шаҳрҳои деҳаҳои калон бударо ба зимма доштанд. Онҳоро мебоист бо хӯрок, сару либос, нақлиёт ва манзил таъмин мекарданд.

Пешаварон ба ҷуз ин, маҷбуран барои лашкари мугул силоҳ, пойафзол, газвор ва дигар чизҳои зарурӣ тайёр мекарданд.

Дар натиҷаи ҷангҳои задухӯрдҳо ва қатли ом аҳолии ҷи шаҳрҳо ва ҷи деҳаҳо кам шуда буд. Бисёриҳо ба кӯҳистон ва ҷойҳои нисбатан оромтар мекӯчиданд. Сафи гуруснагон

беш аз пеш меафзуд. Дар солҳои аввали забткорӣ муғулҳо мардуми Мовароуннахрро чун дигар мамлакатҳои забткардашон мунтазам қатл менамуданд. Ба ҳар ҳол муборизаи қаҳрамононаи мардуми Осиёи Марказӣ қувваи душманро хеле суст карда буд ва нагузошт, ки муғулҳо нақшаҳои ғоратгаронашонро пурра дар Русия ва дигар мамлакатҳои Европай Шарқӣ давом диҳанд.

Хуллас, истилои муғул ба тамоми соҳаҳои ҳаёт зарбаи халокатовар зад. Аҳволи мардуми захиаткаши шаҳрҳои деҳаҳо дар даҳсолаи аввали истило ниҳоят тоқатфарсо буд. Кишоварзон ва пешаварон ба меҳнати худ ҳавасманд набуданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи оқибати забткориҳои муғулҳо дар Осиёи Марказӣ нақл кунед.
2. Кадом шаҳрҳо аз истилогарони муғул бештар зарар دیدанд?
3. Дар замони ҳукмронии муғулҳо давлат чӣ тавр идора карда мешуд?
4. Дар бораи Маҳмуди Ялавоҷ нақл кунед.
5. Аҳолии захиаткаш ва пешаварон чӣ гуна маҷбуриятҳоро ба ҷо меоварданд?

§ 30. ШҶРИШИ МАҲМУДИ ТОРОБӢ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр чунбишҳои зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин чунбиш махсусан дар Бухоро пурқувват буд ва соли 1238 дар ин ҷо шӯрише ба амал омад, ки ба номи шӯриши Маҳмуди Торобӣ машҳур аст. Роҳбари шӯриш Маҳмуд ном яке аз пешаварони элакбофи деҳаи Тороб буд. Вай дар кӯчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои ғазабнок эрод карда, омро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. Ҳукмронони Бухоро аз пайи дастгир кардани ӯ афтоданд. Онҳо хостанд Маҳмуди Торобиро бо фиреб ба Бухоро оварда, ба қатл расонанд, вале ба мақсадшон нарасиданд.

Махмуди Торобӣ бо зарби сухан тавонист шумораи ҳамфикронашро хеле зиёд кунад. Ӯ аз пешвои рӯхониён-садр ва дигар амалдорон талаб намуд, ки ӯро халифа эълон кунанд. Табақаҳои доро маҷбуран талабашро ба ҷо оварданд. Махмуд қасри сарвари исёнгарон Малик Санҷарро, ки соли 1206 сохта шуда буд, қароргоҳи худ эълон намуд. Садрҳо ва дигар намояндагони табақаҳои доро бо амри ӯ аз тахт ронда шуданд.

Махмуди Торобӣ ба муқобили душманони ҳунармандон ва мардикорон муборизаи саҳт бурда, давлатмандон, рӯхониёни бузург ва амалдорони ба дасти шӯришгарон афтодаро ба қатл расонд. Садрҳо, намояндагони ҳокимони маҳаллӣ ва муғулҳо дар Кармина тайёри дида, ба Бухоро ҳаракат карданд. Дар наздикии Бухоро байни шӯришгарон ва қувваҳои ғосиб муҳорибаи саҳт ба вуқӯъ пайваст. Муғулҳо ва қувваҳои феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда ақиб нишастанд. Шӯришгарон онҳоро то Кармина таъқиб намуда, бисёриҳоро ба қатл расонданд. Бино ба маълумоти муаррих Ҷувайнӣ дар ин ҷанг 10 ҳазор кас кушта шуд. Вале минбаъд шӯриши Махмуди Торобӣ мисли дигар шӯришҳои дар Осиёи Марказӣ ба вуқӯъ пайваста муваффақият пайдо накард. Дар наздикии Кармина сарвари шӯриш аз тирӣ душман ҳалок гардид ва дар ҳамин муҳориба пешвои дигари шӯриш, дӯсти вафодори Махмуди Торобӣ Шамсуддин Маҳбубӣ низ кушта шуд.

Дар деҳаҳо бошад, андозчинони ҳукуматиرو ба қатл мерасонданд. Душман дар Кармина қувва ҷамъ карда, ба муҳорибаи шадид тайёри меид.

Муғулҳо ва сармоядорон аз набудани роҳбари ягонаи шӯриш ва камчинии силоҳи шӯришчиён истифода бурда, бо лашкари 20-ҳазорнафара ба шӯришчиён ҳамла оварда, онро ба хун оғӯшта намуданд. Аз пайравони Махмуди Торобӣ қариб 20-ҳазор кас кушта шуд. Сокинони Бухоро ва деҳаҳои гирду атрофи он бо амри Чағатой гирифтори қатлу ғорат шуданд.

Шӯриши Махмуди Торобӣ дар ҳақиқат шӯриши мардуми захматкаш ба муқобили муғулҳо, ашрофони диндор, тоҷирони давлатманд, дигар табақаҳои сармоядор

ва худсарихои онҳо буд. Он қатъи назар аз шикаст хӯрданаш дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хос дорад.

Савол ва супориш

1. Шӯриши Махмуди Горобӣ кай ва чӣ хел сар зад? Роҳбари он кӣ буд?
2. Дар бораи муваффақиятҳои шӯриш нақл кунед.
3. Шӯриш ба муқобили кӣ равона шуда буд?
4. Шӯришро кадом қувваҳо паҳн карданд?

§ 31. ИМПЕРИЯИ МУҒУЛ БАЪДИ ЧИНГИЗХОН

Баъди вафоти Чингизхон (соли 1227) дере нагузашта империяи таъсисдодаи ӯ суст шудан гирифт. Дар охири солҳои 50-уми асри XIII дар харобаҳои империяи собиқ се давлати мустақил ба вуҷуд омад: дар Мовароуннаҳр давлати Чағатой, дар Эрон давлати Ҳалоқухониҳо, дар Ҳафтрӯд ва Қошғар давлати Мугулистон. Дар байни онҳо ҷангҳои хунин ба амал меоманд. Аз солҳои 50-уми асри XIII сар карда, мугулони кӯчманӣ тадриҷан ба ҳаёти муқимӣ ва корҳои кишоварзӣ рӯ меовардагӣ шуданд. Аз вафоти Чингизхон дере нагузашта, дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ ду тамоюл ҳар чӣ равшантар намоён мешавад. Тарафдорони тамоюли якум инҳо буданд: қисми зиёди саркардаҳои ҳарбии бодиянишин (ҳам мугулҳо ва ҳам туркҳо), аксари шохзодагон ва чанде аз қоонҳо—маликҳои сулолаи мугул. Онҳо зидди ҳаёти осоишта буда, мехостанд тамоми заминро ба ҷароғоҳ ва шаҳрҳои ба харобазор табдил диҳанд. Онҳо бо ин роҳи пешгирифтаи худ аз андозҳои ҳарсола, ки аз кишоварзон, хунармандон ва тоҷирон меситониданд, маҳрум мешуданд. Як қисми тоҷирони маҳаллӣ низ ин тамоюлро дастгирӣ менамуданд.

Ба тамоюли дуюм инҳо дохил мешуданд: баъзе қоонҳо, қисми ками ашрофи бодиянишини мугул ва аз мардуми маҳаллӣ амалдорон, сарварони дин ва аксари тоҷирон. Тарафдорони ин тамоюл барои таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятнок, хотима додани ҷангҳои

горатгариҳо, ривоч додани кишоварзию хунармандӣ, савдо, катъ намудани андозҳои худсарона ва ғайра кӯшиш ба харҷ медоданд. Нафъи тамоюли дуҷум аз ҳар чихат намоён буд.

Тарафдорони тамоюли дуҷум Манғуқоон, ки соли 1251 ба тахт нишаст ва ҳокими тоҷик Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч барои гузаронидани ислоҳоти пулӣ ва ба амал овардани дигар навиғариҳо мекӯшиданд. Манғуқоон шахсияте буд, ки дар ба низом овардани мамлакат, маҳдудияти ҳокимони маҳаллӣ, ба ҷои андозҳои сершумор ҷорӣ намудани андози сарикасӣ (сарона) хизмати босазое кардааст. Вай дар бисёр шахрҳои Мовароуннаҳр ва берун аз он динорҳои тиллоро ҷорӣ намуда, ярлику пайза ва андозҳои баъди вафоти Чингизхон пахшударо аз байн бардошт.

Дар замони ҳукмронии Манғуқоон фармонҳои ҳукумати ӯ ба забони ҳамон халқҳое, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мешуданд. Ин амалиёт барои ҳамон давра, хусусан барои муғулҳо, ки хоҳишу эътирози мардуми маҳаллиро ба инобат намегирифтанд, ҷолиби диққат аст.

Тарафдорони Манғуқоон ва Масъудбек барои ҳамон давра кори назаррас карда буданд. Дар қабул намудан ва амалӣ гардидани нақшаҳои Манғуқоон хизмати Масъудбек калон аст. Масъудбек дар замони Манғуқоон ҳокими кишвари пахноваре аз Уйғуристон то Хоразм буд. Масъудбек аз соли 1238 то 1285 ҳукмронӣ кардааст.

Савол ва супориш

1. Солҳои 50-уми асри XIII дар собиқ империяи муғул кадом давлатҳо пайдо шуданд?
2. Дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ чанд тамоюл ҷой дошт?
3. Тарафдорони намоёни тамоюли дуҷум кихо буданд?
4. Масъудбек кӣ буд ва дар кадом кишварҳо ҳукмронӣ мекард?
5. Дар бораи ислоҳоти Манғуқоон ва Масъудбек нақл кунед.

§ 32. ВАЪИ МОВАРОУННАХР ДАР ОХИРИ АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

Дар хаёти мугулони бодиянишин дар охири асри XIII дигаргунии чиддӣ ба амал омад. Гарчанде ин раванд аз солҳои 60 сар шуда бошад ҳам, дар замони ҳукмронии Тувахон (1282 – 1306) хеле ҷоннок шуд. Дар замони ӯ шаҳри Андиҷон хеле раванқ ёфт ва дар соҳаи тиҷорат нақши бузург мебозид.

Мовароуннаҳр дар замони салтанати писари Тувахон – Кабакхон (1318 – 1326) ба навигарихои назаррас ноил гашт. Аз замони салтанати Кабакхон сар карда, мугулҳо ба корҳои идораи давлатӣ даҳлат мекардагӣ шуданд. Ӯ дар байни хонҳои мугул нахустин шахсе буд, ки барои вусъати савдо, ислоҳоти пул, тақсмоти маъмурии мамлакат ва ғайра корҳои бузургро ба ҷо овард. Гарчанде хуша бутпараст бошад ҳам, бо ашрофони диндори ислом бо майли том баҳсу мунозира мекард. Кабакхон қароргоҳи худро ба музофоти Қашқадарё кӯчонда, дар наздикии шаҳри қадимаи Насаф қасри шоҳона, яъне шаҳри Қарши (ба забони мугулӣ – қаср)-ро бино намуд. Ӯ соли 1321 ду ислоҳоти муҳим гузаронд: пулӣ ва маъмурий. Дар ин амалиёташ системаи пули дар дигар давлатҳои мугул – давлати Ҳалоқухониҳои Эрон ва Олтин Ӯрда ҷойдоштаре истифода бурд.

Ба номи ӯ зарробхонаҳои Самарқанду Бухоро тангаҳои нуқрагии қалон ва майда сикка мезаданд. Ин ислоҳот мисли ислоҳоти Масъудбек дигаргунии бузурге ба амал наовард, вале ба ҳар ҳол барои ба эътидол овардани тиҷорати дохилию берунӣ ва таракқиёти баъзе шаҳрҳои Мовароуннаҳр нафъ расонд. Тангаҳои 8-граммӣ динор ва тангаҳои қариб 1,4-граммӣ дирам ном доштанд. Шаш дирам як динор ҳисоб меёфт.

Ислоҳоти дигари гузаронидаи Кабакхон ислоҳоти маъмурий буд. Тамоми Мовароуннаҳр ба туманҳо тақсим шуд, ки чунин тақсмот то асри XIX амал кард. Туманҳо дар иттиҳоди амирон буданд, ки онҳо асосан аз байни туркҳою мугулҳо таъйин мешуданд. Дар натиҷа мухторияти бисёр ҳокимони маҳаллӣ барҳам хӯрд, ки ин барои мустақилияти давлат аҳамияти қалон дошт.

Чангҳои феодаливу қабилавӣ барои амалӣ гардонидани ин ислоҳот садди роҳ мешуданд. Ба ҳар ҳол ба туманҳо ҷудо шудани Мовароуннаҳр дар ҳаёти иқтисодии мамлакат нақши мусбат бозид.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Кабакхон маҷбур шуд, ки бар зидди шохзодаи балвогари Чағатой Ясовур ҷанги шадид барад. Ясовур бо кӯмаку ёрӣ ва силоҳу лашкари амирони хуросонӣ бар Кабакхон ғалаба кард. Ин мухорибаҳо барои мардуми Мовароуннаҳр бисёр гарон афтоданд. Дар натиҷа амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва сарвати зиёд ба даст дароварданд.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326 – 1334) ба тартиботи бокигузоштаи бародараш пайравӣ намуда, мусулмони мӯътамад шуд ва дини исломро дини расмӣ тамоми давлати Чағатойён эълон намуд. Ин рафтори ӯ қаҳру қазаби феодалони бодияниширо ба миён овард ва ниҳоят Тармаширин ба қатл расонда шуд.

Дар солҳои 40-уми асри XIV хони нав Қазонхон ба амалиёти Кабакхону Тармаширин пайравӣ карда, мехост ҳокимияти пешинаро барқарор намояд. Ӯ барои ба худсарихои феодалони бодиянишин хотима додан дар наздикии шаҳри Қаршӣ кушкқалъаи Занҷирсаройро сохт. Қазонхон соли 1346 дар ҷанг халок гардид. Ба ҷои вай Қазағанхон омад. Вай анъанаҳои бодиянишинонро дӯст медошт ва бештари вақти худро дар шиқору задухӯрдҳои қабилавӣ мегузаронд.

Хуллас, дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати Чағатой тақрибан ба сӣ мулкҳои алоҳида ҷудо шуд. Ҷанге аз ин мулкҳо дар иттиҳоди феодалони бодиянишин буданд. Масалан, Хучанд ба ҳокимияти Боязиди Ҷалоир иттиҳод мекард. Мулкҳои дигарро феодалони маҳаллии ашроф ва диндор идора менамуданд. Дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони Кайхусрав, дар Бадахшон шохҳои хонадони маҳаллӣ, дар Тирмиз сайдҳо ҳукмронӣ мекарданд.

Дар солҳои 60-уми асри XIV дар Мовароуннаҳр муборизаи феодалон авҷ гирифт ва мамлакат аз ҷиҳати сиёсӣ пурра пароканда шуд. Дар ҷунун вазъият яке аз

саркардаҳои қабилани барлос – Темур ба арсаи мубориза баромад, ки дар таърих бисёр бедодгарихо кардааст.

Савол ва супориш

1. Дар охири асри XIII ва нимаи аввали асри XIV вазъи Мовароуннаҳр чӣ гуна буд?
2. Дар бораи ислоҳотҳои Кабакхон нақл кунед. Онҳо барои пешравии мамлакат чӣ аҳамият доштанд?
3. Кадом ворисони Кабакхон ислоҳоти ӯро давом доданд?
4. Дар солҳои 50-уми асри XIV давлати Чағатой ба чанд мулки алоҳида ҷудо шуд ва ба онҳо кӣ ҳукмронӣ мекард?

§ 33. ВАЗЪИЯТИ ХОҶАГИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҶО

Вазъияти синфҳои ҳукмронӣ. Аз боби боло маълум аст, ки мугулон дар давлатдорӣ ба ашроф, сарони дин, заминдорон ва тоҷирони калони маҳаллӣ таъя мекарданд. Ҳанӯз дар солҳои аввали истилои хонҳои мугул – Чингизхон, Ӯқтойхон ва Гуюкхон ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ имтиёзҳои зиёде дода буданд. Истилои мугул ба сари мардуми заҳматкаши Мовароуннаҳр ва дигар мамлакатҳои ғасбнамудашон бедодгарихои зиёд овард. Бисёр шахру деҳаҳо нобуд ва ба хок яксон шуданд.

Соҳаҳои кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ба зарари калони мислаш диданашуда гирифтور гаштанд. Даре нагузашта ҳуди сарони мугулҳо фаҳмиданд, ки ҳаёти шахру дехотро ба эътидол овардан зарур аст, чунки маҳз ҳаёти осоишта ва хироҷу андозҳои мунтазам ҳазинаи давлатро пур мекунанд.

Синфҳои ҳукмрони маҳаллӣ аз мугулҳо чандон зарари калон надида буданд ва ҳатто ҳамон вазъияти пешинашонро дар даст нигоҳ медоштанд. Масалан, садрҳои Бухоро ва сайдҳои Тирмиз ҳамон мавқеъу бойгириҳои пешинашонро соҳиб буданд. Дар давраи ҳукмронии мугулҳо, хусусан табақаи тоҷирони калон дар савдои байналхалқӣ нақши бузург бозид, дар назди хонҳо соҳиби шӯҳрату обрӯӣ гаштанд.

Точирони Осиёи Марказӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи Дур ва Европайи Шарқӣ вазифаи миёнаравиро адо менамуданд ва ғойаи калон ба даст мебароварданд. Роҳи савдои ин мамлакатҳо аз Осиёи Марказӣ мегузашт ва ба тӯфайли авҷ гирифтани савдои байни ин мамлакатҳо Хоразм аз ҷиҳати иқтисодӣ қомат рост кардан гирифт. Точирони калон тарзи андози дар замони мугулҳо ҷоришударо ба нафъи худ моҳирона истифода бурда, даромади калон мегиританд. Дар ҳамин давра тоҷирон ба қувваи бузурги истисмори мардуми заҳматкаш табдил ёфтанд.

Сарварони дин соҳиби имтиёзҳои зиёд шуданд. Хонҳои мугул барои мардуми заҳматкашро дар иттиҳоди худ нигоҳ доштан ба сарони дин такя менамуданд. Онҳо ба мавқеи иқтисодии пешини худ соҳиб буданд. Заминҳои шахсӣ ва заминҳои вақфро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ба ашрофи дини ислом баъзе хонҳо ва хонзодаҳои мазҳаби исломро қабулнамуда ёри калон мерасонданд. Исроти ин дар Бухоро бинамудани мадраса аз ҷониби ҳамсари хон Тулуй мебошад.

Кишоварзӣ. Дар аҳди мугулҳо шумораи зиёди деҳқонон чун пештара заминро иҷора мегиританд ё ҳамчун деҳқони кироӣ дар заминҳои сарватмандон меҳнат мекарданд.

Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар замони ҳукмронии мугулҳо дар Осиёи Марказӣ дар соҳаи кишоварзӣ тағйироти назаррас дида намешавад. Шаклҳои заминдорӣ пешини мондан гирифтанд, вале шумораи андозҳо хеле афзуд.

Дар давраи мугулҳо дар Мовароуннаҳр чор намуди заминдорӣ амал мекард: 1. Замини давлатӣ, 2. Милки феодалӣ ва инҷу, 3. Замини вақф, 4. Милки деҳқон. Аз ин намудҳои замин сегона то давраи мугулҳо вуҷуд дошт. Намуди чорумаш инҷу танҳо дар замони мугулҳо пайдо шуд, ки чунин замин аз ҷониби сардори давлат, аҳли хонадони онҳо ва вассалҳои онҳо буд. Сардорони давлат метавонистанд заминҳои инҷуро тӯхфа кунанд, ба вақф диҳанд, бифурӯшанд ва тақдим намоянд. Аз заминҳои инҷу андоз намегирифтанд.

Хонҳои мугул ба қорҳои динии мардуми Мовароуннаҳр чандон даҳлат намекарданд ва ҳолатҳои мешуд, ки аз сарони рӯҳониёни ислом андоз намегирифтанд. Аксар вақт

дар мавриди гасб намудани ин ё он шахр ё деҳа ба сарвати ашрофи дин даст намезаданд.

Дар замони ҳукмронии мугулҳо шумораи андозҳо маҷбуриятҳо афзуданд. Маҳз дар ҳамин давра андозҳои нав пайдо шуданд, ки онҳоро ҳам аз замин ва ҳам аз чорво меситонданд. Ҳокимони мугулҳо бо ихтиёри худ метавонистанд андозҳои нав ба нав ҷорӣ кунанд, хусусан дар замони ҷанг.

Андоз ва маҷбурияти аз ҳама вазнину миёншикан нақлиёти почта, яъне ём буд. Мувофиқи қоидае, ки то замони Мангуқоон амал мекард, аҳоли мебоист ёмҳои почта (ҷой ва маҳалле, ки аспҳои аробаҳои кирокаш ва ё аспҳои қосидонро иваз мекарданд)-ро бо асп таъмин менамуданд. Аксар вақт ин қосидони махсуси почтакашонро дастаҳои сарбозони силоҳдори мугулҳо ҳамроҳӣ мекарданд. Онҳоро элчӣ меномиданд. Онҳо ҳуқуқи зиёд доштанд. Хусусан мардуме, ки дар сари роҳи элчиҳо мезистанд, аз зулму шиканҷаи мугулҳо ба дод меомаданд. Ҳар як аъзои оилаи хон метавонист бо ихтиёри худ элчӣ фиристонад. Аз аспҳои ёмҳо ҳатто тоҷирон ҳам истифода мебуданд. Баъд аз фармони Мангуқоон аъзои оилаи хонҳо ва тоҷирон аз аспҳои ёмҳо дигар истифода бурда наметавонистанд. Онҳо дигар ҳуқуқ надоштанд, ки барои худ аз аҳолии шахру деҳот сарват ҷамъ кунанд.

Суюргол. Дар Мовароуннаҳри асарҳои XIII қисми зиёди замин дар дасти саркардаҳои мугулҳо ва туркҳо буд. Шакли асосии заминдорӣ феодалии ин давра суюргол (ба забони мугулӣ инъом кардан) буд. Суюргол моли манқул ва ғайри манқул (об, замин, молу мулк, пул) буд, ки аз тарафи подшоҳ, хон, султон ба амалдорон, ашроф ва лашкаркашон барои хизматҳои намоён ва корнамоиҳои ҷангӣ дода мешуд. Соҳибони суюрғул дар мавридҳои зарурӣ вазифадор буданд, ки бо лашкари ҷангии худ ба ихтиёри хони мугулҳо ҳозир шаванд. Ин шакли заминдорӣ аз охири асри XIII сар карда дар Мовароуннаҳр паҳн гаштааст. Соҳиби суюргол метавонист онро ба меросхӯронаш диҳад, инчунин андоз намедод. Вай метавонист даромадашро бо салоҳиди худ сарф кунад. Суюрғолҳои калон ҳам заминҳои киштбоб ва ҳам даштҳоеро, ки кӯчманчиён мезистанд, дар бар мегирифтанд.

Хучанд барои қабилаи Чалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои қабилаи барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қабилаи кавучинҳо мулкҳои инъомшуда, яъне иктаъ ё суюрғолҳои онҳо ҳисоб меёфтанд.

Хунармандӣ. Дар натиҷаи қатлу ғоратгарии пай дар пай мардуми шаҳрҳо, хусусан шумораи хунармандон хеле кам шуд. Ҳол он ки мугулҳо ин табақаи аҳолиро ҳангоми қатлу ғорат то андозае зинда мемонданд. Пешаварон чун барзгарон ба ҷуз хироч боз ҳар сол бисёр маҷбуриятҳоро иҷро мекарданд. Вақте ки ягон аъзои хонаводаи хон, ашроф, тоҷирони қалон, сарони дин аз назди ягон маҳалла мегузаштанд, ярликҳои махсусро пешкаш намуда, аз мардум озуқа, нақлиёт ва ҳатто ҷои хоб талаб менамуданд. Махсусан вазъияти хунармандони аслиҳасоз, пойафзолдӯз ва бофандагон тоқатфарсо буд. Онҳоро солҳои аввал ба Муғулистон мефиристонданд, вале аз ин амалиётҳои нафъе ба даст наоварданд ва аз нав онҳоро ба шаҳрҳои баргардонданд.

Маҳсули дастӣ хунармандони маҳаллӣ дар навбати аввал барои қонеъ гардондани талаботи ҳокимон ва аъзои оилаҳои саркардаҳои мугулҳо ва лашқари онҳо равона шуда буд. Ҳукуматдорони мугул дар шаҳрҳо устохонаҳои қалон, яъне қорхонаҳо таъсис доданд, ки соҳибонашон ҳокимони мугул буданд. Хунармандони ин қорхонаҳо гуломвор ҳаёт ба сар мебуданд. Дар замони салтанати мугулҳо амалиёти нангине рӯй дод, ки ин афзудани шумораи гуломон буд. Мугулҳо меҳнати гуломонро на танҳо мувофиқи ихтисосашон, балки дар кишоварзӣ, қорҳои рӯзгори ашроф истифода мебуданд. Дар бозорҳои гуломфурӯшӣ намояндагони бисёр қавму халқҳоро дидан мумкин буд. Баробари рӯ ба таракқӣ ниҳодани шаҳрҳо хунармандӣ ва тиҷорат пеш мерафт. Яке аз сабҳои пешравӣ он буд, ки хунармандон ҳар чӣ бештар мувофиқи касбу ҳунарашон қор мекарданд.

Чунон ки маъхазҳо шаҳодат медиҳанд, мугулон беҳтарин устоҳоро дар қорхона ба нафъи худ қор фармуда, ба ҳар қадомашон ҳар рӯз нон ва ҳафтае се бор буридаи гӯшт медоданд. Чунин гизоро танҳо хунармандони сокини шаҳрҳо мегирифтанд. Гурӯҳи дигари хунармандони шаҳр ба ном озода буда, аз рӯи касбашон андоз медоданд. Вазъи ҳамаи

хунармандони Мовароуннаҳр як хел набуд ва дар муддати қариб ду асри ҳукмронии мугулҳо доим дигар мешуд. Мугулҳо на танҳо пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ғулом мегардонданд ва аз меҳнати онҳо баҳравар мешуданд. Тадричан хунармандони озод пайдо шуданд, ки барои ҳокимияти марказӣ андоз месупориданд ва шумораи онҳо сол аз сол меафзуд. Аҳволи ҳамаи пешаварон бағоят вазнин буд. Ба чунин вазъият нигоҳ накарда, пешаварон чамъиятҳои сеҳии худро барқарор менамуданд.

Савол ва супориш

1. Мугулҳо ҳангоми истисмори мардуми маҳаллӣ ба кадом табақаҳо тақия менамуданд?
2. Сарватмандон, тоҷирони қалон ва сарони рӯҳонӣ чӣ гуна нақш мебозиданд?
3. Дар давраи ҳукмронии мугулҳо аҳволи кишоварзон чӣ хел буд?
4. Дар замони ҳукмронии мугулҳо кадом шакли заминдорӣ пайдо шуд?
5. Суюргол чист?
6. Соҳиби суюргол боз кадом вазифаҳоро адо менамуд?
7. Аз хусуси аҳволи хунармандон ҳикоя кунед.
8. Пешаварон барои мугулҳо чӣ гуна асбобҳои ҷангӣ месохтанд?
9. Чаро шумораи ғуломон меафзуд?
10. Мугулон чанд сол ҳукмронӣ карданд?

§ 34. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

И.ИМ. Истилои мугулҳо боиси таназзули тамоми соҳаҳо гардид. Ҳукмронии мугулҳо саҳифаи тиратарини таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад. Дар ин давра ҳаёти фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросон хароб шуд. Одимон, адибон ва зиёиёни зиёд аз дами тег гузаронда шуданд. Ашхоси ҷон ба саломат бурда шахру деҳаҳои худро тарк карда, ғайриҷаҳишти эҷодиашонро дар мамлакатҳои қадами

номубораки мугулхо нарасида, яъне дар Осиёи Хурд, чануби Эрон ва дигар мамлакатҳо идома меоданд.

Зиёда аз сад сол лозим шуд, ки Мовароуннахру Хуросон аз нав ба марказҳои адабии табдил ёбанд.

Яке аз олимони – файласуфони бузурги форс-тоҷики ин давра Абӯчаъфар Муҳаммад ибни Ҳасан (1201 – 1271) мебошад, ки дар таърих ба номи **Насируддини Тӯсӣ** машҳур аст. Ӯ дар овони ҷавонӣ назди падар савод бароварда, аз амакаш илми фалсафаву мантиқро меомӯзад ва барои пурратар аз худ намудани илмҳои замони роҳи Нишопурро пеш мегирад. Ниҳоят, соли 1256 ба шаҳри Мароға (Озарбойҷони Эрон) омада, расадхона месозад ва мунаҷҷимони машҳурро ба кор ҷалб намуда, кори илмиро хеле тараккии медиҳад.

Насируддини Тӯсӣ зиёда аз дусад асар навиштааст. Вай тарафдори фалсафаи Абӯалӣ ибни Сино буд, онро инкишоф медиҳад ва аз ҳамлаҳои душманон ҳимоя мекунад.

Насируддини Тӯсӣ ба меҳнати кишоварзону ҳунармандон баҳои баланд дода, табақаҳои муфтихӯрро зерин тозиёнаи танқид гирифтааст. Мувофиқи ақидаи ӯ муҳит дар ташаккули ахлоқи одам нақши бузург мебозад ва вобаста ба он тағйир меёбад.

Ӯ дар соҳаи илмҳои тиб, нучум, геометрия, тригонометрия шӯҳрати ҷаҳонӣ дорад. Оид ба адабиётшиносӣ асаре таълиф намуда, дар шеърҳои шоирӣ ҳам машҳур будааст. Зиёда аз сад асарашро ба забони модарини худ – форсӣ-тоҷикӣ навиштааст. Яке аз шогирдони маъруфи ӯ Қутбуддини Шерозӣ оид ба масъалаҳои гуногуни физикӣ асарҳои иншо намудааст, ки бисёр фикрҳои ӯ ба илми физикаи имрӯза хеле наздик мебошанд.

Бино ба ақидаи муаррихон робитаи илмии Шарқу Ғарб (Европаи Ғарбӣ) дар асрҳои X – XIV ба пояи баланд расида будааст. Дар охири асри XIV Мовароуннахру Хуросон боз аз нав ба марказҳои илму адабиёт табдил меёбанд. Дар охири асри XIII як зумра муаррихони номӣ ба камол мерасанд.

Дар байни муаррихони форс-тоҷик **Ҷазуллоҳ Рашидуддин (1247 – 1318)** бузургтарин олим буда, ҳамчун донишманди соҳаи тиб ва арбоби сиёсӣ эътироф шудааст. Ӯ дар шаҳрҳои Ҳамдон ва Табрез ҳаёт ба сар бурда, аз тарафи элҳониён ба дарбор ба вазифаи вазирӣ даъват мешавад ва

солҳои 1278 – 1317 дар ин вазифа кор кардааст. Рашидуддин ба кори ободониву сохтмони мадрасаҳо, мактабу масҷидҳо диққати калон дода, олимону шоиронро ба дарбор оварда, барояшон шароити зарурӣ муҳайё месозад. Аммо ҳасудону бахилон дар қасди ҷони ӯ шуда, ба мақсади ифлосашон мерасанд. Рашидуддинро ҳамроҳи писари 18 – солааш ба қатл мерасонанд. Рашидуддин аз худ асарҳои зиёде боқӣ гузоштааст. «Ҷомеъ-ут-таворих» яке аз онҳост. Ба ақидаи мутахассисон ин асар дар бобати офаридани «Таърихи умумичаҳонӣ»-и асрҳои миёна асари гаронбаҳо ҳисоб меёбад.

Аз муаррихон боз Абӯумари Ҷузҷонӣ (1193 – 1299)-ро номбар кардан лозим аст. Ӯ муаррих, шоир ва носирӣ форс-тоҷик буда, асари таъриҳиаш «Табақоти Носирӣ» хеле машҳур аст. Дар он оид ба таърихи подшоҳони Ҳиндустон, хусусан таърихи асрҳои миёнаи давлати Ғуриён маълумоти муфассал дода шудааст.

Адабиёт. Дар асри XIII ва аввали асри XIV адабиёт асосан дар ҳамон музофотҳою мамлакатҳои инкишоф ёфт, ки дар тобеъияти мугулҳо набуданд.

Асри XIII ва аввали асри XIV замоне буд, ки бузургтарин ситораҳои назми форс-тоҷик, ба монанди Ҷалолуддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ ба дунё омада, асарҳои оламшумули худро офаридаанд.

Ҷалолуддини Румӣ (1207 – 1272) дар шаҳри қадимаи тоҷикнишин–Балх ба дунё омадааст. Номи аслиаш Муҳаммад буда, Ҷалолуддин лақабаш аст. Падараш ҳамчун факех (қонуншиноси шарият) машҳур буд. Ҷалолуддин чанде пеш аз истилои мугулҳо, дар синни чордаҳсолагӣ ҳамроҳи падар аз зодгоҳаш фирор карда, дар Нишопур, Бағдод, Ҳичоз, Сурия ва дигар шаҳру мамлакатҳо умр ба сар бурдааст. Вай аз хурдсолӣ ба омӯзиши фикҳ (илоҳиёт), риёзиёт, таърих ва дигар илмҳои замони худ машғул шудааст. Дар шаҳрҳои Ҳалаб ва Димишк донишашро мукамал карда, муддате дар шаҳри Қуния касби мударрисиро ихтиёр намудааст. Ӯ дар Қуния бо мутафаккири бузурги форсу тоҷик Шамси Табрезӣ шинос мешавад ва ӯро устоди худ мехонад. Ин олими забардаст дар ташаккули ҷаҳонбинии Ҷалолуддини Румӣ таъсири бузург

гузоштааст. Дар зери таъсири таълимоти инсондӯстонаи пираш ҳаёти минбаъдаи Ҷалолуддин ранги дигар гирифт.

Вай бо асарҳои машҳури худ – «Девони Шамси Табрезӣ» ва «Маснавии маънавӣ» номи пири худро абадӣ гардондааст. Ҷалолуддин ба ганҷинаи тамаддуни умумичаҳонӣ осори бой гузоштааст. Шаркшиноси машҳур Е. Э. Бертелс эҷодиёти ӯро омӯхта, ба хулосае меояд ва менависад, ки «лирикаи Ҷалолуддин яке аз комёбиҳои бузургтарин аст. Ва агар вай дар Ғарб машҳур мебуд, бешубҳа, номи ӯ дар он ҷо низ мисли номи шахси бузург – Шекспир, Гёте, Пушкин ва дигарон вирди забон мешуд». Хизмати Ҷалолуддин дар ривочу раванқи озодфикрии бағоят бузург аст. Асарҳои машҳури ӯ «Маснавии маънавӣ», «Мактубот» шоҳиди онанд. Тамоми эҷодиёти ӯро рӯҳияи халқпарварӣ ва меҳнатдӯстӣ фаро гирифтааст.

Саъдии Шерозӣ (1202 – 1292). Муслихуддин Саъдии Шерозӣ дар шаҳри Шерози Эрон дар оилаи олим ва яке аз ашрофи дин таваллуд ёфтааст. Дар байни мардум бо номҳои Шайх Саъдӣ ва Саъдии Шерозӣ машҳур аст. Вай шоир, носир ва мутафаккири бузурги форс-тоҷик мебошад. Саъдӣ хеле барвақт, дар 12 – 13-солагӣ аз падар маҳрум мешавад. Дар хурдсолӣ савод бароварда, баъди истилои муғулҳо ба Бағдод меравад ва таҳсилро дар мадрасаҳои «Низомия», «Мустансирия» давом медиҳад. Саъдӣ хангоми таҳсил бо донишу зеҳни тез, қувваи хотира шарикдарсон ва ҳатто муаллимонро ба хайрат меоварад. Дар ин мадрасаҳо аз илмҳои забону адабиёт, ҳикмат ва дигар фанҳо баҳра мебарад. Аз рӯи гуфтаи ҳудаш ба илмҳои фалсафаву ҳикмат бештар майл доштааст. Саъдӣ дар байни уламои араб бо забони арабӣ сухан ронда, онҳоро бо дониши амиқ қои мекардааст. Бо забони арабӣ шеър навиштааст.

Баъди хатми мадраса барои омӯхтани рӯзгори мардум ба мамлакатҳои гуногун – Мароқаш, Сиёи Сағир, Фаластин, Арманистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндустон, Қошғар, Рум (Византия) ва ғайра сафар мекунад.

Ҳангоми сафар бо ҳаёти халқи заҳматкаш аз наздик шинос мешавад ва душвории зиёдеро аз сар мегузаронад. Саъдӣ ба дасти салибдорон (ҷангҳои салибиरो ба хотир

биёред) асир афтода, муддате хизмати машкобиро адо мекунад ва борхо бо роҳзанон рӯ ба рӯ мешавад.

Қариб чил соли ҳаёти шоир дар сафарҳо гузаштааст ва хангоми ин сафарҳо ризку рӯзиашро аз воизӣ пайдо мекардааст. Вай дар чамъомаду маҷлисҳои мардумони кишварҳои гуногун ширкат варзида, ба онҳо аз хусуси илму дониш, касбу ҳунар, одамгариву инсондӯстӣ, рафокату садоқат, дӯстиву бародарӣ сухан мерондааст.

Саъдӣ ҳамаи хотираҳояшро дар асарҳои машҳураш «Бӯстон» ва «Гулистон» гирд овардааст. Ӯ ба ҷуз ин асарҳо боз шеърҳои зиёде эҷод намудааст. Асарҳои ӯ молмоли панду ҳикматанд. Аксари байтҳо ва ҳикматҳои вай зарбулмасалу мақолҳои мардум шудаанд. Масалан, «Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол», «Мушк он ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд».

Ин марди бузург дӯстӣ ва ҳамраъӣи тамоми инсониятро, катъи назар аз миллату мансубияташон сароида, онҳоро ба ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ ва ваҳдат даъват менамояд:

Банӣ одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон бегамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ!

Ба ақидаи Саъдӣ давлате, ки соҳиби шоҳи одил ҳасту аз рӯи ақлу инсоф корро ба ҷо меоварад ва ба ҷабру зулм хотима медиҳад, ба нафъи мардуми заҳматкаш сиёсатдорӣ мекунад, ҳамеша эмин аст. Подшоҳе, ки дар ҳаққи халқи хеш зулму фишорро раво мебинад, пойдевори мулки хешро ба дасти худ меканад.

Нисбати Шайх Муслиҳуддин Саъдӣ ҳанӯз хангоми дар қайди ҳаёт буданаш ҳама гуна табақаҳои мардум–подшоҳону давлатдорон, олимону адибон, кишоварзону ҳунармандон ва дигарҳо ҳурмату эҳтироми хосае доштанд. Саъдӣ инсонпарвари бузург буд.

Амир Хусрави Дехлавӣ. Ӯ шоир ва мутафаккири машхури форсабони Ҳиндустон мебошад. Падараш хангоми истилои муғулҳо аз шаҳри Кеш (Шахрисабзи имрӯза) ба Ҳиндустон кӯчидааст.

Амир Хусрави Дехлавӣ дар синни 20 – солагӣ илмҳои замонро азбар намудааст. Ӯ аз тарафи ҳокимони Банголаю Дехлӣ ба дарбор даъват шуда, аз пайи иҷрои вазифаҳои гуногун мешавад.

Шоир 52 соли умрашро дар дарбори ҳокимону султонҳо гузаронда, бо риёкориву дасисабозҳои ҳукуматдорон аз наздик шинос мешавад.

Амир Хусрави Дехлавӣ аввалин шоири форсиабонест, ки панҷ чилди ашъорашро вақти дар қайди ҳаёт буданаш тартиб дода, дар чилди якумаш шеърҳои дар синни 16 – 19-солагӣ навиштаашро ҷой кунандааст. Вай ба ҷуз забони модарӣ ба забонҳои урду ва арабӣ низ шеър гуфтааст. Олимони шеършинос ҳоло ӯро асосгузори назми урду меҳисобанд.

Ғазалҳои хушоҳанг ва соддаву равони ӯ ба ганҷинаи бойи осори классикии тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд.

Шоир адолату инсоф, одамдӯстиву меҳнатро асоси давлатдорӣ ва ободонии мамлакат мешуморад. Бисёр асарҳои ҳудро ба мавзӯҳои таърихи Ҳиндустон, географияи он, урфу одатҳои мардуми ин мамлақати қадима бахшидааст. Дар достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳаёти воқеии мусулмонписар – Хизрхон ва хиндудухтари асирафтада – Дувалрониро тараннум намудааст. Мақсади асосии ин достон тарғиб ва пойдор намудани дӯстиву рафоқати ду ҷавони миллату динашон гуногун мебошад.

Амир Хусрави Дехлавӣ дар боби мусикишиносиву оҳангсозӣ ҳам ном бароварда, оид ба мусиқӣ се рисола эҷод кардааст, ки асоси онҳоро мусикии халқҳои Осиёи Марказӣ, Эрону Афғонистон ташкил медиҳад.

Соли 1975 мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Созмони Милали Муттаҳид роҷеъ ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг) 700-солагии зодрӯзи шоир дар миқёси ҷаҳон қайд карда шуд. Ба шарофати ин ҷашн осори ӯ нахустин бор бо алифбои кунунии тоҷикӣ нашр гардид.

Шоири дигари машҳури асри XII ва аввали асри XIII **Мухаммад Авфий Бухорӣ** мебошад, ки дар Бухоро таълим гирифта, ҳамчун шоир, нависанда, адабиётшинос ва хаттоти форс-тоҷик ном баровардааст. Ӯ дар Бухоро бо як зумра олимону адибони замонаш – Доии Насафӣ, Ашрафи Самарқандӣ, Ғазолии Хучандӣ ва дигарон ҳамсӯҳбат мешавад. Сипас ба Самарқанд рафта, аз олимони шинохта Абӯбакри Насафӣ ва Шамсуддини Боқилонӣ таълим мегирад.

Баъди чанд сол ба сафари шаҳру ноҳияҳои Марв, Хоразм, Ҳирот, Нишопур, Сиистон, Қазвин ва ғайра мебарояд. Чанде пештар аз ҳучуми муғулҳо ба Бухоро бармегардад ва соли 1221 баъди истилои Мовароуннаҳр аз тарафи муғулҳо ба Ҳиндустон фирор мекунад.

Асари гаронбаҳои Мухаммад Авфӣ «Лубоб-ул-албоб» нахустин тазкираи пурраи назми тоҷик мебошад, ки онро солҳои 1221 – 1222 таълиф намудааст. Албатта, пеш аз ин ҳам тазкираҳои форсӣ-тоҷикӣ буданд, вале ин тазкира аз онҳо фарқ дорад. Ӯ дар Ҳиндустон асарҳои зиёде менависад. «Чавомеъ-ул-хикоёт» яке аз онҳост. Дар ин асар ҳикояҳои қиссаҳои аҷибу рангин оварда шудаанд. Вай китобҳои зиёдеро аз забони арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Меъмори. Дар замони истилои муғулҳо санъати меъмори ҳам мисли дигар соҳаҳои ҳаёти мамлакат рӯ ба таназзул ниҳод. Қатли ҳунармандон ва фирори боқимондаи онҳо ба мамлакатҳои дигар ба пешравии меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ зарбаи сахт зад. Муғулҳо бисёр шаҳру ноҳияҳои Мовароуннаҳру Хуросонро ба ҳок яксон намуда, масҷиду мадрасаҳо, китобхонаву кушкҳо, макбараю қоронсаройҳо ва биноҳои бошукӯхро хароб ва нест карданд. Ин ҳолат даҳсолаҳо, то нимаи дуюми асри XIII давом ёфт.

Новобаста аз ин харобихо ҳаёти шаҳрҳои калон, аз қабилӣ Самарқанду Бухоро, Марву Хучанд, Урганҷу Ӯротеппа пурра қатъ нагардида буд. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ҳамин давраи пурфочиа ҳам мадрасаву масҷидҳо ва макбараҳо сохта мешуданд. Аҳолии шаҳрҳо тадричан меафзуд ва тичорат ривоч меёфт.

Чунин ҳолат бештар дар Самарқанду Бухоро дида мешуд. Аз рӯи маълумоти баъзе сарчашмаҳо Самарқанд дар нимаи дуюми асри XIII қариб 100 ҳазор аҳоли доштааст. Муаррихи шинохтаи форс-тоҷик Алоуддин Чувайнӣ навишта буд, ки ягон шаҳри мамлақати исломӣ бо Бухоро баробар шуда наметавонист. Дар пешравию шаҳри Бухоро хизмати Масъудбек, ки зикраш дар боло рафт, калон аст. Дар миёнаи асри XIII Бухоро ду мадраса дошт, ки якеашро Масъудбек сохта буд ва дар он бештар аз ҳазор талаба таълим мегирифт.

Устоҳои маҳаллӣ дар санъати меъморӣ анъанаҳои пеш аз истилои муғулҳо давом медоданд. Подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии шаҳри Насаф кушк (Қаршӣ)-ро аз рӯи нақшаи меъморони маҳаллӣ бино намуд ва минбаъд дар он ҷо шаҳри Қаршӣ ба вуҷуд омад.

Макбараи Сайфуддини Бохарзӣ (дар наздикии Бухоро) яке аз иморатҳои мӯхташами замони муғулҳо ҳисоб меёбад. Сайфуддини Бохарзӣ аз ашрофони дин буд ва ўро ҳатто муғулҳо низ эътироф менамуданд. Макбараҳои асри XIII ва нимаи аввали асри XIV хеле зиёданд ва онҳо аз санъати меъморӣ ҳамон давра дарак медиҳанд. Макбараи

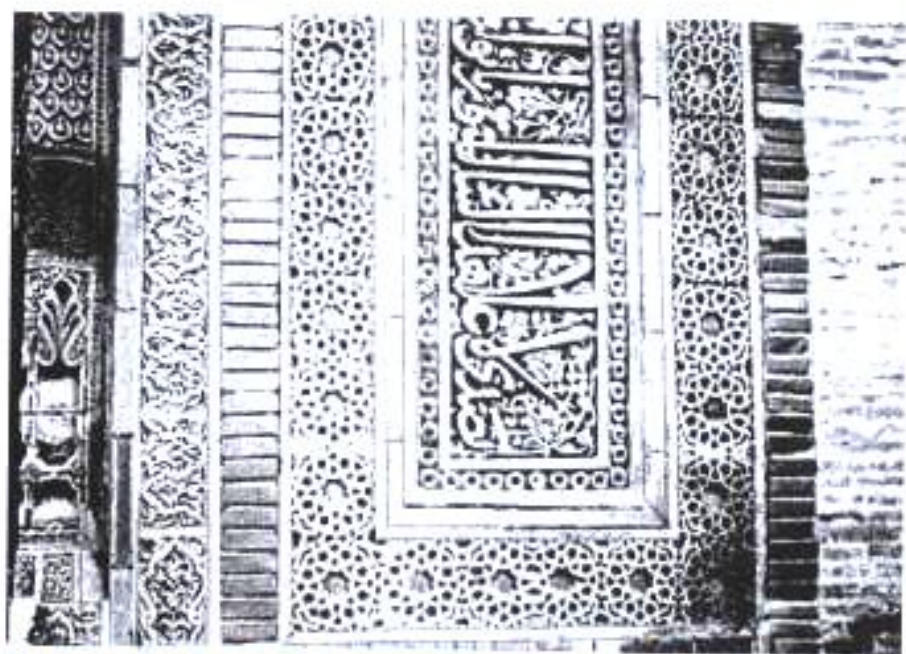

Макбараи Сайфуддини Бохарзӣ. Бухоро. Асри XIV.

Мухаммади Башоро дар асрҳои XI – XII сохта шуда, дар асри XIV дар шафати он пештоки баланду назаррабое бино кардаанд. Ин макбара намунаи беҳтарини санъати меъмории мардуми тоҷик ҳисоб меёбад. Алҳол филиали Музеи таъриху кишваршиносии ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакии шаҳри Панҷакент мебошад.

Макбараи Шайх Муслиҳуддин дар Хучанд бино ба ақидаи мутахассисон яке аз ёдгориҳои беҳтарини меъморӣ аст. То асри XV дар ҷои он дигар макбара будааст. Ин макбара зиёратхона, гӯрхона ва хучраҳои зиёде дорад. Солҳои минбаъд дар шафати он масҷиди бузурге сохта шуд, ки нақшу ниғор ва кандакории он бинандаро ба ҳайрат меоварад. Ҳоло як қисми макбара ба Музеи вилоятии таъриху кишваршиносӣ табдил ёфтааст.

Ороишоти меъморӣ ин давра ҳале мучаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшунигори биноҳо гулкорӣҳои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби қабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир меоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакоришуда мегузоштанд.

Ҷузئي Макбараи Мухаммади Башоро. Панҷакент. Асрҳои XI–XIV.

Барои зебу зинати биноҳо сафоли сирдори пур аз накшу нигор ба кор бурда мешуд. Сохт ва намуди маснуоти сафолӣ дигар шуда буд. Устоҳои нодир хунари худро ба шогирдон меомӯзониданд. Дар шаҳрҳои калон истехсоли маснуоти гуногуни сафолӣ сирдор ҳам ривоч ёфта буд.

Дар асри XIII ва аввали асри XIV санъати кулолгарӣ низ хеле пеш рафт. Устоҳои маҳаллӣ анъанаҳои пеш аз истилои муғулҳоро давом медоданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи Насируддини Тӯсӣ нақл кунед.
2. Фазлуллоҳ Рашидуддин дар кадом соҳаҳо илм шӯҳрат пайдо карда буд?
3. Асари машҳури ӯро ном гиред.
4. Оид ба шахсияти Абӯумари Ҷузҷонӣ хикоя кунед.
5. Ҳаёт ва эҷодиёти Ҷалолуддини Румӣ чӣ хел ҷараён ёфтааст?
6. Асарҳои нодирӣ Муслихуддин Саъдии Шерозиро гуфта диҳед.
7. Аз панду ҳикмат ва шеърҳои ӯ чиро аз ёд медонед? Шеърӣ дар ин китоб овардаи ӯро аз ёд кунед.
8. Аз хусуси эҷодиёти Муҳаммад Авфӣ нақл кунед ва номи асари машҳурашро гӯед.
9. Дар асри XIII ва нимаи дуюми асри XIV вазъи меъмории дар Мовароуннаҳру Хуросон чӣ гуна буд?
10. Кадом макбараҳои ин асрҳоро медонед? Аз хусуси онҳо хикоя кунед.

Б О Б И V

ДАВЛАТҲОИ ТОЧИКОН ДАР АСРҲОИ XI – XIV

§ 35. ДАВЛАТИ ҒУРИЁН

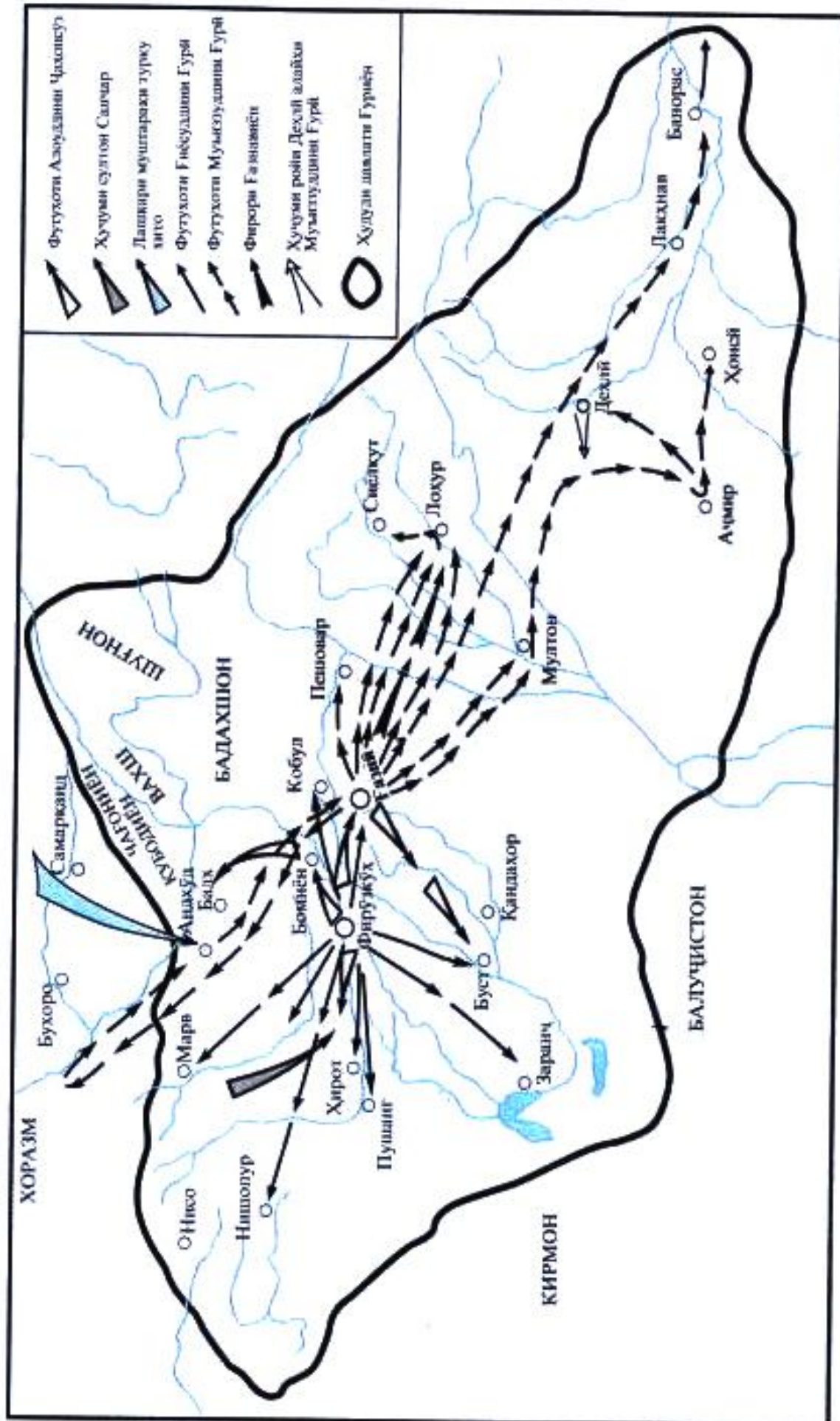
Таърихи давлати тоҷикон – Ғуриён ва ҳудуди он. Ин давлати тоҷикон аз нимаи асри XII то аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистони кунунӣ арзи вучуд кардааст. Асосгузори он сулолаи Шансабониён аст. Ғуриҳо гуфта сулолаи тоҷикони Шансабониён дар назар дошта мешавад, ки аз замони ибтидои дини ислом то ҳучуми муғулҳо ҳукумат рондаанд. Аввал кӯхистони Ғур ва баъдтар тамоми Хуросон, ҷануби Мовароуннаҳр ва шимоли Ҳиндустонро дар итоати худ нигоҳ доштаанд.

Асосгузори ин хонадон Шансаб ибни Хурнак буд ва аз ҳамин сабаб ба худ номи сулолаи Шансабро гирифтааст. Мардуми ин мамлакат асосан тоҷикони кӯхистон буданд. Давлати Ғуриён аз ҷиҳати тараққиёти муносибатҳои феодалӣ назар ба Мовароуннаҳру Хуросон акибмонда буд. Ҳатто муносибатҳои гуломдорӣ ҷой доштанд. Дар он солҳои зиёд демократияи ҳарбӣ амал мекард.

Иқлими он барои ривож додани кишоварзӣ чорводорӣ ва боғдорӣ бағоят мусоидат менамуд. Гарчанде аз дигар мамлакатҳои ҳамсоя қафомонда бошад ҳам, аз ҷиҳати истихроҷи маъдан ва сохтани силоҳи ҷангӣ хеле пеш рафта буд. Дар сохтану ба қор бурдани яроку аслиҳа дар байни мамлакатҳои ҳамсоя ва берун аз онҳо шӯҳрат дошт. Силоҳи истеҳсоли давлати Ғуриён моли асосии савдои хориҷӣ ҳисоб меёфт.

Дини ислом дар байни мардуми ин сарзамин назар ба давлатҳои ҳамсоя хеле дер ҷорӣ шуд. Ҳатто қабилаҳои буданд, ки то миёнаи асри XI дини исломро наменпарастиданд. Муносибати феодалӣ ҳам ба тӯфайли муборизаи шадид реша давонда, дар охири асри XI пурра ғалаба кард.

Мардуми ранҷбари мамлақати Ғур борҳо ба муқобили муштзӯрони худ шӯришу исён бардоштаанд. Шӯриши калонтарини ин диёрро ханӯз Исмоили Сомонӣ бо қувваи

Салтанати Гуриён

зиёд пахш карда буд. Ханӯз дар охири асри X пешвои қабилаи Шансабонӣ – асосгузори давлати Ғуриён – Сури Сайфуддин ибни Иззуддини Хусайн чандин қабилаҳоро ба итоати худ дароварда, нуфузашро дар байни мардуми ин кишвар афзуд. Дар нимаи дуюми асри XII ҳокимони музофоти Мандеш ба дигар музофотҳо галаба карда, заминашонро хеле васеъ карданд. Дар аввал пойтахти Ғуриён Фирӯзкӯх буд, вале баъди галабаи комил бар давлати Ғазнавиён шаҳри Ғазнаро пойтахт интихоб намуданд.

Солҳои 1156 – 1206 давлати Ғуриён ба дараҷаи олии тараккиёт расид. Соҳаҳои иқтисодиёт ва маданият пеш рафтанд. Дар ин солҳо ҳудуди он Афғонистон, Хуросон, Сиистон, музофоти Ҳиндустон – Синд, Панҷоб, Кашмир, инчунин вилоятҳои ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза, аз ҷумла Вахш, Чағониён, Хатлон, Шугнон, Вахон ва ғайраро дар бар мегирифт.

Ғуриён дар давраи мавҷудияти худ гоҳ-гоҳ маҷбуран ба итоати Ғазнавиён мебаромаданд, вале ба ин нигоҳ накарда, барои истиқлолияти худ даҳсолҳо мубориза бурдаанд.

Ҷангҳои давлати Ғуриён. Душмани асосии давлати Ғуриён давлати Ғазнавиён буд. Ғазнавиён барои ба итоати худ даровардани сулолаи Шансабониён бисёр кӯшишҳо ба харҷ додаанд. Дар солҳои чилуми асри XII баробари ба тахт нишастани писари амири Ғур – Иззуддини Хусайн дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Иззуддин ҳафт писари часуру кордон дошт ва онҳо барои васеъ намудани замини давлаташон хизмати босазое кардаанд. Бародарон замини алоҳида доштанд ва ба яке аз бародарон итоат мекарданд (дар солҳои аввал). Нахустин султони Ғур Сайфуддини Сурӣ буд. Сулолаи Шансабониён рӯз аз рӯз пурқувват мешуд, ки аз ин давлати Ғазнавиён дар биму ҳарос буд. Баъд дар байни бародарон муноқиша ба миён меояд. Ғазнавиён аз ин истифода бурда, малик Қутбуддинро ба дарбори худ даъват мекунад ва соли 1147 ӯро заҳр дода мекушанд. Ин рафтори ваҳшиёнашон боиси қаҳру қазаби хонадони Шансабониён мегардад. Сайфуддини Сурӣ бо қувваи зиёд ба муқобили Ғазнавиён бармехезад ва Баҳромшоҳи Ғазнавӣ ба ин тоб наоварда ба Ҳиндустон мегурезад.

Ғазнавиён дар таърихи зиёда 180-солаи ҳукмронияшон бори нахуст шикаст хӯрда, пойтахтро монда фирор мекунад. Султон Сайфуддини Сури ба тахт соҳиб мешавад, вале Баҳромшоҳ зимистони ҳамон сол бо лашкари хеле зиёд бозгашта, галаба мекунад. ӯ Сайфуддини Суриро асир гирифта, бо азобу шиканча ба қатл мерасонад. Ин амалиёти ваҳшиёнаи Баҳромшоҳ каҳру газаби Шансабониёро дучанд мекунад. Бародари дигар Шаҳобуддин фавран ба муқобили Ғазнавиён лашкар кашада, Ғазнаро фатҳ менамояд. Ин галабаи бузурғтарини Шаҳобуддин (соли 1150) бар Баҳромшоҳи Ғазнави буд. Бо амри ӯ шаҳри Ғазна ба оташ дода мешавад. Аз ҳамин сабаб вай лақаби «чаҳонсӯз»-ро мегирад. Ниҳоят, Ғуриён давлати пурзӯртарини замон, яъне давлати Ғазнавиёро, ки зиёда аз 180 сол ҳукмронӣ карда буд, барҳам доданд. Баъд аз ин Ғуриён дар охири асри XII ба лашкари Салҷуқиён зарба заданд. Дар натиҷа ҳудуди давлати Ғуриён васеъ шуд. Ба ҷуз ин, онҳо тамоми мулкҳои дар Ҳиндустон доштаи Ғазнавиёро тасарруф намуданд. Соли 1186- Шаҳобуддини Ғури шаҳри Лоҳурро гасб намуда, онро пойтахти давлати Ғуриён эълон кард. Бародари ӯ Ғиёсуддин Муҳаммад Хуросонро ҳам ба даст даровард, вале байни ӯ ва шохони Хоразмчанги сахте ба вуқӯъ пайваст.

Султон
Ғиёсуддини Ғури

Кувва ва маҳорати чангии Шаҳобуддин ба дараҷае мерасад, ки ба муқобили султон Санчари Салҷуқӣ бармехезад. Дар авҷи задухӯрд туркон хиёнат карда, ба тарафи Султон Санҷар мегузаранд. Чанг ба нафъи Салҷуқӣ хотима меёбад ва Шаҳобуддин асир меафтад. Султон Санҷар ўро ҳамроҳи писараш Сайфуддин ва бародарзодааш Ғиёсуддин озод карда, дар муҳорибаи зидди гузҳо истифода мебарад.

Дар давраи ҳукмронии Шаҳобуддин ҳудуди сулолаи Шансабонӣ васеъ мешавад. Хусусан дар замони салтанати бародарон султон Ғиёсуддин ва султон Муъизуддин давлати Ғуриён рӯз аз рӯз пурқувват мегардад. Ин ду бародар, бешубҳа, сутуни хонадони Шансабонӣ буданд. Онҳо шаҳрҳои музофотҳои гирду атрофи Ҳирот, Фушанҷ, Толикон, Маймана, Форёб, Панҷдеҳ, Марваруд ва Балхро ба даст дароварданд.

Баъди барҳам хӯрдани сулолаи Салҷуқӣ (соли 1190) Хоразмшоҳӣ тадриҷан ба заминҳои Салҷуқӣ даст дароз мекарданд. Аммо бародарон Ғиёсуддин ва Муъизуддин пеши роҳи Хоразмшоҳӣ ро гирифтанд ва Нишопуру Марвро фатҳ

намуданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ пай бурд, ки мулк пурра аз даст меравад ва роҳи сулҳро пеш гирифта, назди бародарон элҷӣ фирис-тод, вале кораш барор нагирифт. Умуман ба-

Султон
Муъизуддини Ғурӣ

родарон дар кишваркушоӣ муваффақиятҳои калон ба даст дароварданд. Аммо марг ба онҳо имкон надод, ки нақшаҳои кашадашонро амалӣ гардонанд. Гиёсуддин соли 1203 ва Муъизуддин соли 1206 вафот карданд.

Баъд аз вафоти онҳо дар байни бародарон муҳорибаҳои хунин авҷ гирифт. Ниҳоят, ин ҷангҳо ба нафъи туркҳо ба охир расиданд. Давлати Ғуриён аз байн рафт.

Сабабҳои таназзули давлати Ғуриён. Дар замони тобеъи Ғазнавиён будан Ғуриҳо шаҳри Бомиён ва як қисми Тахористонро (худуди ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон ва Шимоли Афғонистон) ба даст дароварда буданд. Дар охири асри XII давлати Хоразмшоҳиён хеле пурзӯр мешавад. Онҳо ба заминҳои сулолаи Шансабониён тез-тез ҳамла меоваранд. Ғуриён ба муқобили давлати Хоразмшоҳиён диловарона мечангиданд, вале ба ин нигоҳ накарда, анҷабӣён соли 1204 Хуросонро ба даст дароварданд. Султон Шаҳобуддин ба Урганҷ – пойтахти Хоразмшоҳиён ҳучум карда, онро ба муҳосира мегирад. Дар ин асно Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Қарахитойҳо забон як карда, ба муқобили давлати Ғуриён бархостанд. Дар натиҷа ҷанги хунин ба амал омад ва аз сабаби нобаробар будани қувваҳо лашкари Ғуриён шикаст хӯрд. Шаҳобуддин бо маҳорати қордонӣ тавонист дар байни иттифоқчиён низоъ андохта, Муҳаммади Хоразмшоҳро ба тарафи худ гардонад ва бо ӯ сулҳ бандад. Дар ибтидои соли 1206 Шаҳобуддин барои бар зидди Қарахитойҳои Мовароуннаҳр лашкар кашадан омада буд, вале ногаҳон аз дасти қотиле кушта шуд. Ин зарбаи вазнине буд бар Ғуриён. Баъди ин давлати Ғуриён рӯ ба таназзул ниҳод. Ҳатто иттифоқчиҳои пешинааш Муҳаммади Хоразмшоҳ аз фурсати муносиб истифода бурда, Ҳирот ва дигар мулкҳои давлати Ғуриёнро гасб намуд.

Солҳои 1206 – 1216 дар байни бародарон барои Фирӯзкӯх, ки ханӯз маркази асосӣ ҳисоб меёфт, муҳорибаҳои хунин давом доштанд. Давлати Ғуриён дар муддати кӯтоҳ ба се қисм ҷудо шуд. Ниҳоят, панҷ бародар бо ҳамдигар ҷангиданд ва бо ҳамин раванди инкирози давлати Ғуриёнро тезониданд.

Савол ва супориш

1. Давлати Ғуриён дар кучо ва кай таъсис ёфтааст? Мардуми ин сарзамин бо кадом кор ва касбу ҳунар машғул буд?
2. Сулолаи Шансабониён дар кадом зинаи тараккиёт меистод?
3. Асосгузори хонадони Шансабониён кӣ буд?
4. Давлати Ғуриён дар аҳди кадом султон ба авҷи тараккиёти худ расида буд? Дар бораи ҷангҳои давлатҳои Ғазнавиён ва Ғуриён нақл кунед.
5. Кадом султони сулолаи Шансабониён давлати Ғазнавиёро барҳам дод?
6. Оли Шансабониён кадом давлату музофотҳоро ба тасарруфи худ дароварда буд?
7. Сарҳади давлати Ғуриёро аз харита нишон диҳед.

§ 36. ДАВЛАТИ КУРТҲОИ ҶИРОТ

Ҳудуди давлати Куртҳои Ҷирот. Сулолаи Куртҳои Ҷирот дар асрҳои XIII – XIV (солҳои 1245 – 1381) арзи вучуд кардааст. Ҳудуди қисми қалони Хуросон, Сиистон ва қисми ғарбии Покистон ва вилояти Ғурро дар бар мегирифт. Асосгузори ин хонадон Курт буд ва аз ҳамин сабаб ба худ ин номро гирифтааст. Бояд гуфт, ки Куртҳои Ҷирот бо курдҳои имрӯза, ки дар Эрон, Ироқ ва дигар мамлакатҳо зиндагӣ мекунанд, ҳеҷ наздикӣ надоранд. Куртҳои Ҷирот номи сулолаест монанди сулолаи Тоҳириён, Сомониён ва ғайра. Дар таърихи Куртҳои Ҷирот ва Ғуриён малик Рукнуддини Абӯбакр нақши бузург бозидааст. Дар байни давлатҳои Ғур ва Куртҳои Ҷирот робитаи харҷонибаи дӯстӣ ҳукмрон буд. Малик Рукнуддин тавонист бо муғулҳо бо роҳҳои гуногун созиш карда, давлати худро нигоҳ дорад. Вай яке аз шахсони муътабар буд ва то истилои муғулҳо давлати Ғурро идора менамуд. Баъд аз ғасби он аз тарафи муғулҳо худи Чингизхон Рукнуддинро ҳокими ин мамлакат таъйин намуд.

Баъд аз фавти Рукнуддин (соли 1245) набераи ӯ Шамсуддин Муҳаммади Курт (солҳои 1245 – 1278) бо фармони

амири мугул Тохирбаходур ҳокими давлати Ғур гардид. Шамсуддин давлати маҳаллии тоҷиконро эҳё намуд, ки ба ҳайати он на танҳо Афғонистони имрӯза, балки қисми Покистони имрӯза низ дохил мешуд. Шамсуддин ҳокими вилоятҳои Хирот, Ғур, Мурғоб, Форёб, Сиистон, Қандаҳор ва Кобулистон буд. Ин давлат дар аввал гарчанде тобеи мугулон бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар Эрон ва Осиёи Марказӣ ягона давлати маҳаллӣ ҳисоб меёфт. Шамсуддин барои «вафодории» худро ба қоони бузурги Муғулистон нишон додан роҳи Туркистонро пеш гирифт. Шамсуддин дар сафи лашкари қоончангида, сазовори боварии ӯ гардид. Мангуқоон баъд аз ғалаба кардан ва хони бузурги Муғулистон шудан амр намуд, ки ба Шамсуддин ярлиғ (фармони подшоҳӣ) нависанд. Дар натиҷа ҳудуди давлати Шамсуддин хеле васеъ шуд. Ба зимми ин Мангуқоон амр намуд, ки ҳамаи ҳокимони Хуросон баъд аз ба тахти Хирот нишастани Шамсуддин ба ӯ ёрии пуливу молӣ расонанд ва дар таъсиси лашкар кӯмак кунанд.

Албатта, иҷрои ин фармон амри маҳол буд, чунки ҳамаи ҳокимон мугул буданд ва бо фармони ин ё он қоон (подшоҳи бузурги мугулҳо) таъйин шуда буданд. Бо вучуди ин Шамсуддин тавонист ҳамаи ҳокимони дар ярлиғ чоғирифтаре ба итоат дарорад ва давлати пойдор таъсис диҳад.

Шамсуддини Курт баробари пурқувват шудани давлат на ҳамаи фармонҳои қоонҳои мугулро ба иҷро мерасонд. Дар роҳи пешгирифтааш захираи зиёде мекашид. Ӯ борҳо гирифтори тӯҳмат шуда бошад ҳам, бо ақлу заковат ва суҳанони шӯҳи дилнишин худро муҳофизат карда тавонист.

Шамсуддини Мухаммади Курт дар давоми ҳукмронии бистусесолааш қорҳои зиёде кард, ки ба мугулҳо маъқул набуд ва ниҳоят онҳо ӯро бо роҳи фиребу найранг ба шаҳри Табрез даъват намуда (соли 1278), заҳр дода куштанд.

Баъд аз Шамсуддин давлати Куртҳо таназул ёфт ва танҳо дар замони малик Фаҳруддин (солҳои 1295 – 1307) аз нав қомат рост кард. Фаҳруддин аз рафтари падараш – Шамсуддини Кехин (хурдӣ) норозӣ буд ва аз ҳамин сабаб умраш дар маҳбус мегузашт. Ӯ ҳамроҳи сарлашқари Элхонӣ – амир Наврӯз маслиҳат карда, аз зиндон мебарояд ва соҳиби тахти Хирот мешавад. Дар

лҳои давлатдории ӯ давлати Куртҳо хеле тараққӣ кард. Фахруддин тадричан алоқаашро бо Элхонон суст кард. Зақте ки соли 1304 Улҷойту ба тахт нишаст, ҳамаи ҳокимону амирон ба табрики ӯ рафтанд, вале Фахруддин на танҳо нарафт, ҳатто намояндаи худ ва мактубе ҳам нафиристонд. Ба замми ин номи элхононро аз хутба гирифт. Чунин рафтори Фахруддин боиси нохушии зиёде гардид.

Сипас Фахруддин ба муқобили Ҳолокуиён ҷангида, борҳо ба пойтахти онҳо шаҳри Тӯс лашкар кашид. Чунин рафтор ҳашму ғазаби мугулҳоро ба амал овард. Онҳо ба муқобили муборизони Ҳирот лашкари 10-ҳазорнафара фиристоданд. Мугулҳо бо мадади шайху қозии Ҳирот ва сарвари лашкараш Донишманд Баҳодур дохили Ҳирот шуданд, вале соқинони шаҳр аҳлона ба муқобили душман бархоста, душманро шикаст доданд. Ин ғалабаи лашкари Фахруддин дар байни элхонон нооромиро бавучуд овард. Элхон аз пурқувват шудани давлати Куртҳои Ҳирот ба бим афтада, февран бо сардории лашкаркаш Буҷой 30 ҳазор сарбозро ба Ҳирот фиристод. Пас аз се моҳ малик Фахруддин вафот кард. Сарлашқари Куртҳо Муҳаммади Сомӣ, ки чанде пеш сарлашқари мугулҳо Донишманд Баҳодурро кушта буд, ба мугулҳо таслим шуд. Мугулҳо аҳолии шаҳр ва лашқари асирафтадаро аз дами тег гузаронданд.

Бародари малик Фахруддин – Гиёсуддин дар дарбори элхонон ҳаёт ба сар мебард. Султон Улҷойту ӯро соҳиби тахти Куртҳои Ҳирот кард. Ӯ солҳои 1307 – 1329 салтанат ронда, хизматҳои арзандае намудааст. Малик Гиёсуддин ба мардуми гирду атрофи Ҳирот мактубҳо фиристода, онҳоро даъват мекард, ки ба Ҳирот баргарданд ва дар ободонии мамлакат ҳисса гузоранд. Ин рафтори ӯ натиҷаи хуб бахшид ва мамлакат дар муддати кӯтоҳ обод гашт, хусусан шаҳри Ҳирот.

Душманони давлати Курт аз пайи сиёҳ кардани Гиёсуддин афтада, ба Улҷойту хабар расонданд, ки ӯ мисли бародараш Фахруддин ба ҷамъ кардани силоҳ машғул аст. Гиёсуддин ба дарбори Улҷойту султон даъват мешавад. Вай далерона ба назди Улҷойту рафта, бо зарби сухан худро аз тӯҳматҳои беасос ҷимоя менамояд, чанд сол дар дарбори

муғулҳо монда, сазовори боварии Улҷойту мешавад ва бо ваколатҳои зиёд ба Ҳирот бармегардад. Ягон ҳокими Эрону Ироқ ба чунин эътимод сазовор нашуда буд. Ӯ барои ободии мамлакат фармонҳои махсус медиҳад, то ки харобаҳо барқарор гарданд ва салтанати Куртҳо дар ҳудуди пешина барқарор шавад.

Таназули давлати Куртҳои Ҳирот. Баъд аз вафоти Ғиёсуддин (соли 1329) писараш Шамсуддини III соҳиби тахт шуд, вале дар идораи давлат ба камбудихо роҳ дода, баъд аз ду моҳ вафот кард. Муддате дар байни дарбориён ҷангу низоъҳо ба миён омаданд. Дар натиҷа Малик Ҳофиз кушта шуд.

Соли 1330 бо розигиву талаби ашрофи Ғур Муъизуддини Ҳусайн (солҳои 1330 – 1370) ё Муҳаммади Ғурӣ ба тахти давлати Куртҳо нишаст. Солҳои давлатдории Муъизуддин солҳои ободонӣ ва дигаргуниҳои бузург буданд.

Муъизуддин ҳудуди давлаташро ба самтҳои шимолу ғарб васеъ намуд, вале ҷангҳои, ки дар байни ду давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот ва Сарбадорон ба вуқӯъ пайвастанд, давлатро заиф гардонданд.

Амир Темур аз ин вазъият истифода бурда, соли 1381 шаҳри Ҳиротро ғасб намуд ва намояндаи охирини сулолаи Куртҳо Ғиёсуддини Пиралиро бо аҳли оилаю хешу табораш ба Самарканд бурда, ба қатл расонд. Бо ҳамин давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот барҳам хӯрд.

Дар солҳои ҳукмронии сулолаи Куртҳо Ҳирот ба маркази маданияти тоҷикон табдил ёфт. Ин шаҳр борҳо хароб шуда бошад ҳам, тез бунёд мегашт ва пеш мерафт. Шаҳр дорои мадрасаю масҷидҳо, бозорҳо, корхонаҳои бофандагӣ, силоҳсозӣ ва ғайра буд.

Дар давраи салтанати Малик Фаҳруддин қариб 40 нафар шоирони соҳибдегон ба қорҳои эҷодӣ машғул буданд ва ҳуди Фаҳруддин ҳам шеър менавишт.

Яке аз муаррихон ва шоирони машҳури асри XIII Сайфии Ҳиравӣ аст. Асари барҷастаи «Таърихномаи Ҳирот» ба қалами ӯ тааллуқ дорад. Ин асар сарчашмаи боэътимодест барои омӯхтани воқеаҳои таърихии як аср, яъне солҳои 1220 – 1321. Муаллиф ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии вилояти Ҳирот ва салтанати давлати Куртҳоро ба қалам додааст.

Савол ва супориш

1. Дар бораи малик Рукнуддин хикоя кунед.
2. Аз хусуси Шамсуддин Муҳаммади Курт чӣ медонед?
3. Кадом вилоятҳо ба хайати давлати Куртҳои Хирот дохил мешуданд?
4. Баъди ғалаба хони бузурги Мугулистон Мангуқоон ба Шамсуддин чӣ гуна ярлиғ дод?
5. Сабабҳои дар байни хони мугулҳо ва Шамсуддин хусумат пайдо шуданро гуфта диҳед.
6. Дар бораи ба сари ҳокимият омадани Фаҳруддин ва фаъолияти ӯ нақл кунед.

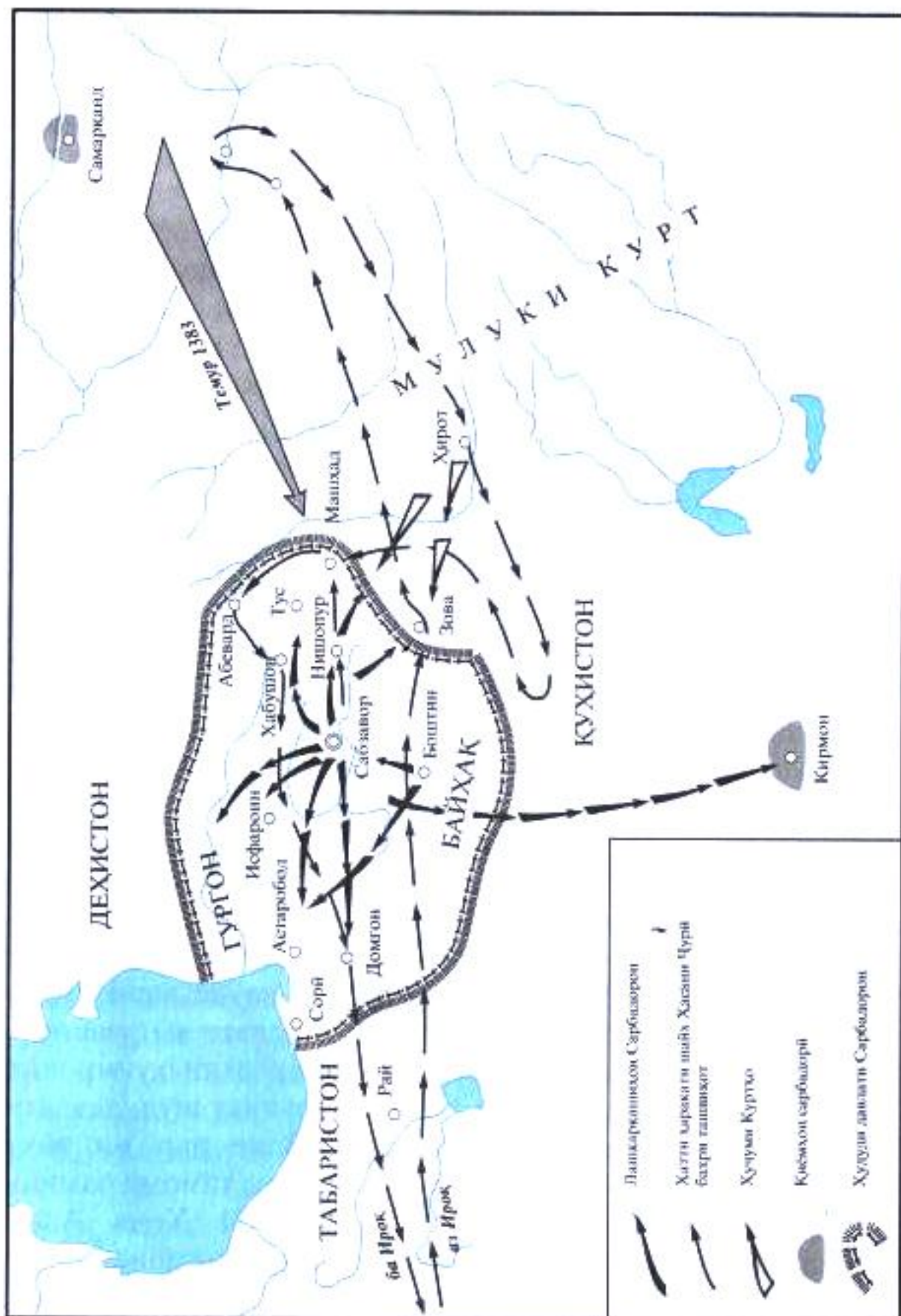
§ 37. ДАВЛАТИ САРБАДОРОН

Сарбадорон дар Хуросон. Ин давлати тоҷикон дар шаҳри Сабзавори Хуросони солҳои 1337 – 1383 арзи вуҷуд кардааст. Қувваи асосии ин ҳаракат деҳқонон, ҳунармандон ва заминдорони хурд буданд. Ин ҳаракат ба муқобили истилогарони бодиянишини мугулу турк ва давлатмандони маҳаллӣ равона шуда буд. Шиори шӯришчиён чунин буд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст сари худ ба дор бинем».

Таъсискунанда ва сарвари маънавии Сарбадорони Хуросон Шайх Халифа буд. Вай аз Мозандарон ба шаҳри Сабзавор омада, тарафдорони зиёди худро пайдо мекунад. Ӯ соли 1335 кушта мешавад. Баъди Халифа яке аз муридонаш – Шайх Ҳасани Чурӣ сарвари Сарбадорон шуда, муридони зиёде чамъ мекунад. Ҳар як Сарбадор мебоист узвияти худро махфӣ нигоҳ дорад ва доим мусаллаҳ бошад ва бо амри аввалини Шайх дар хизмат тайёр бошад.

Соли 1337 деҳқонони деҳаи Боштани Хуросон аз зулму бедодгарихои мугулҳо ба ҷон расида, шӯриш бардоштанд. Шӯришчиён шаҳри Сабзаворро ба даст дароварда, онро ба пойтахти давлати худ табдил доданд. Пешвои Сарбадорон Вачехуддин Масъуд (1338 – 1344) бо ҳамроҳии Шайх Ҳасан шаҳрҳои Нишопур ва Тӯсро фатҳ намуданд ва бар мугулҳо ва туркони бодиянишин ғалаба ба даст дароварданд. Баъд аз

Давлати Сарбазлорон

ин галабаҳо Вачехуддин Масъуд ба гирифтани унвони султонӣ мушарраф гардид. Амир Вачехуддин амири ягона ва аз ҳама бузургтар эътироф шудааст. Баъд аз кушта шудани ӯ дар дохили давлат нотинҷӣ ба миён омад. Ҳамфикрӣ ва ягонагӣ набуд. Пас аз Вачехуддин даҳ нафар ба сарварии давлат расиданд, вале ягон нафари онҳо лақаби амирӣ нагирифтанд.

Дар дохили давлати Сарбадорон ду чараён вучуд дошт, яъне чараёни мӯътадил (намояндагони заминдорони хурд, ки мақсадашон аз зулми муғулҳо халос шудан буд ва барои ин мубориза мебурданд) ва чараёни чап (ба он хунармандон ва деҳқонони камбағал дохил мешуданд, ки барои умумӣ кардани молу мулк ҳаракат доштанд). Намояндагони чараёни чап тарафдори баробарҳуқуқӣ буданд.

Алқисса, соли 1364 чараёни мӯътадил ба галаба ноил гашт ва чараёни чапро ба ҷазо гирифторм намуд.

Хоҷа Шамсуддин сарваре буд, ки баъди Вачехуддин то андозае тартибу интизоми заифгаштаро барқарор карда тавонист ва шаҳри Домгонро, ки аз даст рафта буд, баргардонд. Ӯ ҳам аз тарафи амалдоре кушта шуд. Ба ҷои вай Хоҷа Яҳё ном сарбадор таъйин шуд. Хоҷа Яҳё ҳангоми гуфтугӯӣ бо охириин ҳукмрони Элхонӣ – Тағотемурхон сулҳ мебандем гуфта ваъда медиҳад. Аммо дар асл бо дастаи сесаднафараи савора ҳамла оварда, Тағотемурхонро ба қатл мерасонад. Бо ҳамин ҳукмронии зиёда аз садсолаи муғулҳои Элхонӣ дар Эрон (декабри соли 1353) хотима меёбад.

Дар натиҷаи пароканда шудани давлати Элхонӣ шаҳрҳои Астаробод, Бастом, Суманон ва деҳаҳои гирду атроф тобеи Сарбадорон шуданд. Муддате нагузашта, Хоҷа Яҳё низ қатл мегардад. Танҳо дар аҳди ҳукмронии Хоҷа Алии Муайид, ки соли 1365 соҳиби тахт шуд, давлати Сарбадорон қадре ором мегардад. Вале дар ин вақт Темурланг аз Мовароуннаҳр ҳамла оварда, тамоми замини Эронро тасарруф мекунад. Ӯ соли 1381 Хоҷа Алии Муайидро дар Сабзавор ҷонишини худ мемонад. Дар натиҷа давлати Сарбадорон дар Хуросон барҳам меҳӯрад. Худи Муайид ба тарафдории Темурланг ҷангида, дар яке аз муҳорибаҳо ҳалок мешавад.

Сарбадорони Самарканд. Вақте ки соли 1365 хони муғул Илёсхоча барои забти Самарканд равон шуд, мардуми шаҳр, асосан деҳқонон, ҳунармандон ва заминдорони хурд бо сарвари муллобача Мавлонозода мудофияи шаҳро ба зимма гирифтанд. Мавлонозода бо мурочиати шӯълавари худ дар дили ҳар як мудофиячи шаҳр донаи умедро мекошт: «Фавчи (лашқари мусаллаҳ) беҳисоби лашқари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашъи мардум ба ин мамлакат фуру рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. Ҳукуматдори мо, ки ба унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмононро партофта, аз кофирон гурехт ва ҷони худро халос кард... Ҳоло кист ки меҳодад вазифаи мудофия намудани шаҳро қабул карда, ин масъулиятро ба ўҳда бигирад? Мо дар пеши ҷунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд.»

Мавлонозода ҳамроҳи ҳамсафони худ – Мавлоно Хурдаки Бухорой ва Абӯбакр Калавии Наддоф мудофияи Самаркандро хеле ўҳдабароёна ташкил намуда, се шабонарӯз аз хоб маҳрум гашта, аз пайи ҷо ба ҷо кардани мудофиячиён буданд. Душман аз гурехтани амир Ҳусайн ва Темурланг воқиф буд ва шаҳро бесоҳиб шумурда, ба он зада даромад, вале ба муқовимати саҳти мудофиячиён рӯ ба рӯ шуд. Аз се тараф ба сару рӯи душман тирю санг боридан гирифт ва муғулҳои зиндамонда ақиб гаштанд. Рӯзи дигар душман бо тайёрии пухта ва бо қувваи тоза боз ба ҳучум гузашт, аммо ин дафъа ҳам тираш ҳок хӯрд ва ба ғорату торочи деҳаҳои атрофи шаҳр қаноат карда, маҷбуран роҳи гурезро пеш гирифт.

Шӯришчиён ба муқобили бойҳову судхӯрон муборизаро давом дода, бойгарҳои онҳоро қашида мегирифтанд. Хабар ба дасти Сарбадорон гузаштани шаҳр ба гӯши амир Ҳусайн ва Темурланг мерасад. Онҳо байни худ маслиҳат карда, ба наздикии Самарканд меоянд ва ба Сарбадорон тӯҳфаҳо фиристода, ваъдаҳои зиёд медиҳанд. Сарони шӯриш ба ҳилаю найранги амир Ҳусайн ва Темурланг

фирефта шуда, бо тӯхфаҳо ба назди онҳо меоянд. Онҳо ба чуз Мавлонозода дигаронро аз дами тег мегузаронанд.

Ҳамин тариқ, шӯриши мардуми камбағали озодихоҳи Самарқанд бо вақшоният пахш карда шуд. Ҳаракати Сарбадорон гарчанде дар Самарқанд фуру нишонда шуда бошад ҳам, дар ғарбии Хуросон ва дигар ҷойҳо қариб ним аср давом кард.

Лашкари ин давлатро фарзандони камбағалон ташкил медоданд. Ҳатто сардорон ҳам либоси оддӣ мепӯшиданд. Ҳама чизи ғаниматгирифта баробар тақсим мешуд. Барои ҳама хӯроки якхела тайёр мекарданд. Ҳатто дар давраи ҳукмронии Темур ҳам боқимондаҳои Сарбадорони Самарқанд нӯҳ маротиба шӯриш бардошта буданд. Хуллас, аҳволи камбағалони шаҳру деҳот қадре беҳтар гардид. Ҳамаи андозҳову маҷбуриятҳои ғайришаръӣ барҳам дода шуданд. Вазъи иқтисодиву иҷтимоии Сарбадорони Хуросон назар ба Сарбадорони Мовароуннаҳр беҳтар гардид.

Савол ва супориш

1. Кадом табақаҳои мардум қувваи асосии шӯриши Сарбадорон буданд?
2. Шиори Сарбадоронро гуфта диҳед.
3. Дар бораи амир Вачеҳуддин нақл кунед.
4. Хоча Шамсуддин кӣ буд?
5. Ҳукмронии мугулҳо дар Эрон кай ба охир расид?
6. Дар бораи фаъолияти Хоча Алии Муайид хикоя кунед.
7. Темурланг бо кадом роҳҳо ба сари ҳокимият омад? Оид ба Темурланг ва амир Ҳусайн хикоя кунед.
8. Сарбадорон чӣ хел муҳофизати Самарқандро аз инчунин аз мугулҳо ташкил намуданд?
9. Давлати Сарбадоронро кадом табақаҳои аҳолии идора менамуд?
10. Тадбирҳои андешидаи Сарбадоронро гуфта диҳед.
11. Давлати Сарбадорон чанд сол салтанат кард ва онро кӣ барҳам дод?

Аз "Таърихи Сарбадорон"
Зикри ҳукумати Хоча Алии Муайид бо
интифоқи Дарвеш Азиз

Чун ҳукумат бар Хоча ва Дарвеш қарор гирифт ва нӯҳ моҳ бар ин қазия (воқеа, ҳолиса) бигузашт, Дарвеш ба Хоча Алии Муайид гуфт, ки аз малик Ҳусайни Курт мехоҳам, ки интиком кашам. Хоча Алиӣ гуфт, ки самъан ва тоатан (мешунавам ва итоат мекунам). Ва ба ин азамат лашкаре мураттаб сохт.

Ва Хоча Алии Муайид дар ҳукумат мустақил шуд. Ва Хоча бо он ки бангу шароб намехӯрд, аммо мардуми худро аз он кор бознамедошт ва аксари мулозимони ӯ ба шаробу шохид (маҳбуб ва маҳбуба) ва базморой иштиғол (бо коре машғул шудан) менамуданд...

Ва чун хотираш аз чониби Дарвеш фориғ шуд, даст ба изои (ранҷ додан, азоб додан) дарвешони шайх Ҳасани Чурӣ кушод ва фармуд, то макбараи шайх Халифа ва шайх Ҳасанро хароб сохтанд ва мазбалаи (ҷои рехтани ифлосихо) аҳли бозор карданд. Ва ҳукм кард, то халоиқ бад-он ҳар ду шайх забон ба лаънат бикушоданд... Ва Хоча Алиӣ ба тайъиди Эзадӣ (худо, эзид) муддате мадид аз рӯи истибъоду истиқлол ба ҳукумат машғул гашт. Ва чун ҳазрати Соҳибкирони гетиситон (чаҳонгир) навбати аввал ба Хуросон омад, Хоча Алии Муайид... рӯй ба остони фархунданишони он ҳазрат овард...

Темур... ҳукумати Сабзадорро ба Алии Муайиди Сарбадор дод. (Дар соли 1387 Темур ба сӯи Эрон лашкар кашида, дар Луристон ҷанги саҳт ба амал меорад). Дар ҷанги Луристон Хоча Алии Муайиди Сарбадор захмӣ шуд ва пас аз ҷанде бо он ҷароҳат даргузашт (Бо ҳамин давлати Сарбадорон барҳам хӯрд).

СОЛҲОИ ҲУКМРОНИИ АМИРОНИ СОМОНӢ

Амирони Сомонӣ	Солҳои ҳукмронӣ
Нӯҳ ибни Асад	819 – 842
Аҳмад ибни Асад	842 – 864
Насри I ибни Асад	864 – 874
Исмоил ибни Аҳмад	874 – 907 (аз с. 892 амири Мовароуннаҳр, аз с. 905 амири Хуросон)
Аҳмад ибни Исмоил	907 – 914
Насри II ибни Аҳмад	914 – 943
Нӯҳи I ибни Насри II	943 – 954
Ибни Абдулмалик ибни Нӯҳи I	954 – 961
Мансури I ибни Нӯҳи I	961 – 976
Нӯҳи II ибни Мансури I	976 – 997
Мансури II ибни Нӯҳи II	997 – 999

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
Боби I. Раҳой аз хилофати араб	
§1. Огози муборизаи халқи тоҷик барои халосӣ аз истилои араб	5
§2. Давлати Тоҳириён	9
§3. Давлати Саффорӣён	14
Боби II. Давлати Сомониён	
§4. Таъсиси давлати Сомониён	19
§5. Ташкили дастгоҳи идора ва лашкар	25
§6. Таракқиёти иқтисодии Давлати Сомониён	28
§7. Инкишофи тиҷорати дохилӣ ва берунӣ	36
§8. Устувориҳои сохти феодали	40
§9. Шӯришҳои халқӣ	43
§10. Анҷоми ташаккули халқи тоҷик ва давлатдориҳои он	47
§11. Сабабҳои таназзули Давлати Сомониён	51
§12. Таракқиёти шахрҳои Давлати Сомониён	56
§13. Инкишофи адабиёт ва мусиқӣ	61
§14. Инкишофи илму фан	70
§15. Меъморӣ ва санъати ороиш	81
Боби III. Халқи тоҷик дар асрҳои XI – XIII	
§16. Халқи тоҷик дар замони Қарахониён	86
§17. Халқи тоҷик дар замони Ғазнавиён	92
§18. Давлати Салҷуқиён	98
§19. Муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳои асри XI – XIII	104
§20. Давлати Хоразмшоҳиён	109
§21. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ дар асрҳои XI – XIII	113

- §22. Инкишофи бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ
дар асри XI ва ибтидои асри XIII 117
- §23. Инкишофи илм ва адабиёти тоҷик дар асрҳои XI – XIII
ва ибтидои асри XIII 121

Боби IV. Муборизаи халқи тоҷик бар зидди истилогарони мугул

- §24. Вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии Осиёи Марказӣ
дар арафаи истилои мугулҳо 131
- §25. Ҳучуми мугулҳо ва моборизаи қаҳрамононаи халқҳои
Осиёи Марказӣ бар зидди истилогарон 135
- §26. Муборизаи қаҳрамононаи мардуми
Хучанд бар зидди мугулҳо 138
- §27. Темурмалик сарвари мудофия 142
- §28. Шуҷоати Ҷалолуддини Мангубердӣ 146
- §29. Оқибатҳои забти Осиёи Марказӣ аз тарафи мугулҳо ...148
- §30. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ 152
- §31. Империяи мугул баъди Чингизхон 154
- §32. Вазъи Мовароуннаҳр дар охири асри XIII ва нимаи
аввали асри XIV 156
- §33. Вазъияти хоҷагии Осиёи Марказӣ дар давраи
ҳукмронии мугулҳо 158
- §34. Фарҳанги халқи тоҷик дар асри XIII ва нимаи
аввали асри XIV 162

Боби V. Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI – XIV

- §35. Давлати Ғуриён 172
- §36. Давлати Куртҳои Хирот 178
- §37. Давлати Сарбадорон 182
- Солҳои ҳукмронии амирони Сомонӣ 188

Собир Хочаев

Таърихи халқи тоҷик

китоби дарсӣ барои синфи 7-ум

Мухаррир	Нуриддин Шарипов
Мусаххех	Баходур Раҳматзод
Мухаррири техники	Диловар Қурбонов
Саҳифабанд	Ғаджимагомед Мирзаметов
Дизайн ва ороиши муқова	Тимур Бабаев
Чопи компютерӣ	Фотима Қодирова

© “Сарпараст” 2002

Ба чопаш 22 апрели соли 2002 имзо шуд.

Андозаи қоғаз 60x90 ¹/₁₆. Қоғази офсетӣ.

Ғарнитураи Times New Roman Tj.

Чопи офсетӣ. Ҳаҷм 12 ҷузъи чопии аслий.

Адади нашр 105 000.

It was printed in Printing Corporation «АП ТПК»
Order № K-9363

- 1220** – Бухоро ва Самарқандро забт кардани мугулҳо
- 1220** – лашкари фиристодаи (5 ҳазор) Чингизхонро торумор кардани мардumi Хучанд
- 1220** – гурехтани Муҳаммади Хоразмшоҳ ва ба тахт нишастани писари диловараш Ҷалолуддини Мангубердӣ
- 1227** – вафоти Чингизхон
- 1231** – аз дасти навқараш кушта шудани Ҷалолуддин
- 1238** – шӯриши Маҳмуди Торобӣ
- 1282-1306** – солҳои ҳукмронии Туваҳон
- 1318-1326** – солҳои салтанати Кабакхон
- 1326-1334** – дини исломро дини давлати Чағатой эълон кардан ва мусулмони мӯътамад шудани Тармаширин (бародари Кабакхон)
- 1370** – амири тамоми Мовароуннаҳр эълон шудани Темурланг ва қатл гардидани амир Ҳусайн

САНАҲОИ МУҲИМИ ТАЪРИХӢ

- 806** – шӯриши Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд
- 821** – 873 – солҳои ҳукмронии сулолаи Тоҳирӣ
- 822** – вафоти Тоҳир ибни Ҳусайн
- 844** – вафоти Абдулло ибни Тоҳир
- 862** – ба тахт нишастанӣ Муҳаммад ибни Тоҳир ибни Абдуллоҳи Тоҳирӣ
- 867** – вафоти Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Тоҳирӣ
- 874** – ба Бухоро омадани Исмоили Сомонӣ ва ба тахт нишастанӣ ӯ
- 873** – 903-солҳои салтанати Саффорӣ
- 884** – ғасби Марв аз тарафи Амри Лайс
- 888** – ҷанги амир Наср бо Исмоил ва ғалабаи Исмоил
- 893** – амири Мовароуннаҳр эълон шудани Исмоили Сомонӣ
- 900** – вафоти Амри Лайс дар зиндони халифа
- 907** – вафоти Исмоили Сомонӣ
- 907** – ба тахт нишастанӣ Аҳмад ибни Сомонӣ
- 914** – ба тахт нишастанӣ Насри II ибни Аҳмад
- 914** – қатли Аҳмад ибни Исмоил дар шикоргоҳ аз тарафи ғуломон
- 955** – ҷудо шудани Исфохон аз қаламрави Сомонӣ
- 961** – сипаҳсолори Хуросон таъйин шудани Алптегин